MÜHENDİSLER VE İDEOLOJİ

öncü devrimcilerden yenilikçi seçkinlere...

NİLÜFER GÖLE

İletişim Yayınları

İletişim Yayıncılık / 51

1. Baskı : İletişim Yayıncılık, İst. 1986

Kapak Grafiği : Ayla İşler
Kapak Baskısı : Mas Matbaacılık
Dizgi - Baskı - Cilt : Gözlem Matbaacılık Koll. Şti.
Tel. : 526 28 71

Nilüfer Göle

MÜHENDİSLER ve İDEOLOJİ

(Öncü Devrimcilerden Yenilikçi Seçkinlere)

Türkçeleştiren:
Eli Levi

İletişim Yayıncılık A.Ş.
Klodfarer Caddesi No: 7 İletişim Han Cağaloğlu-İstanbul
Tel: 520 14 53-54-55

İÇİNDEKİLER

Önsöz ... 7

Giriş ... 17

I. BÖLÜM : Sanayi Uygarlığı ve Mühendisler ... 21

A. Modernleşme ve Rasyonelleşmenin Taşıyıcısı Mühendisler ... 21

1 — Sanayi Uygarlığı ve Yükselen Yeni Sınıfların Eylemi (Saint-Simon) 21
2 — İş'in Örgütlenmesi ve Engineering (Mühendislik) İdeolojisi (F. W. Taylor) ... 24
3 — Mühendisler İktidarda (T. Veblen) ... 26
4 — Yeni İlerici Sınıf (A. Gouldner) ... 28

B. Egemenliğin Rasyonel Taşıyıcıları Mühendisler ... 31

1 — «Kapitalist İş Sürecinde» Mühendislerin Doğuşu (K. Marx) ... 31
2 — Marx'ın Analizinden Sonra Mühendisler ... 36
a) Teknokratik-Meşrulaştırıcı Bir İdeolojinin Taşıyıcıları (Frankfurt Okulu) ... 36
b) İşbölümünün Devam Ettirilmesinin Taşıyıcıları (A. Gorz) ... 37
3 — Mühendisler ve Yeni İşçi Sınıfı (S. Mallet) ... 39

II. BÖLÜM : Türkiye'de Rasyonalist Görüşler Tarihi ... 43

Giriş : Miras ve Pratik Olarak Tarih ... 43

A. İlk Reformlar ... 46

B. İlk Elitler : Genç Osmanlılar ... 49
İki Farklı Değişim Anlayışı ... 51

C. Jön Türkler ... 52
1 — Merkeziyetçilik ve Liberalizm ... 53
2 — Popülist Merkeziyetçilik ve Milliyetçi Eylemcilik ... 56
3 — Milli Devlet Üzerine Düşünceler ... 59
4 — Reformist ve Yaratıcı Elitler ... 60
5 — Gökalp'in Kehaneti ... 61

D. Milli Devletin Kuruluşu ve Kemalizm ... 61

E. Dini İlkelerden Politik İlkelere ... 71

III. BÖLÜM : Türk Mühendislerinin Çokanlamlı Kimliği 77

— Tarihsel Ölçek 77

A. Durum ve Eylem 83

1 — Mühendislerin Sosyo-profesyonel Kategorisinin Doğuşu 83
2 — Profesyonellikten Devrimciliğe 86

B. Hipotezler 88

1 — Mühendislerin Tarihsel Hareketi 89
2 — Mesafe 90
3 — Şimdiki Zaman'ın Yokluğu 90

C. Araştırmanın Sunuluşu 92

D. Araştırmanın Anlamı ve Tarihi 94

1 — Bağımlılıktan Gelişmeye 94
2 — Gelişme Ama Nasıl? 97
3 — Emek ve Örgütlenme : İşçi ve Mühendislerin Birliği 108
4 — Sürpriz : Mehmet'in Yeni Bir Kültürel Hedef Tanımlama Girişimi 115
5 — Mehmet'in Girişimi Işığında Yeni Hipotez 123
6 — Araştırmacı ve Grup 125
a) Özerk Kaynaklar Arayışında: Üretimin ve Enformasyonun Örgütlenmesi 129
b) Modernleşme Güçlerinin ve Hasımların Belirtilmesi 131

Sonuç : Mühendisler Modernleşme ve Rasyonelleşmenin Yeni Taşıyıcıları mıdır? 137

Bibliyografya 147

ÖNSÖZ

DEVLET VE TOPLUM

Çalışmanın genel amacı, Türkiye'de devlet ve toplum arasında değişen ilişkiyi, oluşmakta olan yeni sosyal ve kültürel çelişki ve gerginlikleri ortaya çıkarmak diye tanımlanabilir. Doğallıkla, devlet ve toplum arasında ilişki deyince akla ilk gelen demokrasi sorunu, yani bu ilişkinin politik düzeye yansıma biçimi. Ancak, burada hemen çalışmanın belkemiğini oluşturan «a-priori»yi tanımlayalım. İnceleme demokrasi sorununa devlet düzeyinde bakmıyor. Daha açık bir dille söylersek, zaman zaman çöken demokrasi rejiminin kökünü devlet müdahalelerinde, devletin Osmanlı'dan bu yana otoriter diye tanımlanan niteliğinde aramıyor. Tam tersine, demokrasinin oluşmasında ortaya çıkan sorunları, toplum düzeyinde, toplumsal aktörlerin bilinci, ideolojileri, sosyal hareketleri içinde arıyor.

Tarihsel bir boyutu olmakla beraber, çalışma esas olarak sosyolojik bir yaklaşımdan hareketle bugünkü sivil toplum ve sol ideoloji sorunsalında odaklaşıyor. Böylesine geniş ve polemiğe açık bir konuya çok sınırlı ve dar gözüken bir araştırma alanından, mühendislerin eylem ve ideolojisinden hareketle bir ışık tutmayı yeğledim. Türkiye'de rastladığımız yaklaşımın iki özelliği var. Bir yandan, teorisyenlik adına genel sorunlar üstüne genel sözler söyleniyor ve tavırlar alınıyor. Diğer yandan, araştırma deyince kavramsal değeri düşük ampirik çalışmalar akla geliyor. Bu nedenle, benim yaklaşımım yadırganabilir. Ancak, bugünün Türkiye'sinde ideolojiler üzerine ideoloji yapmak yerine,

bu ideolojilerin altında yatan sosyal ve kültürel anlamları ve yatay toplumsal ilişkileri ortaya çıkarmanın zamanı geldiği kanısındayım. Böyle bir amaç ise, ister istemez, bilgi üretiminde toplumsal aktörleri, onların ekonomik, kültürel ve ideolojik davranışlarını anlamaya yönelik araştırmalara öncelik verir.

Demek ki, toplumu oluşturan aktörler ve bilinçlerinden hareketle demokrasi sorununa yaklaşılmasının gerekliliğini vurguluyorum. Bunu her zamandan çok gündeme getiren 50'lerden bu yana başlayan toplumsal alanın gelişmesi ve farklılaşması sürecinin 80'li yıllarda önemli bir dönüm noktasına varmış olmasıdır. 80'leri devlet ve toplum arasındaki ilişki açısından bir dönüm noktası olarak gören sava açıklık getirebilmek için bir geriye dönüş yapalım.

MODERNLEŞME, POZİTİVİZM VE SOL

Yakın geçmişimize seçmeci ve sosyolojik bir anlatımla baktığımızda, Tanzimattan bu yana egemen olan ideolojik modele modernleşmeci diyebiliriz. Başka bir deyişle, modernleşme hareketlerini tanımlayan yönetici elitlerin gelişmiş bir toplumun kültürel modelinden hareketle toplumu yönlendirmek istemeleridir. Yani tarihsel geç kalmışlık bilincine, tanımını dış dünyadan edinen modernleşme, Batıcılık kaygısıyla cevap verirler. Tarihselliği zayıf bir toplumda, yani yeninin —ekonomik, kültürel, bilimsel olsun— içsel ve yapısal bir süreç olarak ortaya çıkamadığı bir toplumda, yönetici elitlerin iradelerinin modernleşmeci ideolojiler aracılığıyla toplumu yönlendirmede ağırlık kazandığını görüyoruz. Bu yönlendirişin hareket noktası ise «piyasa ekonomisinin karmaşıklığı» değil, pozitivistlerin «düzen içinde değişim» ilkesidir. Sözkonusu olan bireyin girişimciliğine ve yaratıcılığına değil, ulusun kolektif iradesine dayanmaktır. Bu nedenle, modernleşme tanımını dış dünyadan edinir derken, özellikle Fransız devriminin temalarının ve ortaya çıkardığı değerlerin çağdaşlığın kültürel modelinin temelini oluşturmasını kasdediyoruz. Bu bağlamda, modernleşme sürecinin üç temel ayağını laikleşme, «jakoben» (merkeziyetçi) gelenek ve pozitivist yaklaşım belirler.

Tarihselliği zayıf bir toplumda özellikle pozitivizmin işlevi ayrı bir önem kazanıyor. Pozitivizm bir yandan yerelliğe karşı Batı kültürel modeline evrensellik boyutu atfederek modernleşmeci-Batı hareketleri doğruluyor. Başka bir deyişle, geleneksele, inançlara, bağlara karşı Batı gelişme modeli akılcı olduğu ve laiklikle özdeşleştiği ölçüde her yerde ve her zaman uygulanabilirlik kazanıyor. Diğer yandan ise, yukarıda

da değindiğimiz gibi pozitivistlerin «düzen içinde gelişme» arayışları aynı zamanda Türk modernleşmecilerinin de hedefi. Özellikle piyasa ekonomisinin olmadığı cemaat ağırlıklı (komünoter) ve anti-bireysel bir toplumda gelişmenin kolektif iradeye ve ulusal birlik ilkesine dayandırılması, bireyin cemaat anlamına gelen toplumla, toplumun da ulusla özdeşleştirilmesine yol açıyor. Bu şekilde, devlet ve toplum arasındaki çelişkili ilişki birincinin lehine çözümlenmiş oluyor. Toplumu sosyal, kültürel ve etnik çelişkilerden arınmış olarak, ulusal bir bütünlük, her şeyden önce «düzen» olarak gören anlayış, kolaylıkla toplumu devletin iradesiyle özdeşleştirebiliyor. Böylelikle, Türk modernleşmecisi, Batının gelişme modelini pozitivist değerlerle özdeşleştirdiği ölçüde, yani laiklik ilkesine ve çelişkisiz toplum arayışına indirgediği ölçüde, demokrasi ilkesinden ödün verir. Çünkü devletin taşıyıcılığını yaptığı «evrensel» Batıcı değerler yerele rağmen, hatta yerele karşı (ki bu yerel sosyal ve kültürel çeşitliliği barındırdığı gibi, İslam kültürüyle de belirlenir) yerleştirilmek istenir. Tek parti dönemi, devletin üstlendiği laiklik ve sosyal birlik kaygısının demokrasi, yani halk egemenliği ilkesinden ön plana geçtiği bir döneme iyi örnektir.

Devlet-toplum-Batı üçlü ilişkisine, pozitivist düşünce çerçevesinde yaklaşan yalnızca modernleşmeci elitler değil (ki bunun kökleri göreceğimiz gibi hem Kemalizm öncesine gider, hem de bugüne kadar uzanır), aynı zamanda Türkiye'de 60'lardan beri gelişen sol muhalefet hareketidir. Ekonomik gelişme ve maddi kalkınma kaygısını pozitivist bilim temeline oturtmak isteyen sol düşünce, «üretici güçler» gibi nesnel bir kavramı tarihsel bir kahraman-aktör olarak görmüş, «bilimci» sapmaların yanısıra teknokratik özellikleri de barındırabilmiştir. Gelecekte kurulması istenen toplum projesi çelişkisiz, sınıfsız, yöneten ve yönetilenlerin akılcılık ve bilim temelinde uzlaştığı «komünist-komünoter» ütopyadan hareket eder.

Sol hareket içinde mühendislerle ilgilenmemin nedeni, sol düşüncenin modernleşmeci elitlerden devraldığı bu pozitivist mirasın en belirgin taşıyıcılarının onlar olması. Hatta öne sürülmesi gereken bir hipotez, kendilerinin modernleşmeci elitlerin bir devamı oldukları, ancak bilim ve teknik adına konuşmaları nedeniyle bürokratik nitelikli yöneticilerden, teknokrasiyi oluşturabilecek yeni yöneticilere geçişi temsil ettikleridir. Birincilerin hareket eksenini oluşturan modernleşmeci ve Batıcı ideoloji, ikincilerde ilerlemeci ve solcu adını alıyor. İkisi de «bugünü», «yerel olanı» aşma özlemlerini Batı uygarlığının akılcı-evrensel kültürel modeliyle besliyorlar. Topluma rağmen toplumu kurtarmak istekleri (birincisinde «batıl inançlardan», ikincisinde ise «halkın emperyalist boyunduruktan, proletaryanın ise kapitalist zincirlerden»), ikisini de yönetici seçkinler ayrıcalığında birleştiriyor.

Sol mühendisleri konu almamın birinci nedeni Türk tarihinin çok güçlü olan yönetici seçkinler geleneğiyse, ikinci nedeni de yakın tarihimizi etki altında bırakan sol ideolojiye yeni bir ışık tutabilme amacı. Nitekim 1950'lerden itibaren piyasa ekonomisinin gelişmeye başlaması, dinin daha serbest ifade edilişi, sosyal ve politik hareketlerin filizlenmesi, devlet dışında, ekonomik, kültürel ve ideolojik bir toplumsal alanın (sivil toplumun), yeni aktörleriyle birlikte, otonomi kazanmaya başladığına işaret ediyordu. Bu bağlamda sol hareket ve ideolojiler de bu yeni toplumsal alanın devlete karşı otonomi arayışını dile getirebilirler. Toplumsal güçlerin ve sivil toplumun sorunları etrafında odaklaştırılması gereken bu varsayım, yönetici seçkinler ve devlet eksenine oturtulan birinci varsayımla çelişiyor gibi gözükmekte. Esasında, bu iki varsayım, tarihselliği zayıf bir toplumda, devlet ve toplum arasındaki ilişkinin özgünlüğünü ve karmaşık niteliğini yansıtıyor.

ZAYIF TARİHSELLİK VE SOSYAL AKTÖRLER

Zayıf tarihsellik devlet ve toplum arasındaki ilişkiyi nasıl belirler? Başka bir deyişle, «azgelişmişlikle» demokrasi sorunu arasında bağlantı var mıdır? Varsa nedir?

Klasik siyasal bilimcilerin tezlerine göre ekonomik gelişme ve demokrasi başbaşa gider. Öte yandan, Latin Amerika ülkelerinin deneyimlerinden hareketle geliştirilen yeni yaklaşımlar, ekonomik gelişmenin belli bir düzeyinde de demokratik rejimlerin çözüldüğünü gösteriyorlar. İki savın da ortak noktası, azgelişmişlik ve demokrasi arasındaki bağı ekonomiyle açıklama çabaları. Benim burada yapmak istediğim ise «azgelişmişliğin» mühürünü sosyal aktörlerin ideolojileri ve hareketlerinde bulmak. Başka bir deyişle, sivil toplumun oluşmasında ortaya çıkan sorunların zayıf tarihsellikle doğrudan ilişkili olduğunu ileri sürüyorum. Ekonomik bir çağrışım uyandıran «azgelişmiş» yerine, «zayıf tarihsellik» kavramı bize bu konuda yardımcı olabilir.

Çünkü zayıf tarihsellikle sosyal aktörler arasındaki birinci ilişki **zamana** ilişkin : **bugünün varolamaması.** Tarihselliğin içsel ve yapısal bir süreç olarak yaratılamaması ve dolayısıyla Batının tarihine olan bağımlılık sosyal aktörlerin bilincine de yansıyor. Kendi yarattıkları tarihle kendilerini tanıyamayan, özdeşleştiremeyen aktörler toplumlarına yabancılaşıyorlar. Varolan toplumsal yapıdan ve toplumsal ilişkilerden kendilerini soyutlayıp, **gelecekteki** bir toplum (sol hareketler) ya da **geçmişteki** bir toplum (sağ hareketler) ütopyasıyla kendilerini özdeşleştiriyorlar. «Tarihi yakalama» gereksinimi sosyal aktörleri bugünün varolan sosyal ve kültürel dinamiklerinden koparıyor.

İşte ikinci bağlantı bu kopukluktan kaynaklanan **doktrin fazlalığı.** Sosyal aktörlerin konumlarını ve kimliklerini «bugünün» sosyal ilişkilerinde tanımlamamaları ve kendilerini gelecekteki komünist, sosyalist ya da geçmişteki Türk altın çağıyla özdeşleştirmeleri, sosyal ve politik projelerine de yansıyor. İdeoloji —ki aktörlerin bugünkü sosyal konumlarını algılamaya yöneliktir— ve ütopya —ki yaratıcı özelliği zaman ve mekân dışı olmasından gelir— arasındaki sağlıklı, birbirini besleyen bir ilişki bu projeleri belirlemiyor. Ütopik boyut ideolojiden koptuğu ölçüde sosyal hareketler yerini doktriner üretime, hatta giderek 70-80 arası gördüğümüz toplumsal şiddete bırakıyorlar.

Zaman faktörünün, yani Batı tarihine göre geç kalmışlığın, politik projelere bir hedef oluşturması, dolayısıyla ütopik toplumsal özlemlerin, bugünün ideolojik bağlamlarından ve pratiğinden koparak politik doktrinlere dönüşmesi, aktörler arası yatay ilişkileri ve uzlaşmayı —ki sivil toplumun tanımıdır— zorlaştırıyor. **Tek aktör patolojisi** diye adlandıracağım zayıf tarihsellikle sosyal aktörler arasındaki bu üçüncü bağlantı, aktörlerin tarihsellik adına sivil toplumu yadsımalarından kaynaklanıyor. Aktör, ütopya aracılığıyla kendini tarihsellikle özdeşleştirdikçe, yani kimliğini bugünün toplumsal ilişkileri içinde değil, gelecekteki ideal toplumun mutlak değerleri içinde tanımladıkça rakiplerini —ki tüm diğer aktörlerdir— mevcut düzenle özdeşleyerek reddeder. Sivil toplumu oluşturan yatay toplumsal ilişkiler ve aktörler arası uzlaşmacı eylemler burada yerlerini devlete karşı başkaldırıya ve diğer sosyal aktörlerden kopuşa bırakır.

Demek ki sivil toplumun oluşmasında ortaya çıkan sorunları toplumsal düzeyde aradığımızda, totaliter eğilimlerin sosyal aktörlerin etkin bir bölümünün hareketlerinde mündemiç olduğunu görüyoruz. Öne sürdüğüm, bu totaliter eğilimlerin tarihselliği zayıf toplumlarda devlet ve toplum arasındaki özgül ilişkiden kaynaklandığı. Başka bir deyişle ifade etmek istersek, sosyal aktörler gelişme mitosu adına, gelişmenin bir aracı olarak gördükleri devleti ele geçirmeye yönelik politik projeler ve eylemler ürettiği ölçüde «sivil» ifadelerden uzaklaşırlar. Politik sosyal olana baskın çıkar, hatta politik ifadeler sosyal ilişkileri gizler.

İşte bu nedenle sivil toplumu oluşturan sosyal ilişkiler kümesini ve yeni toplumsal dinamikleri ortaya çıkarabilmek için, gözle gözlemlenebilirin ötesine gitmek gerekir. Bu amaçla, mühendislere yönelik araştırmamı, gözleme ve sayısal çokluğa dayanan anket tipi araştırmalar, ya da aktörlerin ideolojilerini pekiştireceği mülakatlar yerine, Alain Touraine'in geliştirdiği sosyolojik müdahale yöntemine uygun, küçük

bir grup oluşturarak, deneysel bir biçimde yürüttüm. Aktörün kendini mevcut düzenden kopan biri olarak tanımlamaktan vazgeçebilmesi, ancak sosyolojik müdahale yönteminin ilkelerine uygun olarak, araştırmacının aktörü içinde bulunduğu en temel ilişkilere doğru çekmek için aktif ve kişisel olarak müdahale etmesiyle mümkün olur. Birinci aşama doktrinlerin aşılmasıysa, ikinci aşama aktörün bilincinin içinde bulunduğu çelişkili toplumsal ilişkilerden hareketle oluşturulmasıdır. Araştırmacı, ütopyası aracılığıyla gelecekte yaşayan ve mevcut düzenden sıyrılan aktörü bugünün sosyal ilişkilerine çeker. Deneysel olarak da olsa, toplumsal ilişkiler oluştuğu, yani aktörler, konumlarını yatay, çelişkili toplumsal ilişkiler içinde tanımladığı, devlete karşı muhalefetten aktörler arası ittifaka geçtikleri ve böylelikle değişimi içsel ve yapısal bir hedef olarak ortaya koydukları ölçüde sivil toplumdan söz edebiliriz. Bu çerçevede ileride göreceğimiz gibi, deneysel olarak birbiriyle toplumsal hedef açısından ilişkili aktörlerin bir araya getirilmesi yöntem açısından özel bir önem kazanıyor.

Bu yöntemde, sosyoloğun görevi, aktörlerin, sunulan hipotezler ışığında, kendi kendilerinin analizini yapabilmesini sağlamaktır. Sosyolog «eğitici» ya da «gözlemci» olmaktan uzak, «müdahaleci» olmalıdır. Grup gelişigüzel bir tartışma grubu değil, sosyoloğun müdahalesinin ışığında, aktörlerin tarihsel rollerini ve eylemlerini sorgulayabildikleri bir analiz grubudur. Her bilimsel yöntem gibi, gözle görünürün, elle tutulurun ardında olanı, saklı olanı ortaya çıkarmaya çalışır. Bu nedenle, anket yöntemlerinde olduğu gibi, sosyal bir «profil» çizmez, değişimin yönlendirilmesinde aktörlerin rolü ve değişen toplumsal dinamikler üzerine bilgi verir. Gözlenebilinir kategorilere göre araştırma grubunda bir altüst oluş halinde, araştırmanın başarısından ve yeni bilgi üretiminden söz edebiliriz. Başka bir deyişle, sosyolog ile grup arasındaki alışveriş, teorik bilgi üretiminin toplumsal pratik üzerine temellendirilmesini sağlar. Eylem sosyolojisi, toplumsal pratiği tanımlamaya ya da yorumlamaya değil, açıklamaya çalıştığı ölçüde teorik de bilgi üretir.

SİVİL TOPLUM : MODERNLEŞMEDEN MODERNLİĞE

Sol hareket ve ideolojiler içinde yer almış mühendislerle birlikte yürüttüğüm araştırmanın ışığında sivil toplum ve sol ideoloji sorunsalı üzerine şunları öne sürebilirim.

Sol ideolojinin ardında, sivil toplumu oluşturabilecek toplumsal güçlerin devletten sancılı kopuşu yatar. Ancak, sol ideoloji doğrudan toplumsal olanın, «sivil» olanın ifadesi değildir : toplumsal güçleri dev-

letten ayrıştırmaz. Tersine, millî, devlete ait alanla, toplumsal, sivil alanın politik bir sentezini yapar. Yani hem gelişme sorunsalının, hem de sınıf çelişkilerinin yön verdiği politik bir proje, entelijensiya ile halkı devrimci bir retorikle bir araya getirir. Halk, hem «dünya kapitalist sistemi ve yerli işbirlikçileri» olarak tanımlanan hasım tarafından egemenlik altında tutulan milleti, hem de sömürülenler sınıfını temsil eder. Halk nosyonu millet ile proletarya arasında gider gelir. «Egemenlik altındaki millet» ve «sömürülen proletaryayı» oluşturan halk adına konuşan Üçüncü Dünya entelijensiyası, millî sorunlarla toplumsal sorunların sentezini devrimci ideolojide bulur. Zaten sol ideoloji bu politik sentezi yaptığı içindir ki, 70'li yılların toplumsal muhalefet hareketlerine cazip gelmiş, egemen olmuştur.

Bu politik sentezin en iyi taşıyıcılarının sol mühendisler olduğu ileri sürülebilir. Sol mühendis hareketi içinde bulunan avant-gardist (öncü) eğilimler gelişim sorunsalına öncelik verirlerken, uvriyerist eğilimler ise mühendislerin konumlarını toplumsal çelişki içinde işçi sınıfı saflarında tanımlar. «Üretici güçlerin» özgürce gelişmesi için gerekli olan «devrim» iki eğilimin de hedefidir ve gelişme sorunsalı ile sınıf çelişkileri arasındaki sentezi oluşturur. Özellikle avant-gardist eğilim pozitivist ve teknokratik retorikle bu sentezi pekiştirir ve mühendislere tarihsel bir rol verir.

İşçi sınıfının kendiliğinden politik bilince ulaşamayacağını öne süren avant-gardist eğilim, otoritesini bilim ve teknik üstünlüğü üzerine kuran mühendislere, yeni teknik entelijensiya olarak öncü safların çekirdeğini oluşturma çağrısı yapar. Mühendislerin yönetici elit ve modernleşmeci özlemleri, bu bağlamda Leninist pratikte bir iktidar olma stratejisi görür. Leninist öncü parti anlayışı teknokratik ve pozitivist eğilimlere platform teşkil eder. Sosyal mühendislik (social engineering) ideolojisi, toplumsal sorunları teknik verilere indirgeyerek çözümlemeye ve denetlemeye çalıştığı ölçüde politika, subjektif olanı aşmış gibi görünür; ideolojiler üstü, politika dışı (a-politik) bir görünüm kazanır. Olguların «pozitif» bilgisinden hareket eden teknik entelijensiya bilim adına, objektiflik adına konuşarak, kendini toplumun uzman temsilcisi, rasyonel sorumlusu olarak tanımlar. Tekçi teknokrat ideoloji, sosyal, kültürel ve politik farklılaşmaları dışlar; devletin teknokrat iradesiyle toplumu özdeşleştirir.

O halde Leninist avant-gardcılık, sosyolog A. Gouldner'ın da ileri sürdüğü gibi, yükselen mühendislerin teknokratik elit özlemlerini mi gizler? Sol hareket içinde yer alan mühendisleri muhalif-elit (contre-elite) olarak mı incelememiz gerekir? Muhalefette oldukları sürece sol ideoloji aracılığıyla aşırı «politize», ancak iktidar olmaları halinde ise «a-politik» ve teknokratik eğilimleri ağır basan yeni bir yönetici elitle mi karşı karşıyayız?

İleride ayrıntılı bir biçimde göreceğimiz gibi, araştırmamızın sonuçları, sol mühendis hareketinin anlamını bu hipoteze indirgememizi engelliyor. Sol ideolojinin sağladığı söylem birliği araştırma şartlarında çözüldüğünde, mühendislerin Leninist-teknokrattan çok, Saint-Simoncu modernleşmeciler olduğu ortaya çıkıyor. Başka türlü ifade edersek, devlete karşı «devrimci» muhalefetten, modernleşmeci aktörler arası ittifaka geçerek gelişme sorunsalını tanımlarlar. Gelişmenin ön şartını politik bir «devrim», yani «dünya kapitalist-emperyalist» sisteminden kopma zorunluluğu olarak değil, içsel ve yapısal bir süreç olarak gösterirler. Alternatif gelişme modelini bilgilerin ve tekniklerin rasyonel kullanımından hareketle bir örgütlenme ve enformasyon ağı üzerinde temellendirirler. Böyle bir hedef için, sanayi üretimine yönelik girişimci sınıfı, üretkenlik adına konuşan işçi sınıfını ve teknokratik yöneticileri müttefikleri olarak belirlerler. Gelişmeyi üretim düzeyinde rasyonel bir örgütlenmeye ve ulusal düzeyde planlamaya dayandırmaktan aciz, kemikleşmiş bürokratik devlet yönetimine ve spekülatör-rantiye kapitalizmine ise karşı çıkarlar.

Bu şekilde araştırma, mühendis hareketinin görünmeyen alternatif modernleşme hedeflerini ortaya çıkarmaya yardım ettiği gibi, bunun da ötesinde, daha genel olarak, toplumsal evrim ekseninin değişmekte olduğunu ortaya koyar. Nitekim, devletin eylemine bağımlı ekonomik gelişme modeli, yerini giderek yatay toplumsal örgütlenme biçimlerinin belirleyeceği bir modernlik modeline bırakır. Bu bağlamda, değişimin ekseni yönetici elitlerden, toplumsal aktörlere ve onların yaratıcılık güçlerine kayar. «Modernleşme» olarak tanımladığımız, yöneticilerin devlet yoluyla topluma Batı kültürel gelişme modelini benimsetme süreci, yerini «modern» olanın yapısal ve yerel olarak ortaya çıkmasına bırakır. Bu, devletin rolünün azaldığı anlamına gelmez, ancak devlet ve toplum arasındaki ilişkinin niteliğinin değiştiğine işaret eder. Toplumsal güçler, değişimin yönlendirilmesine (ekonomik gelişme) ve denetlenmesine (demokrasi) ağırlıklarını koydukları ölçüde sivil toplumu oluştururlar. Sanayi uygarlığının, birbirinden ayrılmaz yaratma ve denetleme iradesi, başka bir deyişle, rasyonelleşme modeli ve demokratik yönelimi bir toplumda varlık kazandığı ölçüde «modern»likten söz edebiliriz.

Ancak, tarihselliği zayıf bir toplum, Batı gelişme modeline özgün olan, devlet ve sivil toplum arasındaki ayrışmayı ve ekonomik gelişmeyle demokrasi arasındaki uyumu, kendine kolay mal edemez. Hatta diyebiliriz ki, devlet ve toplum arasındaki özdeşleşme ile, ekonomik gelişmenin de demokrasiyle çelişir görünmesi bu toplumlara mündemiçtir.

Nitekim 1980'ler Türkiyesi devlet-toplum, ekonomik gelişme-demokrasi ilişkileri açısından bir dönüm noktası sayılabilir.

Politiğin sosyal olana egemen olduğu 80 öncesi, bugün yerini piyasanın egemenliğine bırakmış görünüyor. Politik doktrinler yerine piyasa ekonomisinin keşfi, devrimci aktörler yerine ise «homoeconomicus» yüceltilmekte. 80 askerî müdahalesinin de katalizör rolü oynadığı bu dönüşüm, araştırmamızın bulguları doğrultusunda. Bir taraftan, eski ideolojik duvarların yıkılması, yeni toplumsal dinamiklerin ortaya çıkmasını sağlıyor. Diğer yandan ise, her ne kadar sivil toplumun siyasal ve toplumsal olarak oluştuğunu iddia edemezsek de, piyasa ekseninde oluşturulma çabaları açık olarak gözüküyor. Liberal düşüncenin yeniden «keşfi» ve moda olması buna iyi bir örnek. Hatta liberalizmle sivil toplum özdeşleştiriliyor. Sivil toplum, tüm siyasi yöneliminden soyutlanarak, bireyselliğe, girişimciliğe ve piyasa ekonomisine indirgeniyor.

Esasında, nasıl sol ideoloji, siyasi olarak sosyal güçlerin devletten ayrışmasını dile getiriyorsa, liberal ideoloji de benzer bir biçimde, ekonomik sınıfların devletten bağımsız, desteksiz bir güç oluşturma çabasını vurgular. İkisi de aynı madalyonun, yani toplumsal alanın devletten ayrışması sürecinin, değişik iki yüzleridir. Nitekim, 80 sonrası sol kanat içinde liberalizme paye verilmesi bunun iyi bir göstergesidir.

80'leri dönüşüm yılları yapan bir diğer olgu, İslam. İslam sorununun gündeme gelmesini, bugüne kadar bastırılmış dinin ifade fırsatı bulması, «irtica» olarak değil, devlet-toplum-Batı üçlü ilişkisinde yeni bir boyut olarak anlaşılması gerektiğini ileri sürüyorum. Sol ve liberal ideoloji nasıl devlet ve sivil toplum sorunsalının siyasi ve ekonomik boyutu ile ilgileniyorsa, İslam ideolojisi de bu ilişkinin kültürel boyutunu yansıtıyor. Bu anlamda, İslamcı ideolojiyi de, devlet eliyle yerleştirilen Batıcı modernleşme dönemi sonrası modernliğin ortaya çıkış sürecine bağlamak gerekir. Eğer sanayi uygarlığına, modernliğe katılımın ön şartı değişimin içsel ve yapısal bir süreç olarak belirmesiyse, yerel kültürel boyutun bundan soyutlanamayacağı ortadadır. Değişimin ağırlık noktası, devlet yapımı evrensel değerler ve Batıcı modernleşmecilikten sivil topluma doğru kaydığı ölçüde, yapısal toplumsal ilişkiler kadar, yerel kültürel din boyutu da önem kazanır. Başka bir deyişle, devlet pozitivizm aracılığıyla kendini Batıcı evrensellik ve laiklikle özdeşleştirebilir, ama sivil toplum ancak yerel, kültürel olabilir.

Böylelikle, toplumsal alanın devletten ayrışması sürecinde, yatay toplumsal ilişkiler kümesinin nasıl ekonomik ve siyasi boyutu varsa, bir de kültürel/din boyutu var. Bu anlayışta, İslamcı ideolojiyi, «ilericilik/gericilik», «modern/din» karşıtlıklarıyla değil, pozitivist gelişme modelinin sonu olarak incelemek ilginç olur.

İşte 80'leri dönüm noktası yapan, modernleşmeden modernliğe geçme süreci. Bu geçişi belirleyecek olan, toplumsal güçlerin siyasi, ekonomik ve kültürel otonomi kazanarak, değişimin yönlendirilmesine ve denetlenmesine ağırlık koyabilmeleri. Başka bir deyişle, ekonomik gelişme ve demokrasi arasında sağlıklı bir ilişkinin varlığı sivil toplumun oluşmasına bağlıdır. Güçlü bir sivil toplum ise aktörlerinin, piyasa ekonomisi aracılığıyla değişimi yönlendirdiği ve aynı zamanda siyaset aracılığıyla bu değişimi denetlediği ölçüde vardır.

Burada son olarak, bu geçiş sürecinin zorunlu bir evrim olarak görülmemesi gerektiğini belirtelim. Tarihselliği zayıf toplumlarda, nasıl sol ideolojinin ardında, hem toplumsal güçlerin otonomi kazanarak devletten ayrışması süreci, hem de totaliter teknokratik bir eğilim yatarsa, İslamcı ideolojinin de ardında toplumsal güçlerin yerel kültürel ifadesi yattığı gibi, totaliter teokratik bir eğilim de yatar. Toplumsal aktörlerin totaliter eğilimlerle demokratikleşme arasında gidiş gelişleri, başında da belirttiğimiz gibi, devlet ve toplum arasındaki özgün ilişkiden, zayıf tarihselliğin sosyal aktörler üzerindeki damgasından kaynaklanıyor. Bu bağlamda, modernliğin, sanayi uygarlığına referansın ortaya çıkışını, Batı gelişme modeliyle tam bir simetri olarak görmek yanlıştır. Kaldı ki, modernlik yerel ve yapısal bir gelişme olduğuna göre, toplumsal deney ve keşif boyutu gözden kaçırılmamalıdır.

Bu açıdan, İslamcı hareket modernliğin Batıyla özdeşleştirilmesine kafa tutarak yeni toplumsal bir dinamik yaratır. Doğallıkla, buradaki önemli soru, Batılı bir kavram olan sivil toplumla İslam'ın çelişip çelişmeyeceği. İran devrimi, Batı modeliyle İslam'ın bağdaşmadığını ispatlıyor gözüküyor. Hatta İran devriminin İslamcı kimlik adına Batıya karşı yapıldığı söylenebilir. Ancak, bu sentezi Türkiye'nin aramadığını söylemek kolay olmaz. Tarihsel olarak, Batıya karşı «fondamantalist» bir İslam gelişmediği gibi bugün de İslamcı özlemler modernliğe yönelmek istekleriyle çelişir gözükmüyor.

Ancak, modernlik bir keşif, aktörlerin hayal ve yaptırım gücüne ve deneyimlerine bağlı olduğu ölçüde, demokrasi/totalitarizm, İslam/sivil toplum ikilemlerine cevabı da bu toplumların pratiklerinde aramalıyız. Bu toplumlar da, modernleşmeden modernliğe geçebildikleri ölçüde, toplumsal deneyimlerinin ve keşiflerinin ürünü olarak, kendilerine özgü tarihlerini yaratabilecekler. Kültürel anlamda çoğulcu bir alternatif modernlik modelinin keşfi, toplumsal aktörlerin eylemlerine bağlı olduğu kadar, sosyologların da araştırmaları aracılığıyla bu dinamiklerin aydınlanmasına yardımcı olmalarına bağlıdır diyebilir miyiz acaba?

GİRİŞ

«Mümkün Olana Tutku»

Bu çalışma Türk mühendislerini yeni gelişme yolları arayan aktörler olarak incelemeyi amaçlıyor. Dolayısıyla, incelemenin nesnesi gelişme sosyolojisinin çerçevesi içinde ele alınıyor; yani, «bir toplumsal yapı tipinin başka bir ekonomik-toplumsal tipe yapılanmaya dönüşümünü 'toplumsal hareket' biçiminde analiz eden sosyolojik yaklaşım» (1). Baştan, «toplum yapılarının insanların kolektif davranışlarının ürünü olduğunu ve bu yapıların toplumsal hareketler tarafından sürekli değiştirildiğini ve gelecekte de değiştirilebileceğini» (2) kabul etmek gerekiyor. Sonuçta, burada tarihsel değişim eylemlilik-praxis kavramları ile inceleniyor. Bu eylemlilik, toplumsal ilişkilerin niteliğini değiştirmek üzere tarihlerini yapan insanların iradesinden doğar. Öyleyse söz konusu olan, tarihin bağrında toplumsal olanın izini ortaya çıkarma girişimidir. Bu, eylemliliğin normatif yönelimi ilkesine (3) başvurarak yapılır. Altını çizmek gerekli mi bilmem ama, bu girişim insan eylemini çevreye adapte olma çabası olarak yorumlayan anlayışı (evrimci anlayış) terk etmekle mümkündür. Evrimci anlayış insan eylemini, önceden oluşmuş verili bir duruma «tepki» olarak ele alır. Tersine, bu durumun oluşturulması, yerine oturtulması, toplumsal

(1) F. H. Cardoso, **Sociologie du Développement en Amérique Latine**, S. 46
(2) F. H. Cardoso ve E. Faletto, **Dépendance et Développement en Amérique Latine**.
(3) A. Touraine, **Sociologie de l'Action**, S. 49

yaratma gücünün, «yaratıcı tecrübenin» (4) ışığında ele alınacaktır. Gelişme ancak böyle bir tutumla kavranabilir. Sadece bir durum olarak gelişmeden değil, değişimin yönelimi, «bir topluluğu bir toplum tipinden bir başkasına yönelten eylemlerin bütünü» (5) olarak gelişmeden söz ediyoruz. Bunun gibi, mühendis inceleme boyunca tarihsel bir aktör olarak ele alınacaktır. Öyle bir aktör ki, burada kişi toplumsal değişmenin yönlendirilmesine katılmaya istekli ve dolayısıyla da toplumsal yapının üretiminin taşıyıcısı olarak görülür. Dikkat edilecek nokta mühendisin bu yapının yeniden üretiminde değil, üretiminde yer almak istemesidir. Verili bir duruma tepki eylemi söz konusu değildir. Weber gibi ifade edersek, inceleme, dönüşümün yapısal «belirlenmesiyle» ilgilenmekten çok, değişimin taşıyıcısının normatif yönelimini ele alacaktır. Burada «mümkün olana tutkuyu» (6), gelişmiş ve sanayileşmiş bir toplumu yaratma ve yönetme projelerini ortaya çıkarmaya çalışacağız.

Böyle bir sorunsal doğal olarak bizi «sanayileşmemiş bir toplumda **Sanayi Uygarlığı**»na (7) özgü eylemlerin nasıl ortaya çıktıklarını sorgulamaya götürür. Bu eylemler özellikle sanayileşmenin perde arkası seçkinleri olan mühendisler tarafından yapılır. «Merkez» (Metropol) **Sanayi Uygarlığı**'na; «bağımlı» bir ülkenin bağrında yeşeren kapitalist gelişme tarzına özgü bu eylemler hangi özgül biçimleri alabilir?

İncelememizde **Sanayi Uygarlığı**'na özgü bu eylemlerin ortaya çıkışının tarihini anlatmak amacıyla bir bölüm ayırdık. Bu bölümde yeni seçkinlerin modernist görüşlerinden hareketle Osmanlı İmparatorluğu'nun dönüştürülmesi anlatılacak. Bu görüşlerde hâlâ sanayileşememiş toplumun değişimi için Avrupa'nın (özellikle Fransa'nın) sanayileşme biçimi örnek alınır. Bu görüşlerin hareket noktası «piyasa ekonomisi» değil, «düzen içinde değişim»dir. Genç seçkinlerin Comte'tan, Durkheim'dan etkilenmesinin nedeni budur. Kısacası, bu seçkinler için toplumun modernleşmesinin yolu «mübadele toplumunun içindeki grupların çeşitliliğinde» değildir; sanayi toplumunun «birliği»ndedir. Bu nedenle genç seçkinler hem «kolektif irade»ye çağrı yaparlar, hem de «anayasal» bir düzen arayışındadırlar: bir yanda anayasal ve eğitsel reformlar, öte yanda bir ulusun

(4) Yaratıcı tecrübeden yani iş tecrübesinden hareketle; çünkü özel eylemin normatif yönelimleri sistemi iş aracılığıyla tanımlanır. bkz. A. Touraine, a.g.e., S. 119-120. Daha açık bir ifade için A. Touraine'den alıntı yapalım: «İş en üst seviyede tarihsel bir eylemdir. Ne bir durum ne de bir niyet, insanın doğal bir faaliyetidir. Bu faaliyet aracılığıyla bir grubun veya bir toplumun maddi çevresi sadece değişmekle kalmaz özellikle bu grup veya bu toplum içinde bulunduğu durumu tanımlar, tarihsel aktör yani belirli bir değişimin yaratıcısı olduğunun bilincine varır», a.g.e., S. 38

(5) A. Touraine, **Les Sociétés Dépendantes**, S. 9

(6) Kierkegaard'ın ifadesi, F. H. Cardoso ve E. Faletto aktarıyor, a.g.e., S. 13

(7) A. Touraine, **Les Sociétés Dépendantes**, S. 200

kolektif iradesine yapılan çağrılar; işte, bunlar ilk yenilikçilerin eylemleri olmuştur.

Bağımlı bir toplumun teknik alandaki seçkinlerinin **Sanayi Uygarlığı**'na özgü eylemler yapmasını anlayabilmek için ilk önce mühendislerle sanayi uygarlığı arasındaki ilişkilerin jenealojisini incelemek bize zorunlu göründü. Bu inceleme iki bölümde yapılacak: birincisinde mühendisin sanayi toplumunun rasyonelleştirilmesi ve modernleştirilmesi faaliyetlerinde yer alışı ele alınırken; ikincisinde, sanayi sisteminin egemenlik ve sömürü ilişkilerinin içinde yer alan mühendis anlatılacak.

I. BÖLÜM

Sanayi Uygarlığı ve Mühendisler

A. MODERNLEŞME VE RASYONELLEŞMENİN TAŞIYICISI MÜHENDİSLER

1 — SANAYİ UYGARLIĞI VE YÜKSELEN YENİ SINIFLARIN EYLEMİ (Saint-Simon)

Saint-Simon'un eserlerinde bir yandan sanayi toplumlarının ve bunlarla birlikte doğan yeni güçlerin özgül karakterlerini tanımlama çabasını, öte yandan «İnsan'ın bilimi»nin, sosyolojinin temellerini buluyoruz. Saint-Simon düşüncesinin özgüllüğünü kavrayabilmek için eserinin bu iki yönü bir bütün olarak ele alınmak zorundadır. Bu yönleri birbirlerinden ayırmak ve böylece eserinin bütünlüğünü bozarak Saint - Simon'u ya 19. yüzyıl Marksist ve sosyalist düşüncesinin habercisi, ya da pozivist sosyolojinin kurucusu olarak görmek yerine onun, sanayi toplumlarına özgü yükselen yeni güçlerin incelenmesine imkân veren «yeni» bir bakış açısına, sosyolojik bir bakışa sahip olduğunu gözlemlemek gerekir.

Toplumsal Sistemler ve Aktörlerin Açık Bilinci

Gerçekte bu «yeni» sosyolojik bakış incelediği toplumsal sistemlerin tanımında bile bulunabilir; fakat, «İnsan'ın bilimi»ni toplumsal sistemlerin bilgisi olarak tanımladığında sistem ne bir nesnel gerçekliğe, ne de fonksiyonel (işlevsel) bir bütüne indirgenebilir. Bu bakış tarihsel bir formasyonu bir eylemler sistemi, aktörlerinin müdahale ettiği değişim içinde bir sistem olarak ele alır. O halde toplumsal sistemler nosyonu toplumsal bütünün düzen ve uyumluluğunu vurgulamaz; tersine çelişki ve çatışma-

ları öne çıkarır. İşte böylece Saint-Simon, toplumsal geleceğin gözlemlenebilir bir gerçeklik olduğunu, sadece toplumun kendisince açıklanabileceğini, hiçbir dışsal yasaya bağlı olmadığını kanıtlamaya girişir. Sistemlerde ve onlara mündemiç koşullarda, değişikliklerin nedenleri araştırılmalıdır. Böylece, toplumsal değişimin incelenmesi, kolektif eylemlerin ve onların değişmlerinin analizi anlamına gelir. Sistem bilince aykırı bir olgu olmaz; ancak, hem gerçeklik hem bilinç olur; bu bilinç aktörlerin kolektif eylemiyle değiştirilebilir. Aynı yoldan toplumun sürekli ilerlemesi nosyonunun eleştirisi yapılır: aynı çizgide ilerleyen, süreklilik gösteren bir gelecek yoktur; «Toplum herhangi bir ilerlemenin gerçekleşeceği bir çerçeve değildir. Toplumun temelleri ilerlemeye göre atılmamıştır, toplumda ayrıcalıklı konumu olan sosyal grupların 'görme' yeteneği bu temelleri belirler.» (8)

Toplumsal gelecek ve yeni toplumsal hareket hakkında bilgi edinmek için yükselen yeni sınıflarla çöken sınıfları incelemek gerekir. Birinciler eski toplumsal yapıyı yıkmakla yetinmeyip yenisini kurmaya giriştikleri oranda ilericidirler. Böylece Saint-Simon'un düşüncesinde toplum eylem (ler bütünü) olur. Ancak geriye yeni toplumun birlik ilkesini tanımlamak kalıyor. Çünkü Saint-Simon'a göre toplumun varolabilmesi için bir amacın, «ortak bir hedefin» bulunması gerekir.

Sanayi Toplumunun Özü

Sanayi toplumu için birlik ilkesi üretimdir, sanayidir. «Bütün toplumun temeli sanayidir. Sanayi, varlığın tek teminatı, bütün zenginlik ve refahın tek kaynağıdır» (9). Bir toplum kendine hedef olarak üretimini arttırmayı seçtiği ölçüde kendinden önceki toplumlardan kopar. Üretimi arttırmak hedefini seçmekle bu toplum, uygarlık tarihinin ilk kez böyle bir tercihte bulunan toplumu olur. «Bir birey için olduğu gibi, bir ulus için de faaliyetin iki hedefi vardır: ya fetih, ya da iş... Oysa toplumsal sistemin gerçekten değişebilmesi için genel faaliyetin hedefi değişmelidir» (10).

Yeni bir toplumun hedefini böyle tanımladıktan sonra Saint-Simon, kolektif üretim pratiğinde oluşmuş sanayi sınıflarını, sistemi kurmaya çağırır. Endüstriyel sınıf —kelimenin en geniş anlamında, yani aylaklara karşı üreticiler— politik cesaretini ve tutkusunu arttırmak zorunda olan yükselen bir sınıftır. «Çünkü eşyanın tabiatına uygun olarak bu sınıfın özel

(8) Daniel Vidal, «Saint-Simon, Oeuvre Ouverte», **Sociologie du Travail** içinde, Cilt 9, 1967, S. 448-461

(9) Saint Simon, **Prospectus**, Sanayi veya yararlı ve bağımsız işlere kendini vermiş, insanların yararına politik, ahlaki, felsefi tartışmalar, Kitap I, Cilt 18, S. 12

(10) Saint-Simon, **Du Système Industriel**, Kitap III, Cilt 5, S. 13

çıkarları genel kamu çıkarıyla tamamen uyumludur» (11). Sanayi toplumunun bir üretim tarzı ve toplumsal düzen olarak varolabilmesi için endüstriyel sınıfın topluma yayılması gerekir, ta ki toplum tek sınıfa dönüşsün, ta ki bütünle özdeşleşsin (12). Demek ki Saint-Simon sanayicilerin zorunlu eylemlerinden söz ettiğinde bir toplumsal sistem adına bir amaçtan, bir zorunluluktan söz etmiş olur. Bu sanayiciler, sınai sistemin ilerlemesini sağlama görevini yerine getirebilecek yönetici sınıf olarak düşünülür. Bu görevi yerine getirebilirler; çünkü bu sisteme temel olan şeyleri temsil ederler: işi, üretimi. Fakat Saint-Simon bir toplumsal sınıfın, toplumsal değişimin taşıyıcısı olabildiği gibi, olamayabileceğini de kabul ediyor. «Uzun süredir, üreticiler, kendileri için en avantajlı olacak toplumsal düzeni kurabilmek için gerekli güce sahipler. Bununla birlikte bugüne kadar ancak yöneticilerin elinde birer oyuncak; soylular, askerler ve hukukçular için birer sağmal inek olabildiler» (13). «Sanayicilerin bilinçlerinin mevcut durumunu inceleyiniz, sınıflarının üstünlüğü duygusuna sahip olmadıklarını göreceksiniz» (14). Saint-Simon'a göre sanayi sınıflarını pratiklerinin bilincine ulaştırma toplumsal düşünürün görevidir. Toplumsal düşünür bunu, tam anlamıyla sınai politik ve ideolojik birer sistem formüle ederek gerçekleştirir.

İnsan'ın Bilimi ve Sınai Sistem'in Kurulması

Sanayi sınıflarının üretici olduklarını, ancak, metafizik düşünmeye devam ettiklerini kaydeden Saint-Simon yeni toplumsal sistemin kuruluşunun pozitif insan biliminin inşasına bağlı olduğunu düşünür. Bu bilim, geleceğin toplumunun kuruluşuna katıldığı ölçüde pozitiftir. Bu insan biliminin kuruluşu, temel önermesi **«eleştirel ve devrimci olmak»** olan 18. yüzyıl düşüncesinden kopuşu getirir. Çünkü 19. yüzyılda «yaratıcı» olmak gerekir (15). Böylece bir yaratma ve örgütlenme dönemi başlayacak ve sanayi devrimi yapıcı eylemiyle belirginleşecektir. Bilim, değişimin, toplumun geleceğini hedefleyen davranışların benimsenmesini gerektirir. Sanayicilere hitap ederken şunları söyler: «Gözlerinizi kesinlikle geçmişe değil, geleceğe çeviriniz» (16). Ve gelecekte akıl insan iradesinin; «ilkelerin eylemi» ise «insan eylemi»nin yerini alacaktır. Dolayısıyla Saint-

(11) Saint-Simon, **L'Industrie**, Kitap II, Cilt 3, S. 168

(12) «Sanayi sınıfı tek yararlı sınıftır. Bu sınıfın sayısı giderek artıyor ve diğerlerinin zararına büyüyor, bu gelişim onun tek sınıf haline gelmesiyle sona erecektir», Saint-Simon, **L'Industrie**, Kitap II, Cilt 3, S. 74

(13) Saint-Simon, **Sur la Querelle des Abeilles et des Frelons**, Kitap II, Cilt 3, S. 232-233

(14) Saint-Simon, **Catechisme des Industriels**, Kitap IV, Cilt 8, S. 55

(15) Saint-Simon, **Introduction aux travaux scientifiques du XIX. siècle**, Kitap IV, S. 47

(16) Saint-Simon, **Du Système Industriel**, Kitap III, Cilt 2, S. 13

Simon'a göre bir (toplumsal) sistemin diğerine dönüşümü şu iki sistemin dönüşümü yoluyla gerçekleşir: felsefi ve politik sistemler. Birinci dönüşüm «Teorik sistemden dünyevi ve pozitif sisteme geçiş», ikincisi ise «Keyfi düzenden sınai düzene geçiş»tir (17). Bu sınai sistemde «Şeylerin yönetimi insanların yönetiminin yerini almalıdır» (18). Yeni düzenin varlığından ancak «bilim adamları yöneticileri kolladığı» (19) zaman söz edebileceğiz. Keyfiliğin hüküm sürdüğü «insanların yönetimi düzeni»ne karşı çıkan Saint-Simon yeni toplumsal düzeni «bilimselleşmiş, kişisellikten kopmuş» düzen terimleriyle ifade eder. Yani, başka bir deyişle Saint Simon'a göre «Keyfiliğe karşı mücadele insana karşı mücadeledir» (20).

Bireyselleşme aleyhtarı düşünsel geleneğin mirasçısı Saint-Simon sanayi uygarlığının habercisidir. Bu uygarlık, üretimin ve gelişmenin hedeflendiği rasyonelleşme modelidir. «Toplumsal ilerlemenin artık şiddet, fetih, sınıf çelişkileri yoluyla gerçekleşmemesi» sanayi uygarlığının doğasındadır. «Tarihsellik ve gelişme açık bir şekilde bir değer, bir toplumsal hedef haline gelirler» (21). Sanayi uygarlığı tarihsel öznenin yönelimlerini, toplumların eyleme geçtikleri ve tarihi yaptıkları hareketleri ortaya çıkartır (22). Aydınlanmacıların mirasçısı Saint-Simon ütopik kolektif irade, hatta eylem fikrini akıl ve sanayi toplumu fikirleriyle birleştirir.

Bağımlı ülkeler tarihsel, kolektif öznenin iradi olarak toplumsal gelişme hedefine yönlendirildiği toplum kavramına en yakın toplumlar değil mi? Bağımlı toplumlar, her şeyden önce, tarihsel (ve bireyselleşme aleyhtarı) öznenin belirli bir eylem tarzıyla tanımlanmazlar mı? Bu özne, (gelişmenin karakterinden dolayı) dolaylı yoldan olsa da toplumsal gelişme hedefine «iradi olarak» yönlendirilmemiş midir?

2 — İŞ'İN ÖRGÜTLENMESİ VE ENGINEERING (Mühendislik) İDEOLOJİSİ (F. W. Taylor)

F. W. Taylor üretimin rasyonelleşmesi sürecini yeni bir safhaya sokar. Saint-Simon'un izleyicisi olsa da onun aksine gelişme halinde bir sanayi toplumuyla değil, bizzat sanayi toplumu gerçeğinin kendisiyle ilgilenmektedir. Saint-Simon'un yazılarında, (Gramsci'nin terimlerini kullanırsak) «savurganlık»ın ve «aylaklık»ın eleştirilmesi gibi Amerikanizm'in temel eleştirilerini buluyoruz. Taylorizm ve Fordizm bu Amerikanizm'in

(17) Saint-Simon, **L'industrie**, Kitap II, Cilt 3, S. 25
(18) Saint-Simon, **L'organisateur**, Kitap II, Cilt 4, S. 181
(19) Saint-Simon, **L'industrie**, Kitap II, Cilt 3, S. 29
(20) «Anti humanist» bu yorum için, bkz. D. Vidal a.g.e.
(21) A. Touraine, **Sociologie de l'Action**, Seuil, Paris 1965, S. 253
(22) a.g.e., S. 253-255

farklı yönlerini temsil ederler (23). Saint-Simon'da olduğu gibi Taylor'da da rasyonelleşme ve keyfiliğe karşı mücadele, «insanların eylemi»nin yerine «ilkelerin eylemi»nin geçirilmesi anlamına gelir.

Saint-Simon, akla uygun bir sınai sistemin kurulabilmesi için işeyaramazların, rantiyelerin ve aristokratların dışında, tüm «üretici» ve «sınai» öğelere çağrı yapıyordu. Oysa Taylor, üretimin daha rasyonel örgütlenmesi için rasyonelleştirici elemanlara, mühendislere çağrı yapıyor. «Soldiering» ve üretim hızının düşmesi sorunlarıyla meşgul olan Taylor imkânların en ekonomik ve en etkili tarzda kullanılabilmesini amaçlayan bir iş süreci analiz yöntemi geliştirir. İşçilerin davranış ve çalışma zamanlarının bilimsel bir incelemesinden yola çıkılarak bir görevi yerine getirebilmenin tek doğru («one best way») yolu aranır.

«Rule of thumb» (göz kararı iş yapma) kuralının yerini bilime bırakması, işçinin işini artık kendi fikrine göre yapmaması ve kendisine en iyi iş yapma tarzının öğretilmesi demektir (24). Buradan işin hazırlanması (planlanması - çev.) ile işin yapılması arasındaki ayrıma varılır. Bunlardan birincisi mühendisler, ikincisi de işçiler tarafından yapılacaktır. İşçiler böylece basit alt bölümlere ayrılmış işleri yapacaktır. Bunun amacı «her işçinin kendi doğal yetenekleriyle bağdaşan en karmaşık işi, en hızlı tempoda ve maksimum verimlilik içinde» yapabilmesidir (25).

Talyorizmle birlikte rasyonelleşme, işin yapılması aşamasına da girer; «one best way» toplumsal davranışların irrasyonelliğiyle çatışır, işin kişisel olmayan kurallarını(n belirlenmesini) işin örgütleyicilerine bırakır. Friedman'ın belirttiği gibi sanayinin sorunlarının yalnızca teknik faktörlerce belirlendiğini varsayması, toplumsal davranışları maddi bir değişkene bağlaması Taylorizmi bir «teknisizm» yapar. Bu düşünce sanayinin bütün olgularını mühendisin, teknisyenin görüşü açısından ele alır (26).

Engineering disiplininin iş ilişkilerine uygulanması, rasyonelleştiricilerin nüfuzunun, iş sürecinde işçi özerkliğinin aleyhine artmasına yol açar. Teknik gelişmeyi ve üretkenlik artışını modernleşmenin motoru ola-

(23) Taylorizm daha çok işin yerine getirilişinin rasyonelleştirilmesiyle ilgilidir. İşletmenin rasyonelliği konusuyla Ford ilgilenmiştir (bkz. A. Touraine, **Sociologie de l'Action** S. 257). Taylorizm manager-mühendise yeni bir rol veriyordu («yıkıcı potansiyeli» ortaya çıkartarak). Oysa Fordizm işletme şefine yeniden önem kazandırıyordu. Bizim görüşlerimiz Taylor'unkiyle ilgilidir (bkz. Maier, «Taylorisme et Technocratie dans l'Europe des années 1920», **Recherches** içinde, (Le Soldat du travail) No: 32/33 Eylül 1978, S. 124).

(24) F. W. Taylor, **The Principles of Scientific Management**, S. 25

(25) a.g.e., S. 12

(26) G. Friedman, «Les Technocrates et La Civilisation Technicienne» **Industrialisation ve Technocratie**, Gurvitch yayını

rak değerlendirmek ve mühendislerin veya daha kesin olarak bilimsel yönetici elitin önceliğini vurgulamak Taylor açısından işçi ve işveren arasındaki çelişkilerin bilimin hakemliğiyle aşılacağı anlamına gelmektedir. Taylor'a göre «one best way» işveren ve işçilerin çıkarlarıyla uyuşmaktadır. Çünkü üretkenliğin artması ve üretimin genişlemesi her ikisinin çıkarlarına uygundur. Bunun nedeni, bu artış ve genişleme sayesinde işçi ücretlerinin ve sanayici kârlarının eşit bir yükseliş göstermesidir.

Üretim ve verimlilik kendi içlerinde birer hedeftir ve rasyonelleşme mühendis-yöneticilerin amacı ve aracı haline gelir. Bu mühendislerin otoritesi yeteneklerine bağlıdır. C. S. Maier'in yazdığı gibi Taylorvari fabrika «managers çağı»nın ilk adımıydı (27).

3 — MÜHENDİSLER İKTİDARDA (Thornstein Veblen)

Saint-Simon'da «sanayi» ve «toplum» eşanlamlı, «üretici» ve «aylak» karşıt anlamlıdır. Veblen'de ise «sınai sistem» ve «mühendisler» eşanlamlı, «çalışan insan» ile «hedonist (hazcı) insan» karşıt anlamlıdır (28).

Veblen kapitalizmin ideolojisi olarak klasik ekonomik düşünceyi eleştirir. «İş dünyası» («business») ile «sanayi dünyasını» ayırır. Veblen'in dilinde kapitalist, girişimci, iş kelimeleri birbirlerinin yerine ikame edilemez. Veblen'e göre egemen sınıfın malları emek vererek elde edilmemiştir, «şiddet ve hile» ile kazanılmıştır. «Eğlence sınıfı» (leisure class) leş yiyicidir. Zaten «gösteriş için tüketim» («Conspicous Consumption») zenginlerin boş yaşam tarzının bir belirtisidir. Asalaklıkla elde edilmiş bir zenginlik ne kadar rağbet görür, değer verilirse üretici çalışma o kadar hor görülür.

Veblen kapitalizmin tarihsel açıdan meşruiyetini sorgular, kapitalizmin ilerici gücü temsil ettiği fikrini reddeder. Tersine kapitalist davranışın hedonist (hazcı) ve irrasyonel karakterini vurgular. Kapitalizm, piyasa ekonomisi insanı haz nesnesi olarak gören bir anlayışın üzerine kurulmuştur. Bu anlayışa göre insan, zevki (tüketim yoluyla) maksimize ve zahmeti (çalışmayı en aza indirme yoluyla) minimize etmeye çalışır. Oysa Veblen'e göre teknolojiyi, bilimi, kültürü yaratan ve insanı doğanın basit bir parçası değil, onu değiştiren bir varlık yapan insanın «iş yapma

(27) C. S. Maier, a.g.e., S. 100

(28) Bu bölüm için, **The Portable Veblen** (edited and with an introduction by M. Lerner), The Viking Press, 1958, New York; J. P. Diggins, **The Bard of Savagery, T.** Veblen and Modern Social Theory, Harvester Press, 1978, USA; Douglas F. Dowd, **The Twisted Dream** capitalist development in the US since 1176, Winthrop Publishers, 1974, Massachussets, kitapları incelendi.

içgüdüsüdür» («instinct of workmanship») (29). O halde kapitalizmin egemenliği döneminde insanın özü çarpılmıştır. «Yerleşik», «özel» çıkarların («vested interests») yerlerini bilimin çıkarlarına bırakmalarının zamanı gelmiştir. Eğer mühendisler, sanayinin insanları üretkenlik ve verimlilikle ilgiliyseler işadamları bunun aksine optimum fiyat ve maksimum kârlarla ilgilidir. Özel çıkarların, sermayenin dünyasında bilimin çıkarları yeniktir; «para» mantığı «makine» mantığı karşısında zafer kazanır. Oysa makine bilimin en devrimci ürünüdür.

Kapitalistler üretimi «sabote ederler». «Verimliliğinin bilinçli reddiyle» («conscientious withdrawal of efficiency») makinenin sağladığı görülmemiş üretkenliği «sabote ederler». «Fiyat sistemine göre örgütlenmiş bütün toplumlarda kamu huzuru sabotaja başvurulmadan ayakta tutulamaz. Refahın korunması her gün verimliliğin bilinçli reddine bağlıdır. Refahın korunabilmesi için üretimin hacmi ve oranının, malzemenin üretici kapasitesine, kullanılabilir kaynak ve el emeğine ve de cemiyetin tüketim maddeleri ihtiyacına değil, pazarın ihtiyaçlarına uyarlanması gerekir» (30).

Oysa bir ulusal sanayiin günlük işleyişinin ilk ve vazgeçilmez unsuru «gerekli teknolojik bilgi ve tecrübeye sahip yetenekli, eğitilmiş ve tecrübeli teknisyenlerdir» (31). Bunun yanında «Sanayinin kaptanları» hiçbir «teknolojik değere» sahip değildir. Kısacası, «üretim mühendisleri»nin yönetimi altında yürütülen sistematik bir denetim sınai sisteme uygun düşer. O halde «cemiyetin maddi refahı, sınai sistemin iyi işlemesine ve dolayısıyla da sistemin cemiyeti yönetme yeteneğine sahip tek ekip olan mühendisler tarafından sıkı denetimine bağlıdır» (32).

Sanayileşmiş bir ülkede meydana gelecek devrimci bir altüst oluştan sonra gelişecek olaylar mühendislerin ne yapacağına bağlıdır. «Aslında bu noktada önemli olan, ülke yönetiminin gerektirdiği sorumluluk ve hareket serbestliğinin mali çevrelerden mühendislere geçip geçmeyeceğini bilmektir. Mali çevreler **Yerleşik Çıkarlar** adına hareket eder; mühendislerse işleyen bir işletme olarak sınai sistemi temsil eder» (33).

Taylor mühendisin, işletme içinde nesnelliğin sembolü ve bilimsel normlara sadık tarafsız bir hakem olmasını istemişti. Veblen işi, mühen-

(29) Veblen'in «instinct of workmanship» kavramıyla Marx'ın «emek» kavramı arasındaki yakınlık belirtilmelidir. İkisi için de emek sadece doğal değil hayatın üreticisidir de. Marx'a göre kapitalist sistemde işçi «yabancılaşmıştır», çünkü iş işçinin dışındadır, onun doğasının bir parçası değildir. Marx gibi Veblen de toplumu ve doğayı karşı karşıya getirir ve özgürleştirici güçlere çağrı yapar: Veblen mühendislere, Marx işçilere seslenir.

(30) T. Veblen, **Les Ingenieurs et le Capitalisme**, Publications Gamma, Paris 1971, S. 5-6

(31) a.g.e., S. 60

(32) a.g.e., S. 42

(33) a.g.e., S. 81

dise, işletme çerçevesinde hayata geçirdiği rasyonelleşmeyi bütün toplu-ma yayma rolünü yüklemeye kadar götürür. Veblenci «Social Engineering» anlayışı mühendisin sınai etkililik ölçütleri içinde politik iktidarı yürütmesini ve «olgular» hakkındaki görüşünü ortaya koymasını ister.

Veblen'in mühendislere —bilim (gerçekçi düşünce ve «matter of fact») ve teknik rasyonalite adına hareket eden tek grup— mali çevrelerin işletme içindeki iktidarını ellerinden almaları çağrısı, 30'lu yılların büyük kriz döneminde Howard Scott tarafından benimsenecektir. Scott, ABD'deki «Teknokratik Hareket»in «lideri»dir («Committee on Technocracy»). Veblen'in fikirlerinden esinlenen bu mühendisler şöyle eleştiriler yazıyordu: «Fiyat sistemi artık düzgün işleyemez. Makinenin keşfi göreceli olarak daha az insan emeğiyle daha bol mal üretimini mümkün kıldı. Makine insanın yerini aldığı için alım gücü kalmadı, çünkü insanlar ücret alamıyor, mal satın alamıyor. Dolayısıyla şöyle bir paradoksal durumla karşı karşıyayız: Daha fazla üretebildikçe daha az tüketebiliyoruz» (34). Bu durumu bertaraf edebilecek tek çözüm «teknokrasidir». Teknokrasi «bilimin sosyal düzene uygulanmasıdır» (35). Ve toplumun bu bilimsel yönetiminde çürümüş politikacılara yer yoktur. Bilimsel bir yönetimin gerektirdiği tarafsızlık sadece teknokrat uzmanların elindedir. Böylece savurganlığın planlama yoluyla, yozlaşmanın tarafsızlık yoluyla ortadan kaldırılması ve rasyonelleşme sayesinde faziletin egemenliği gerçekleşebilecektir.

Aslında, politikayı olumsuzlamaya götüren; üretime ve teknolojiye, toplumsal kurtuluş yolu olarak engineering'e tam bir güven besleyen bu bilime indirgenmiş teknokratik ideoloji kapitalizmin bunalımıyla ortaya çıkmıştı. Daha sonraları tekrar ortaya çıkmışsa da ömrü kısa süreli olmuştur (36).

4 — YENİ İLERİCİ SINIF (A. Gouldner)

Gouldner analizini, toplumsal sınıfların ideolojileri olarak bilgi ve bilgi sistemlerinin, yeni toplumsal fenomenlerin biçimlenmesine katkıda bulundukları ölçüde önem kazandıkları anlayışı bunu «neo-Hegelci» sosyolojinin yorumu olarak tanıtır) üzerinde temellendirir. Gouldner bize toplumda yükselmekte olan «yeni» bir evrensel «sınıf» («new class») gösterir. Bu sınıfın yükselişi hem ileri kapitalist ülkelerin oluşturduğu Birinci Dün-

(34) Adamson, Martha, Moore, Raymond, «Tecnocracy: some questions answered», **Pamphlets on Technocracy, USA**, 1934, S. 7. Daha ayrıntılı bir inceleme için bkz. William E. Akin, **Technocracy and The American Dream The Technocrat Mouvement**, 1900-1941, University of California Press, California, 1977.

(35) a.g.e., S. 5

(36) Bu ideoloji Fransa'da başlangıçta sola eğilimliydi. Fransa'da X-Crise, Almanya'da «Techniches Fürertum» adını almıştı.

ya'da, hem Sovyetler Birliği'nin oluşturduğu İkinci Dünya'da, hem de gelişmekte olan ülkelerin oluşturduğu Üçüncü Dünya'da görülebilir (37). Bu «yeni sınıf» hem «teknik entelijensiya» (mühendis ve teknisyenler), hem de «entelektüeller»den oluşmaktadır. Kamu eğitimi sistemi ve özellikle üniversite tarafından «kitle»sel olarak üretilmektedir. Bu «yeni sınıf»a özgü ideolojinin aktarımı bu (laik ve Kilise'den bağımsız) kamu eğitimi sistem içinde ve öğretim elemanları tarafından gerçekleştirilmektedir. Bu öğretim elemanları topluluğu sınıf çıkarlarının egemenliği altında değildir ve kendini tüm toplumun temsilcisi ve ondan sorumlu olarak tanımlar (38). Yeni sınıfın formasyonu ne kadar uzmanlaşmış kamu eğitimi sistemlerine bağlı olursa yeni sınıf o kadar «iş» ve politik çıkarlar dünyasından bağımsızlığını, farkını ve özerkliğini vurgulayan bir meslek ideolojisi geliştirir (39). Böylece başlangıçta «eski kapitalist sınıf»a bağımlı olmuşsa da kendi çabaları ve teknik kapasitesi sayesinde gerçekleştirilen rasyonelleşme süreciyle birlikte yeni sınıf eski burjuvaziden ayrılır. «Eleştirel söylem kültürü» yoluyla, çeşitli toplumlarda ortak bir modeli olan kamu eğitiminde elde ettiği yeni bir dilsel kod oluşturur. Bu yeni kod yeni sınıfa «evrensel» boyutlar kazandırır, üyelerini belirli bir dayanışmaya götürür (40). Gouldner'e göre bu «eleştirel söylem kültürü»nün özelliği «koşullardan, içinde bulunulan genel durumdan (contexte) ve hatta söylemi dile getiren kişinin toplumsal statüsünden görece bağımsız» bir söylem olmasıdır. Bu kültür, nesnel ve genel bir dil olduğunu, iddia eder ve hedefi şu kelimelerde özetlenebilir: «Herkes için ve her zaman tek bir kelime, tek bir anlam» (41).

Bununla birlikte bu yeni sınıfın ana özelliği sadece dili değildir. Eski kapitalist (parasal sermayenin sahibi) sınıftan «kültürel sermaye»siyle de ayrılır. Bu sermaye yeni sınıfa modernleşmeci özellik kazandırır (42). Başka bir deyişle kapitalistler pazarda mali sermayeleriyle boy gösterirken yeni kültürel burjuvazi bilgisini paraya çeviriyordu.

Böylece yeni ideolojinin iddialarına geliyoruz: İlk olarak bu ideoloji, üretkenliğin yalnızca bilim ve teknolojiye (yeni sınıfın kültürel sermayesi) bağlı olduğunu öne sürer; ikinci olarak toplumsal sorunların teknik üzerinde kurulu bilgi sistemleri içinde çözüleceğini öne sürer. Yeni ideoloji bu iddialarıyla yeni sınıfın ayrıcalık arayışını meşrulaştırır.

Fakat otoritesini teknik yeteneğinin üstünlüğü üzerine kuran, birey-

(37) A. Gouldner analizini üç ciltten oluşan **The Dark Side of The Dialectic'te** ve bu kitabın ikinci cildinin **The Future of Intellectuals and The Rise of The New Class'ta** geliştirir. Diğer iki cildin başlıkları **The Dialectic of Ideology and Technology** ve **The two Marxisms: Contradictions and anomalies in the developpement of theory.**

(38) A. Gouldner, a.g.e., S. 43

(39) A. Gouldner, a.g.e., S. 19

(40) a.g.e., S. 28-30

(41) a.g.e., S. 18-28

(42) a.g.e.

den bağımsız bilim alanında ve dolayısıyla da herkesin çıkarı adına —çünkü «olguların» «pozitif» bilgisi toplumsal dayanışma yaratır— konuşan bu yeni kültürel burjuvazinin toplumsal yükselişi eski sınıf tarafından frenlenmiştir. Bu onların «düştüğü» anlamına gelmez, tam tersine Jakobenler gibi onların da «yükselişleri engellenmiş»tir.

Bu «engellenmiş yükselişin» haricinde bu sınıfı etkileyen ve «yabancılaşma»sının, hatta radikalleşmesinin temel nedeni olan başka çelişkiler de vardır.

Bir kez daha söylersek, her türlü durumdan bağımsız olduğu varsayılan «eleştirel diskur kültürü» üyelerini yerel kültürlerden, olağan yaşamdan uzaklaştıran bir «kozmopolitizme» götürür ve böylece belirli bir yabancılaşma yaratır. Ayrıca eleştirel kültürün özelliği, düşünsel gücü, yani «verili» her şeyi sürekli sorgulama ve bunları «sorunlara» dönüştürme kapasitesidir (43). Sahip oldukları «yüksek» bilgi ve kültürle sınırlı ayrıcalık ve güç arasındaki aykırılık, yoksunluklarının temel nedenidir. Nihayet, tüm toplumu temsil etme gibi bir görevi olduğunu düşünen ve araçsal rasyonalite adına hareket eden bu sınıf, ilerici ve teknik yeteneklerinin engellendiğini görür ve toplumun daha büyük çapta rasyonelleşmesini talep eder.

Gouldner radikalleşmiş yeni sınıfın iktidarı ele geçirme stratejilerinden birinin Leninist pratikten çıkartılabileceğini düşünür.

Aslında Gouldner'e göre Marksizm ve Leninist avant-gardcılık «kültürel burjuvazinin yanlış bilinci»dir. Bu «yanlış bilinç» yeni sınıfı «gizler» ve «görünmez» hale getirir.

Oysa öncü parti, hem yeni sınıfın elitist ve modernleşmeci özlemlerini, hem de politik sınırlamaları aşma çabalarını dile getirir.

İşçi sınıfının kendiliğinden politik bilince ulaşamayacağını söylemek ve entelijensiyaya öncü safların çekirdeğini oluşturma çağrısı yapmak Gouldner için şu anlama geliyor: Lenin'le birlikte devrim, entelijensiyanın kendini bulduğu ve «araçsal rasyonalite»nin kullanıldığı bir teknolojiye dönüşmüştür (44).

(43) A. Gouldner, a.g.e., S. 57-73. Yeni sınıfın yarattığı ve Gouldner tarafından ifade edilen tartışmalar arasında şunlar sayılabilir:
1. Üniversite özerkliğinin savunulması
2. Tüketici haklarının korunması
3. İfade özgürlüğünün savunulması ve her türlü sansür girişimine muhalefet
4. Feminist ve ekolojist hareketlere duyarlılık
5. Doğanın insan tarafından egemenlik altına alınması fikrinin reddi; çevre kirlenmesinin, hammadde ve enerji kaynakları israfının eleştirisi

(44) A. Gouldner, a.g.e., S. 5 ve S. 75-83. Ayrıca bkz. aynı yazarın «Prologue to a theory of revolutionary intellectuals», Telos, No : 26

Ayrıca Gouldner bu yükselen yeni sınıfı çağdaş toplumun en ilerici gücü olarak değerlendirir. Bu sınıf kendisini hem rasyonaliteyle, hem adaletle, hem bilimle, hem de modernleşmeyle, dolayısıyla «welfare» (refah) ve iktidarla özdeşleştirir. Öte yandan eleştirel diskur kültürleri bu sınıfın üyelerini özgürlük ve emansipasyon mücadelelerine yöneltir. Tek kelimeyle, Gouldner'e göre yeni sınıf «araçsal rasyonaliteyi», «Jakoben ahlakçılık»la birleştirme yeteneğine sahiptir (45).

Saint-Simon'un yükselen yeni güçlere işaret eden düşüncesine başvuran Gouldner, değişimin motoru olarak «yeni bir sınıfı» öne çıkarır (46). Mühendisler, iktidarı ele geçirmesi, toplumun modernleşmesi anlamına gelecek bir rasyonaliteyle donanmış bu «technical intelligentsia»nın üyeleridir.

Gouldner «sınıf» kavramını kullanmasına rağmen bu «yeni sınıfı» kâh iktidarda olan hayali bir yeni seçkinler grubuyla (Veblenci anlamda - özellikle öncü devrimciler) özdeşleştirir, kâh bu kavramla bir toplumsal sınıfı anlatır. Bu yükselen sınıf statükonun hedeflerinden çok değişimin amaçlarına hizmet eder. Dolayısıyla (burjuvazinin soyluluk karşısında olduğu gibi) modernleşmecidir.

B. EGEMENLİĞİN RASYONEL TAŞIYICILARI MÜHENDİSLER

1 — «KAPİTALİST İŞ SÜRECİNDE» MÜHENDİSLERİN DOĞUŞU (K. Marx)

Saint-Simon'un aksine —ki yükselen «sanayi sınıfı»nın kaderi ve bu sınıfın toplumu birlik içine sokmasıyla ilgilenir—, Marx sanayi toplumunun alanı içindedir ve «aylaklar» ve «çalışkanlar» arasındaki çelişkilerle değil «burjuvazi» ve «işçiler» arasındaki çelişkilerle ilgilenir. O halde Marx için «sanayi devrimi» sermayenin, üretim süreci içinde emek üzerindeki özgül kontrolünü kurmak için maddi temelini geliştirdiği bir evredir; bu evrede işçilerin kaybettiği her şey önlerinde, sermayede yoğunlaşır ve işbölümü, başkasının mülkiyetinde ve kendilerine egemen olduğu için işçilerle üretimin zihinsel güçlerini karşı karşıya getirir. Marx tarafın-

(45) A. Gouldner, a.g.e., S. 86

(46) M. Dagnaud, Gouldner'in çalışmalarının «halkın hizmetindeki» entelektüellerin düşüncesinin ilerleyişini altüst ederek halk ve entelektüeller arasındaki bağlantının yeniden farklı biçimde formüle edilmesine yol açtığını düşünüyor. Ayrıca bu çalışmalar, bir diğer mitin, yeni sınıfın toplumsal değişimin motoru olduğu mitinin ifade edilmesine yol açar. Bu entelektüellerin düşüncesinin evrimci karakteri eleştirilir. bkz. M. Dagnaud, «La Classe d'alternative, réflexion sur les acteurs du changement social dans les sociétés modernes», **Sociologie du Travail**, No: 4, Ekim-Aralık 1981.

dan (farklı aşamalardan geçilerek; manüfaktür makineleşme) çizilen özgül kapitalist iş sürecinin gelişimi mühendislerin karmaşık durumunu bir çerçeve içine almamızı sağlar. Marx'a göre mühendisler her ne kadar kolektif emeğin bir parçası olsalar da iş sürecinde üreticilerin ayrışmasını devam ettirme işlevini yerine getirir.

Marx'a göre kapitalist iş sürecinin özgül kapitalist karakteri nasıl belirlenir? İncelemesinde kapitalist üretimin gelişmesinin iki tarihsel evresi anlatılır; özgül kapitalist üretim gelişmeden önce yani «emeğin sermayeye gerçek boyun eğişi» gerçekleşmeden önce boyun eğişin bir diğer evresi mevcut idi: «Emeğin sermayeye biçimsel boyun eğişi» (47).

Emeğin sermayeye biçimsel boyun eğişi işçinin üretim araçlarından kopması temelinde gelişir. Bu işçilerin emek güçlerini satmak zorunda oldukları anlamına gelir ve «satıcının satın alıcıyı ekonomik egemenliği altına almasının tek nedeni iş koşullarını denetlemesidir» (48). Sermayenin emek üzerindeki bu ekonomik iktidarı üretim tarzında herhangi bir yenilik gerçekleşmese bile işin süresini, sürekliliğini ve yoğunluğunu arttırmasına imkân verir. Bu sermayenin geçmiş üretim tarzlarının iş süreçlerini egemenliği altına aldığını söylemektir. Marx, «Mutlak artık-değere dayanan biçime emeğin sermayeye **biçimsel boyun eğişi** adını veriyorum. Çünkü geçmiş üretim tarzlarından yalnızca **biçimsel** olarak ayrılmaktadır. Değişen şey, artık-emeğe el koymak için uygulanan zor veya yöntemdir» (49) diye yazıyor. Dolayısıyla emeğin sermayeye biçimsel boyun eğişinin özelliği uygulanan teknik yöntemler ne olursa olsun iş sürecinin sermayeye doğrudan bağımlılığıdır.

Tersine, «emeğin sermayeye gerçek boyun eğişi» göreceli artık-değerin üretimiyle birlikte gelişir. Göreceli artık-değer üretimi, iş (sürecinin) teknik yöntemlerinde devrim yaratır. Bu yeni olgunun temelinde kapitalist ve ücretliler arasında kapitalist üretim sürecine uygun üretim ilişkilerinin kurulması yatar. O halde kapitalist üretim tarzı maddi üretime farklı bir biçim verir ve maddi temelin bu değişimi kapitalist ilişkilerin gelişimi için uygun temeli oluşturur. «Toplumun üretici güçleri veya emeğin üretken güçleri gelişimleri boyunca toplumsallaşır ve doğrudan toplumsal (kolektif) hale gelirler. Bu, belirli teknolojik hedeflere yöneltilen kimya, mekanik doğal bilimlerin vb. bilinçli kullanımı sayesinde ve büyük ölçekte yapılan işle (üretimle) bağlantılı ne varsa onun sayesinde gerçekleşir» (50).

(47) K. Marx, **Kapital**'in yayımlanmayan bir bölümü, Paris, 1971, S. 191-199.
(48) a.g.e., S. 202.
(49) K. Marx, **Kapital**'in yayımlanmayan bir bölümü, S. 199.
(50) a.g.e., S. 199.

Bu gerçek boyun eğişin iki farklı evresini Marx'ın **Kapital**'inde nasıl incelediğini kısaca hatırlatalım.

Manüfaktür

Birçok işçiden oluşan kolektif çalışma manüfaktür döneminin bir özelliğidir. Karmaşık bir işin, her işçiyi daha basit bir işlemde bulunacak şekilde istihdam ederek parçalara ayrılması işin yoğunluğu ve üretkenliğini arttırır.

«Parçalanmış işin işçisi kolektif emeğin bir üyesi olarak ne kadar sınırlanır ve yetersiz hale gelirse o kadar mükemmelleşir» (51). O halde bir yandan işin üretkenlik ve yoğunluğu artarken öte yandan işçinin çıraklık süresi azalır. Bu iki etken emek gücünün yeniden üretiminin maliyetini azaltır ve sermaye açısından artık-değerin ani bir yükselmesine neden olur; çünkü artık-emek süresi, emek gücünün yeniden üretimi için zorunlu sürenin azalması sayesinde artar (52).

Manifaktürün iş bölümü, bireysel işçiyi yok ederek işçinin toplumsal üretkenliğini arttırır. Dolayısıyla manüfaktürle birlikte parçalanmış işin işçilerinin kaybettikleri sermayede yoğunlaşır. Kolektif işçinin ve dolayısıyla sermayenin toplumsal üretici güçler olarak gelişmelerinin koşulu işçinin bireysel üretici güçlerinin fakirleşmesidir (53).

Toplumda İşbölümü ile Manüfaktürde İşbölümü Arasında Fark

Toplumsal işbölümü varolan tüm toplumların bir özelliği olduğu halde atölye içindeki işbölümü manüfaktürde uygulandığı şekliyle kapitalist üretim tarzının özgül bir ürünüdür (54). Toplumsal işbölümü toplumu her biri bir üretim dalına ait olan faaliyetlere (meşguliyetlere) göre böler; işin parçalara ayrılması yukarıda tanımlanan faaliyetleri yıkar ve işçinin üretim sürecini başından sonuna kadar denetlemesine imkân tanımaz. Başka bir deyişle parçalanmış iş süreci işçinin bir malı baştan sona üretememesi olgusu manüfaktür işbölümünün özelliğidir. Parçalanmış işin işçilerinin tümünün kolektif ürünü bir malı ortaya çıkarır. Atölye içinde farklı işlemlerin bileşimi birçok işçinin emek gücü kapitaliste satıldığında ve kapitalist bu emek gücünü düzenlenmiş emek gücü olarak kullanabildiğinde mümkün hale gelir. Atölye içindeki işbölümü üretim araçlarının tek bir kapitalist elinde toplanmasına yol açar (55).

(51) K. Marx, **Kapital**, Kitap I.
(52) M. Freyssenet, **La Divison Capitaliste du Travail**, Paris, 1977, S. 34.
(53) K. Marx, a.g.e.
(54) a.g.e.
(55) a.g.e.

Kapitalizmde toplumsal işbölümü pazar tarafından kaos içinde ve anarşik bir biçimde geliştirilir. Oysa atölyede işbölümü, iş sürecinin planlanması ve kontrolü yoluyla yerleştirilir. «Burjuva bilinci, manüfaktür işbölümünü, yani işçinin küçücük (ayrıntı) bir işleme sonsuza kadar mahkûm oluşunu ve işçinin kapitaliste pasif bağımlılığını göklere çıkarır. Halbuki üretim sürecinin, toplum tarafından denetlenmesinden, düzenlenmesinden söz edildiğinde çığlıklar ata ata bayılır. Böyle bir girişimi **Mülkiyet, Özgürlük** ve **Kapitalistin Girişimciliği**'ne bir saldırı olarak nitelendirerek suçlar» (56). Dolayısıyla pazar ve fabrika iki farklı işbölümü koordinasyonu yöntemini temsil eder. Fabrikada girişimciler işbirliğini bilinçli bir biçimde planlar ve örgütler. İlişkiler hiyerarşik ve otoriterdir; pazarda koordinasyon ademi-merkezi bir yapıya yol açan rekabet yoluyla gerçekleşir. Bu yapıda taşıyıcılar mekanizmalara, onlar üzerinde etkili olamadan uyarlar (57). Toplumsal işbölümü toplumu parçalara ayırırken işletme içi işbölümü bireyi parçalara ayırır (58).

Makineleşme

Makineleşmeyle birlikte gerçek bağımlılığın gelişimi doruğuna ulaşır. Sermaye ile emek arasındaki yeni ilişkiler bu teknik temel üzerinde nasıl kurulur? Makineleşmenin ilerlemesiyle birlikte sermaye, işlevlerini yerine getirirken işin hızıyla sınırlanmamıştır. Bundan böyle, süre, performans normlarını makine belirler ve emek bu gereklere boyun eğer. İşçinin hiçbir teknik bilgiye ihtiyacı yoktur. Her tür teknik bilgi işçiden uzak tutulur. Şimdi hüner sahibi olan makinedir; işçi sadece ona hizmet eder. Bunun anlamı «Fabrikanın bütünsel hareketi (işleyişi) işçiye değil de makineye bağımlı olduğuna göre personelin sürekli olarak değişmesi iş sürecini herhangi bir kesintiye uğratmayacaktır» (59).

Manüfaktürde iş sürecinin örgütlenmesi salt özneldir; çünkü kolektif emek performans gerçekleştirilir gerçekleştirilmez denetlenebiliyordu makine döneminde performans normları önceden verilidir, dolayısıyla denetim önceden yapılmış olur. Oysa «makine sisteminde büyük sanayi tamamıyla nesnel veya kişilik dışı bir organizma yaratır. İşçi bu organizmayı atölyede işinin hazır maddi temeli olarak bulur» (60). İşbölümü ancak makineleşmeyle birlikte teknik bir zorunluluk haline gelir. «Basit ve

(56) K. Marx, a.g.e.

(57) Stephen Hyner, «The multinational corporation and the law of uneven development», **International Firm and Modern Imperialism** (ed. H. Radice), Penguin Books, Great Britain, 1975, S. 41.

(58) H. Braverman, **Labour and Monopoly Capital**, Monthly review press, 1974, S. 73.

(59) K. Marx, a.g.e.

(60) a.g.e.

hatta işbölümü üzerine kurulu işbirliğinde bile kolektif işçinin izole işçiyi yok etmesi hâlâ rastlantısaldır. Makineleşme (...) ancak toplumsallaşmış veya ortak emek sayesinde yaşar. İşin kolektif özelliği makineleşmenin doğası tarafından belirlenen bir teknik zorunluluk haline gelir» (61).

Üretim Etkeni Olarak Bilim ve Mühendislerin Doğuşu

Üretim örgütlenmesinin yukarıda anlattığımız birbirini izleyen aşamalarında artan bir nesnellik ve işbölümüne bağlı teknik bir zorunluluk vardır. Öte yandan emek gücü giderek toplumsal, yani kolektif hale gelir. Bu kolektif emek çerçevesi içinde de kafa emeğiyle kol emeği arasında bir ayrım olduğu ve bu ayrımın giderek büyüdüğü hatırlanmalıdır. Gerçekte, basit işbirliği döneminde başlayan ve manüfaktürde büyüyen bu ayrım, «bilimi emekten bağımsız bir üretici güç yapan ve onu sermayenin hizmetine sokan büyük sanayi döneminde gelişimini tamamlar» (62). Bu gelişme nedeniyle işçi parçalanmış işin işçisi ve her an değiştirilebilir bir basit işçi haline gelirken bilim kadrosu kafa emeğini tekelleştirir. Bilimin üretici güç haline gelmesi çeşitli kadroların üretim sürecine katılmalarını gerektirir. Bu andan itibaren birçok üretici güç ürünlerin yaratıldığı dolaysız üretim sürecine katılırlar: «Birileri kafa emeği vererek çalışırlar, diğerleri el emeği; birileri yönetici, mühendis, teknisyen veya denetleyici olarak çalışır, diğerleri el emekçisi, hatta basit bir ek işçi olarak» (63)

Bu gelişmenin ortaya çıkması için üretimin bilimselleşmesinin yüksek bir seviyeye ulaşması gerektiği belirtilmelidir. Büyük sanayinin ilk evrelerinde mühendis kolektif emeğin kapsamı içinde değildir, çünkü birçok buluş ve yenilik ayrı ayrı gerçekleştirilmektedir ve bunlar büyük sanayiden farklı bir iş sürecinin sonuçlarıdır. Marx'ın gösterdiği gibi manüfaktürde örgütlenen üretimin ürünleri olan makinelerin büyük sanayide kullanılmasından kaynaklanan bir çelişki mevcuttu (64). Bu çelişki «büyük sanayi karakteristik üretim aracı olan makineyi, başka makineler üretmek» üzere kullanmak zorunda kalınca çözüldü. «Böylece kendisine uygun teknik bir temel yarattı ve önünde hiçbir engel olmadan yürüyebildi» (65). Teknolojinin toplumsal, rasyonelleşmiş yeni örgütlenmesi kurulduğunda ve iş süreci tamamlandığında teknik bilgi, emek gücü ve sermayenin etkin (hakiki) biçimi haline geldi. Bilim ve bilimsel teknoloji sanayileşmiş ülkelerin üretim süreçleri için hayati önemde etkenlere dönüştü. Bu

(61) a.g.e.
(62) a.g.e.
(63) K. Marx, **Kapital**'in yayımlanmayan bir bölümü.
(64) K. Marx, **Kapital**.
(65) K. Marx, a.g.e.

yenilikçi/mühendisleri ve denetleyici/mühendisleri büyük sanayiye özgü kolektif emekle bütünleşmeye götürdü. O andan itibaren mühendisler denetleyici olarak çalışıyor olsun, yenilikçi olarak çalışıyor olsun kolektif emeğin bir parçası olarak sermaye tarafından kullanılır. Öte yandan «araştırma sektörünün evrimini tek kelimeyle anlatabiliriz. 19. yüzyıla kadar öncelikle ve özellikle zanaatsal özelliği olan bir faaliyettir. Malların kapitalist üretimine bağlandıkça üzerinde kurulduğu iş süreci giderek değişecektir. Bu, sanayide egemen olan işbölümü modelinin iş sürecine nüfuz edeceği II. Dünya Savaşı'na kadar sürer. Belirli bir pazarı etkileyebilecek herhangi bir buluşun tek kişinin eseri olduğu bir duruma rastlanılsa bile bugün işin temel yanı, bu alanı sanayinin denetlediği olgusudur» (66).

Böylece Marx'ın incelemesinde, özgül bir mühendis tabakasının ortaya çıkışı işbölümünün gelişimine bağlanır. Bu işbölümünün boyutları sermayenin emek üzerindeki egemenlik ilişkileri tarafından belirlenir ve iş sürecinin gelişiminin, bilimi bir üretici güç haline getirdiği aşamayla uyumludur. Mühendis, fabrika hiyerarşisinde yeri iyice belirli bir kadro olarak yer alır. Mühendis, fabrikada, kapitalistin kullanmak üzere basit işçinin elinden aldığı teknik ve zihinsel emeğini sarf eder. Bununla birlikte bu zihinsel yön kapitalistin elinde kalmaz, mühendis tarafından temsil edilir.

2 — MARX'IN ANALİZİNDEN SONRA MÜHENDİSLER

a) Teknokratik-Meşrulaştırıcı Bir İdeolojinin Taşıyıcıları (Frankfurt Okulu)

Teknokratik faaliyet ve teknokratik ideoloji (67) arasında bir ayrım yapmadan Marcuse, Habermas ve Mandel farklı olarak da olsa bilimsel-teknisist ideolojiyi çağdaş toplum sistemini meşrulaştırıcı yeni bir ideoloji olarak ele alırlar. Bu ideolojiye göre toplumbilim, rasyonalitenin yasalarına göre işler. Bilimsellik, toplumsal faaliyetin tüm alanlarında belirleyici çerçeve haline gelir. Üstelik bilim yoluyla alınan tüm tedbirler özünde nötr,

(66) B. Coriat, **Science, Technique et Capital**, Paris, 1976, S. 64-65.

(67) A. Touraine, «teknokratik ideoloji» ile «teknokratik eylem» arasındaki farka dikkat edilmesi zorunluluğunu vurgulamıştır. 1930'lu yılların kriz döneminde ABD'de doğan «teknokratik ideoloji»nin kökleri gördüğümüz gibi Veblen'in eserlerindeydi ve işletmelerde, sermaye sahiplerinin iktidarının mühendislere geçmesini istiyordu. Bu ideoloji politikanın olumsuzlanmasına götürür ve bilime indirgenmiştir. Oysa «teknokratik eylem» oldukça farklıdır, «üretim araçlarının gücünün hizmetindedir ve bu çabasını toplumun genel ilerleyişiyle bütünleştirir». Başka bir deyişle teknokrasi bir yönetici sınıftır. bkz. A. Touraine, **Le Communisme Utopique**, Seuil, Paris, 1968, S. 17-18.

tarafsız olacaktır. Burada söz konusu olan ideolojisiz, çelişkisiz bir toplumsal dünya tasarlamak, bu dünyayı çatlaksız bir bütün olarak kurmaktır.

Bu eleştirel sosyoloji, bilimci ideolojiyi, bilim ve teknoloji arasındaki ilişkilerde meydana gelen değişiklikleri hesaba katarak tanımlar. Bilim ve teknoloji 19. yüzyıldaki büyük keşiflerden sonra karşılıklı (çifte) bağımlılık ilişkisine girmiştir; bilimin teknikleşmesini her bilginin «bilimselleşmesi» izler. Fakat en önemlisi bilim ve tekniğin sınai üretimde birleşmesidir. «Şimdiye kadar bilim farklı görünümleri altında bireysel bir faaliyetti...», bugün «büyük bir işletmeye bağlı olan araştırmacı» ekip halinde çalışır (68). Ve bilim ve teknik sadece ekonomik sistemin değil, merkezileşmiş idari kademelerin de bir parçası haline gelir. Böylece, politikayı basit bir uygulama seviyesine indirgeyerek bir üretici güç olarak ortaya çıkarlar. Çağdaş bilimselleştirilmiş politika bütün bir uzman, bilirkişi ve teknisyen ordusunu seferber eder; öyle ki, «uzman ve politikacı arasındaki bağımlılık ilişkisi tersyüz olmuşa benzer: politika bilimsel entelijensiyanın uygulama organı haline gelir» (69).

Mandel ise teknolojik rasyonalite ideolojisini şöyle özetler: Bilim ve teknoloji özerk güçler haline gelmiştir, rasyonalitenin yükselişi değer üzerine kurulu ideolojilerin geçerliliğini kaybetmesine neden olmuştur; sistem teknik açıdan rasyoneldir, öyleyse bütün sorunlar uzmanlık sayesinde çözülebilir; ihtiyaçlar giderek tatmin edilmektedir, dolayısıyla (sistemin - çev.) onaylanması güçlenmektedir; sınıf egemenliği yoktur, bilim ve teknolojinin egemenliği vardır (70).

Politikanın bilimselleşmesi fikrine sadık kalan Marcuse bu ideolojinin egemenlik özelliğini vurgular: «Bugün egemenlik varolmaya devam ediyor, teknoloji aracılığıyla yayılmıştır, ancak teknolojinin kendisi bir egemenlik (biçimidir - çev.); teknoloji, politik iktidarın yayılırken bütün kültür alanlarını yutması olgusunu meşrulaştırır. Teknolojik rasyonalite egemenliğin meşruluğunu tartışmaz, daha çok onu savunur ve aklın araççı ufku rasyonel totaliter bir topluma açılır» (71).

b) İşbölümünün Devam Ettirilmesinin Taşıyıcıları (André Gorz)

Gorz, «teknik-bilimsel işçi»yi teknolojinin kapitalist sistemdeki işlevi ve doğası açısından inceler.

Teknolojinin sistematik işlevini anlamak için «üretici güçlerin ve kapitalist gelişimin bir eleştirisini yapmak gerektiğini» savunur (72).

(68) J. Habermas, **La technique et la science comme idéologie**, ed. Denoel/Gonthier, Paris, S. 125.

(69) a.g.e., S. 100.

(70) E. Mandel, **Late Capitalisme**, NLB Londres, 1975, 16 bölüm, S. 501-502.

(71) H. Marcuse, «Tek Boyutlu İnsan».

(72) A. Gorz, **Critique de la division du travail**, S. 253.

Üretici güçlerin kapitalizm tarafından geliştirildiğini ve böylece bunların, teknolojinin «özgürleştirici potansiyellerini» yok etme eğiliminde olduğunu vurgular. Başka bir deyişle teknoloji, kapitalizmin toplumsal egemenlik aracı haline gelir. Kapitalist teknolojinin rolüyle ilgili bu saptamadan şu sonucu çıkartır: «Teknik ve bilimsel işçilerin, teknik-bilimsel işlevlerinin içinde sermayenin emek üzerindeki egemenliğinin biçimlerinin ve koşullarının yeniden üretilmesi işlevi de mevcuttur» (73). Bu yaklaşımın sonuçları, teknik ve bilimsel işçilerin başlıca işlevinin iş süreci üzerinde denetim ve egemenlik kurmaları ve teknisyenlerin yetenek ve niteliklerinin tanımının «ideolojik ve bilimsel açıdan nötr verilerden» kaynaklanmadığıdır; tersine «her şeyden önce ideolojik ve toplumsal»dırlar ve toplumsal işbölümünün devam ettirilmesini ve sağlamlaştırılmasını hedeflerler (74). Bu toplumsal işbölümü, «kendi öz kurallarına göre, politik ve toplumsal bağlamdan bağımsız olarak gelişen bir işbölümü değildir»... «İşin bilimsel örgütlenmesi her şeyden önce her türlü işçi denetimi imkânının bilimsel olarak yok edilmesidir» diye yazıyordu Gorz (75). Başka bir deyişle Gorz'a göre, ödevlerin parçalanması ve uzmanlaşma, el ve kafa emeğinin bölünmesi ve bilimin tekelleşmesi sayesinde sermayenin egemenliği devam ettirilir ve sermaye egemenliğinin sağlanması hedefi içinde teknik-bilimsel işçilerin öncelikli rolleri vardır. «İş sürecinin gerektirdiği zihinsel ve teknik kalifikasyon sadece onların elindedir. Bu kalifikasyonu tekelleştirirler ve dolayısıyla işçilere yasaklarlar. O halde el emeği olarak kalmaya mahkûm edilmiş el emeği üzerindeki baskının ve dekalifikasyonun taşıyıcılarıdırlar» (76).

Gorz'a göre kapitalist sistemin işleyişi, üretimde, hiyerarşik ve belirli bir işbölümünün devam ettirilmesi üzerine kuruludur. Bu üretimde teknik-bilimsel işçiler sermayeye, emek üzerinde egemenlik ve denetim kurma araçlarını verme işlevini görür. Hiyerarşik işbölümü ve kapitalist üretim ilişkilerinin devam ettirilmesini sağlayan onların bu teknik yetenekleridir.

Başka bir deyişle Gorz'a göre teknik-bilimsel işçilerin işlevi «hem teknik, hem de ideolojiktir». «Sadece iş sürecini planlamak, örgütlemek ve ürünlerin önceden belirlenmiş teknik normlara uygunluğunu gözetmekle yükümlü değillerdir; aynı zamanda işletmenin hiyerarşik yapısını devam ettirmek ve kapitalist toplumsal ilişkileri yeniden üretmek işlevleri vardır, yani üreticilerin ortak ürüne ve iş sürecine uzaklaşmasını (yabancılaşma) devam ettirme işlevleri vardır» (77).

(73) a.g.e., S. 253, Seuil, Paris, 1973.
(74) a.g.e., S. 255.
(75) a.g.e., S. 263.
(76) A. Gorz, a.g.e., S. 274.
(77) A. Gorz, a.g.e., S. 264.

Böylece Gorz'un incelemesi, sistemin kapitalistlerin amaçlarına göre işleyişini öne çıkararak, emek ve sermayenin ayrışma, ayrılma ve kutuplaşmasına değinse bile kapitalist denetimin araç ve yollarını ortaya çıkarmaya çalışır. Ona göre, sistemin dinamiği emek ve sermaye arasındaki çelişkilerden değil, kapitalistlerin bilinçli iradelerinden kaynaklanır. Ve bu noktadan hareketledir ki, incelemesinde teknik-bilimsel işçiler bu iradenin basit araçları ve «işçilerin en dolaysız düşmanı» (78) haline gelir.

Gorz'un yukarıda anlatılan incelemeden önce yaptığı başka bir incelemesini hatırlatmak yerinde olacaktır. Gorz bu incelemesinde işçi sınıfının toplumsal değişimin taşıyıcısı olarak tarihsel rolünü tartışıyor ve teknik-bilimsel işçilerin işçi sınıfının «ileri» kesimiyle kaynaşmasının mümkün olacağını belirtiyordu (79).

60'lı yıllarda yapılan bu incelemede yabancılaşmadan yalnızca işçi sınıfı değil, «profesyoneller» sınıfının bütününün etkilendiği belirtiliyordu: «...teknisyenler, mühendisler, öğrenciler, araştırmacılar diğerleri gibi ücretli olduklarını keşfediyorlar... Sermayenin yasasına sadece işlerinde değil, hayatın tüm alanlarında bağımlı olduklarını keşfediyorlar; çünkü büyük işletmede iktidarı ellerinde tutanlar devlette, toplumda, bölgede, kentte, üniversitede, bireylerin geleceğinde de iktidardalar». Böylece, hem işçiler hem tüm profesyoneller için bu yeni strateji sermayenin iktidarına karşı savaşmaktan ibarettir ve «bu kavga, sürekli olarak işletme düzeyinden toplum düzeyine, sendikal düzeyden politik düzeye, teknik düzeyden kültürel düzeye geçmelidir». Gorz'a göre zaman, «özerklik, tüm yeteneklerini özgürce geliştirme ve hayatına bir anlam verme» zamanıydı (80).

«Geçtiğimiz yüzyılın proleterleri için yaşamanın imkânsızlığı, emek güçlerini yeniden üretme imkânsızlığı, bilimsel veya kültürel sanayilerin işçileri için yaratıcı kapasitelerini, yeteneklerini kullanma imkânsızlığına dönüşmüştür» diyordu inançla Gorz.

Gorz'un «profesyonellere» değişimin yeni bir taşıyıcısı, muhalefetin taşıyıcısı olarak duyduğu inanç Mallet tarafından paylaşılmış ve daha sebatla ifade edilmiştir.

3 — MÜHENDİSLER VE YENİ İŞÇİ SINIFI (S. Mallet)

Mallet sınai yapının teknolojik evriminin altını çizerek işçi sınıfı içinde meydana gelen farklılaşmaların işçi hareketinde ortaya çıkardığı sorunla ilgilenir. Mallet, çeşitli büyük işletmelerde görülen yeni sınai süreçler üzerinde yaptığı bir dizi araştırmada elemanların (ve hatta mühendis-

(78) A. Gorz, a.g.e., S. 264.
(79) A. Gorz, **Stratégie ouvrière et néocapitalisme**, Paris, 1964.
(80) a.g.e., S. 98-100.

lerin bir bölümünün) «yeni» bir işçi sınıfı oluşturduğu tezini öne sürer. Bu yeni sınıf eskisinin bir kısmının yerini alır ve öncü devrimci bir grup oluşturur. Mallet her şeyden önce işçi sınıfı içinde öncü güçlerin kimler olduğunu sorar, yani «işçilerin geleceğini açıkça tanımlama imkânına sahip olanlarla nesnel konumları nedeniyle güncel koşullarını psikolojik olarak aşamayanları» öğrenmek ister (81). Mallet'ye göre «aktif nüfusun teknik uygarlığın en ileri süreçlerine katılabilen tabakaları bu uygarlığın yol açtığı yabancılaşmayı tanımlayabilir ve daha üstün gelişme biçimleri tasarlayabilir» (82).

Bu yeni teknisyen tabakasıyla işçi kitlesi arasında hayat seviyesi açısından önemli bir fark olmasına rağmen çağdaş sanayilerin bu teknisyenleri bir «işçi aristokrasisi»ne benzetilemez. Üstelik işlerini yapar ve yeteneklerini kullanırken işçiler gibi bir rutine mahkûm, teknolojik ve teknik evren karşısında aynı yabancılaşma duygusuna sahip oldukları için işçilerden bir farkları yoktur. Mallet'ye göre bu yeni tabakanın varlığı, işçi sınıfının geri kalanının davranışları üzerinde olumsuz sonuçları değil, aksine olumlu etkileri oldu ve bu tabaka «öncüleri» (avangard) oluşturdu. Özellikle kimya, petrol, havacılık, uzay, elektronik, elektromekanik, otomobil gibi çağdaş büyük sanayi sektörlerinde işçiler, teknisyenler ve kadrolar, (sanayi toplumuyla derinden «bütünleşen»ler) insanın kurtuluşunun imkânlarını tanımlamaktalar (83). Başka bir deyişle Mallet'ye göre yeni işçi sınıfı, kapitalizmin en karmaşık mekanizmalarının merkezinde olduğu, temel talepleri geniş ölçüde karşılandığı için «çağdaş kapitalist örgütlenmenin boşluklarını yakalamayı ve üretim ilişkilerinin yeni bir örgütlenme tipinin bilincini edinebilmeyi başardı. Bu yeni tip örgütlenme, güncel (toplumsal) yapılar içinde tatmin edilemeyecek insani ihtiyaçların karşılanmasını mümkün kılacak tek örgütlenme biçimidir» (84). Dolayısıyla yeni işçi sınıfı «sadece kapitalizme değil, ekonominin yönetimine ilişkin her teknokratik formüle temelden karşı çıkmaya eğilimlidir» (85).

Böylece Mallet'nin incelemesinden sonra yeni işçi sınıfı içindeki mühendis artık, emek üzerindeki egemenliğin aracı değildir; mühendis de egemenlik altındadır ve yabancılaşmıştır. Fakat aynı zamanda bir muhalefet ve modernleşme gücü oluşturur; kapitalist ve teknokratik kalıntılardan kurtulmuş hakiki sanayi toplumunu kurmaya çağrılanlar çağdaş üretimin profesyonelleri olduğu ölçüde mühendisler modernleşmeci bir

(81) S. Mallet, **La Nouvelle Classe Ouvrière**, S. 23.
(82) a.g.e., S. 24.
(83) S. Mallet. a.g.e., S. 22.
(84) a.g.e., S. 42-43.
(85) a.g.e., S. 43.

güç olur (86). Veblen, **Mühendisler ve Kapitalizm**'de esas eğilimi üretim tekniklerini geliştirmek olan mühendisle üretimi engelleyen ve çıkarları uğruna hareket eden kapitalist arasındaki ayrımı veriyor, üretim sürecinde yer alan bu mühendisleri siyasi iktidarı ele geçirmeye çağrıyordu. Mallet, Veblen'in aksine mühendisleri özellikle yeni bir teknokratik elit olarak değil, işçi sınıfı içinde, kapitalist üretim sistemini temelden sorgulayan yeni bir muhalefet gücü olarak görüyordu.

(86) a.g.e., S. 46.

II. BÖLÜM

Türkiye'de Rasyonalist Görüşler Tarihi

GİRİŞ

MİRAS VE PRATİK OLARAK TARİH

Bu bölümde ne tarihsel olayların dökümünü, ne de toplumsal yapının doğası ve değişimi üzerine yorumsal bir inceleme (son zamanlarda bu konuda çoğunluğu Marksizm'den esinlenen birçok inceleme yapıldı) yapma amacındayız. Gerçekte, Türk entelektüelleri ilk önceleri bir tarihsel-ekonomik inceleme yoluyla toplumsal yapının doğasını (yani feodal üretim tarzı mı, Asya tipi üretim tarzı mı?) «belirleme» görevini üstlendiler, daha sonraları — yine bir tarihsel-ekonomik inceleme yoluyla — Türkiye'nin dünya ekonomik sisteminin bir parçası olduğunu ve sosyoekonomik yapısının, bu yapının dünya kapitalizmiyle bütünleşme (entegrasyon) tarzıyla belirlendiğini göstermeye yöneldiler (87). Bu son çalışmalar «feodalite» tartışmasını sona erdirme ve gelişmemişlikle gelişmişlik, sömürülen ekonomilerle sömürenler arasındaki bağımlılık ilişkisini ve her iki tür ekonominin de «dünya ekonomisi» adındaki tek sınai sistemin parçası olduklarını göstermeyi başardılar. Bununla birlikte ekonomide «belirleyici» ve açıklayıcı bir öğe —«feodal veya Asya tipi üretim tarzı»— arayan birinciler gibi bu son incelemeler de ekonomik determinizmden, holist analizlerden kurtulamadılar. Bu determinizm, özellikle bu incelemelerin, merkez ülkelerce belirlenen dünya ekonomisinin gereklerine ve

(87) İlk analizlerde, feodalizm konusunda M. Dobb'dan, Asya tipi üretim tarzı konusunda Marx'tan, K. Wittfogel'den, M. Godelier'den; ikinci dizi analizlerde de S. Amir, A. Emmanuel ve I. Wallerstein'dan yararlandıklarını görüyoruz. Ayrıca Osmanlı İmparatorluğu'nda ideolojilerin tarihi konusunda yaptığımız tartışmalardan dolayı C. Aktar'a burada teşekkür etmeliyim.

mantığına başvurarak bağımlı ülkelerin gelişme tarzlarını açıklamaya çalıştıkları yerlerde görüldü.

Dolayısıyla, birinciler için tarih, tarihsel materyalizme dayanarak bir üretim tarzından başka bir üretim tarzına geçiş anlamına gelirken, «bağımlılık»tan yola çıkan ikinciler için tarih bir yandan «Osmanlı İmparatorluğu ve Türk devletinin dünya ekonomisiyle bütünleşme tarzları», öte yandan «Türk ekonomisinin periferik formasyonunu yapılandırmaya» çalışan «dünya kapitalizminin güçleri»nin eylemi anlamına geliyor (88).

Ancak, burada yapılan iş oldukça farklı ve daha sınırlıdır. Amacımız imparatorlukta görülen ilk modernleşme reformlarından, çağdaş Türk devletinin kuruluşundan sonraki dönemde sol pratik ve ideolojilerin ortaya çıkışına kadar Aydınlanma Çağı'na, Sanayi Uygarlığı'na ait düşüncelerin doğuşunu göstermekten ibarettir. Bu düşüncelerin gelişimi, laikleşme süreci, millî devletin kurulması ve dinin teminatının ortadan kalkmasıyla eşzamanlı olarak «politik ideoloji»nin ortaya çıkışıyla tamamlanır.

Tarihsel yöntemimiz genel ilkelerinde tarihsel eylem sosyolojisinden esinlenir. Çünkü, insanları tarihin akışına bırakılmış, tarihlerinin seyircisi varlıklar olarak değerlendirmez. İnsanlar, dinin etkisinin zayıflamasıyla birlikte toplumsal-tarihi kendi eylemlerinin toplamının yarattığını görmeye başlarlar. Aslında eylem sosyolojisi, insanların tarihsel aktörler olduklarının bilincinde oldukları fikri üzerine kuruludur. Tarihsel aktörler, yani keyfî olarak ve «fikirlerden» hareketle değil, insanın eserleriyle olan ilişkisinden, iş hakkındaki düşüncelerden hareket ederek belirli bir değişimi yaratanlar (89). Başka bir deyişle, toplumlar kendilerini «tarihsellikleri» ile üretirler; yani toplumlar, yaşayan toplumu bilgi edinme biçimiyle, birikimiyle ve «kültürel modeliyle» aşabilmek için kendi öz işleyişlerini değiştirmeye çalışırlar. Bir toplum kültürel modeli sayesinde yaratıcılığını anlar, faaliyetlerine bir anlam verir ve kültürel model, özel aktörlerin ideolojisinin tersine global bir toplum tipine aittir ve toplumsal ilişkiler alanını tanımlamaya katkıda bulunur (90).

(88) Bu tür analizler için bkz. Çağlar Keyder'in Wallerstein'dan esinlenen analizleri: Çağlar Keyder, **The Definition of a Peripherial Economy:** 1923-1929, Cambridge University Press, editons de la Maison des Sciences de l'homme, 1981. Çağlar Keyder ve H. İslamoğlu, «Agenda for Ottoman History», **Review** I içinde, 1977 yazı.

(89) Eylem sosyolojisi, iş nosyonunu analizinin merkezine yerleştirerek yapının mı, eylemin mi (sistem ve aktör) belirleyici olduğu ikileminden metodolojik olarak kopar: «İş Kavramından yola çıkarak bir değerler sosyolojisinden kesinlikle kopmak, toplumsal eylemi yönlendiren ilkelerin tasdikiyle bu ilkelerin içinde ortaya çıktıkları maddi şartların belirlenmesi arasında yapılamayacak tercihten kurtulmak istiyoruz. Bu ilkeler hem mutlak, hem de rölatiftir». bkz. A. Touraine, **Sociologie do l'Action,** S. 38.

(90) A. Touraine, **Production de la Société,** S. 30 ve tarihselliğin genel bir tanımı için bkz. S. 25-38.

Benimsediğimiz tarihsel yöntem, bir toplumun iskeletini belirleyen tarihsel eylemin yönelimlerindeki değişimi ortaya çıkarmayı hedefliyor ve bu, kültürel modeli özerk olmayan, yani faaliyetlerinin düzenini, kendi üzerinde etkide bulunma (değiştirme) kapasitesini doğrudan belirleyemeyen bir toplumda yapılacaktır. Başka bir deyişle, tarihselliği zayıf, değişimin içsel bir süreç olmaktan çok dışsal bir süreç olarak göründüğü, gerçek yaratıcılığı zayıf (bağımlı toplumların özelliğidir) toplumlarda yaratıcılık imajı üretim faaliyetinden ayrılır ve ikili bir ilişkiden hareketle oluşur; içsel pratiğin kavranılışından hareketle ve dış bir kültürel modele başvurarak oluşur.

«Bağımlı» bir toplumun kültürel modelinin özerk olmadığını söylemek bağımlılığın, sadece ekonomi üzerinde dış etkiler bulunduğu anlamına gelmediğini ve bizim inceleme nesnemiz için, bağımlı toplumların insanlarının, tarihleri üzerinde, gelişmenin ışığında, başka tip bir toplumun, «gelişmiş» bir toplumun kültürel modelinden hareketle etkide bulunmak istediklerini söylemektir. Zaten bu bağımlı toplumlar için volontarist sıfatı bu nedenle kullanılır. Bu kesinlikle toplumsal yapıların varlığını inkâr etmek ve her şeyin «iradi», her şeyin «politik» olduğunu söylemek amacıyla yapılmıyor, tarihsel değişim iradesini, yönetici bir elitin mevcudiyetini gerektiren gelişmenin gerekliliğini vurgulamak için yapılıyor. İşte böyle bir düşüncenin çerçevesinde modernleşmeci ve modernleştirici olmuş fikir hareketlerini (91) incelemeye karar verdik; modernleşme terimi sadece yeni değerler ve durumlar yaratmaya katkıda bulunma anlamında değil, aynı zamanda gelişme imajına referansı, dış bir kültürel modele referansı anlatmak için de kullanıldı. İnceleme nesnemizden uzaklaşıyoruz gibi gelebilir. Mühendislerin eylem ve ideolojisini, yeni ve yenilikçi bir elit olduğu varsayılan bu tabakanın çağdaş eylem ve ideolojisini inceleyecektik. Ancak inceleme konumuzdan ayrıldığımız söylenemez. Kanımızca, bu tarihsel bölüm gereklidir. İlk olarak, geçmişin yenilikçi elitlerinin ideolojilerinin hareketinin incelenmesi bizi mühendislerin miraslarına nazaran yönelimlerini incelemeye götürüyor. Ayrıca, kültürel temalardaki değişimlere bakarak yeni hedefleri daha iyi anlayabiliriz. Kültürel modelin özgül ve içsel olmaması özelliğini ortaya dökerek, mühendislerin ve ideolojilerinin içinde bulunduğu yeni toplumsal ilişkiler alanıyla bu model arasındaki bağıntıları daha iyi görebiliriz. Başka bir deyişle tarihten, ne tarih felsefesini, ne de yenilikçi ideolojilerin birikiminin tam ve eksiksiz bir anlatımını kastediyoruz. Günümüz mücadelelerini ve aktörlerinin yönelimle-

(91) Modernleşme fikirleri taşıyan (gelenekler karşı Akıl), ancak toplumsal alanda mutlaka uygulanmış olmayan modernleşmeci ideolojiler ile modernleştiren ideolojiler arasında ayrım yapmak gerekiyor. Elitler tarafından iktidara getirilen modernleştirici ideolojiler, yeni değerlerin kurumlaşmasıyla amaçlarını gerçekleştirmiş olurlar ve toplumsal örgütlenmenin değişimine katkıda bulunurlar.

rini anlamaya kanımızca katkıda bulunacak ideoloji ve karmaşık olayların seçmeci bir «hikâyesini» anlatacağız; kısaca incelememizde tarih, miras ve pratik olarak yerini bulacaktır.

A. İLK REFORMLAR

Çağdaş Türk toplumunun temalarının biçiminin kaynağı 19. yüzyılın başında girişilen «modernleşme» sürecindedir. Osmanlı İmparatorluğu III. Selim ve özellikle II. Mahmut'un başlattığı bir dizi reforma tanık olur. Bu reformlar «Tanzimat» (92) döneminde de izlenecektir. Bu reformların varlık nedeni, İmparatorluğun bütünlüğünü tehlikeye sokan iç ve dış tehditlere karşı koyabilme arayışıdır (93). Dolayısıyla «savunmaya yönelik» olarak nitelenebilecek bu «çağdaşlaşma»: çağdaş bir ordu kurulması, yönetimin rasyonelleştirilmesi, bürokrasinin yeniden düzenlenmesi ve dolaylı olarak, bir dizi laik okul açılması ve yeni hukuki ilkelerin yürürlüğe sokulması yoluyla her şeyden önce merkezî iktidarın sağlamlaştırılmasını hedefleyen bir dizi kurumsal yenilikten oluşur (94). Politik ve idari örgütlenmedeki bu değişiklikler kayda değer, çünkü «ilk elitlerin» ortaya çıkışını anlamamıza yardımcı olurlar (95). Bu reformlar yapılırken Batı uygarlığına, Aydınlanmacılara başvurulması dönüşsüz bir laikleşme sürecine yol açar ve 19. yüzyıl Avrupa ideolojileri tarafından biçimlendirilmiş bir çevre yaratır.

İlk olarak Yeniçeri Ocağı'nın kapatılmasıyla birlikte modern bir ordu kuruldu. Yeniçeri Ocağı, «communautaire okul»da —(resmî) İslam'dan sapmış mezheplerin mistisizminden derinden etkilenmiş bir çevre — yetiştirilen savaşçı bir birlik (96). İkinci olarak bu yeni orduya modern bir temel kazandırmak amacıyla askeri reformun çizgisini izleyen eğitsel reformlar yapıldı. Bu amaçla bir askeri mühendislik (1795) ve bir askeri okul (1834) kuruldu. Sivil eğitime gelince, iki ortaöğretim kurumu dışında [biri Amerikan (1860), öteki Fransız (1868)] laik eğitim veren bir tıp fakültesi

(92) Daha ayrıntılı bir inceleme için bkz. E. Engelhardt, **La Turquie et le Tanzimat.**

(93) Yabancı devletler Osmanlı devleti üzerinde büyük baskı uygularlar. Bunların yanında Balkanlar'da yeni doğmakta olan milliyetçi hareketlerin ve ayanların yükselişi de etkili olur.

(94) Hem modernleşme süreci, hem de modernleşmeyle atbaşı giden (ekonomik) azgelişmişlik süreciyle ilgili bir analiz için bkz. İ. Sunar, Economie et Politique dans l'Empire Ottoman, **Annales.**

(95) Aslında patrimonyal devlet, bu reformlara kadar «fakir çevre»nin çocuklarını bünyesi içine alıyor ve onları memur, «köle» yapma amacıyla Saray okullarında eğitiyordu.

(96) B. TURNER, **Weber and Islam,** S. 143-144. Turner, Weber'in, savaşçı etiğin izini taşıyan din düşüncesine Türk elitleri içinde yer alan Bektaşiler örneğini ekler.

(1838) kurulur. Bu kurumların gelecekteki elitlerin formasyonunu sağlaması yanında bilimsel fikirlerin yayılma kaynağı olarak da önemi büyüktür (97). Ote yandan ve tıp okuluna paralel olarak askeri okul, öğrenci kaynağının «popülerliği» (Sultan'ın maiyeti dışında, harem dışında ve dolayısıyla tımar sisteminin dışında) gelecekteki reformcuların doğuşunda önemli rol oynamıştır. Birinciler «pozitivist», «biyolojist», «evrimci», «materyalist» fikirlerin gelecekteki temsilcilerinin kaynağı olarak değerlendirilebilirse ikinciler de «eylemci»lerin kaynağı oldu.

Üçüncü olarak daha modern ve daha merkezî bir bürokrasi kurmak amacıyla idari reformlar hazırlandı. Bunların temel amacı yerel güçlerin iktidarlarını kırmaktı. Aslında, «periferik» beylere karşı «cihad» ve yeniden merkezileştirme çabaları, değişim olacaksa bunun Batı eğitimi almış, laik fikirlere sahip asker ve sivil bürokrasi tarafından gerçekleştirileceği anlamına geliyordu.

1876 Anayasası'ndan önceki reformların global bir incelemesi son analizde, politik birliğin kurtarılması ve devletin merkezî rolünün yeniden güçlendirilmesi amacıyla yapılan idari, hukuki reformlarla ilgilenir.

1839 tarihli bir ferman vatandaşların hak ve özgürlüklerinin garanti altına alınması, mallarının ve hayatlarının korunması ilkesinden söz ediyor. Ancak bütün bu kavramlar oldukça belirsiz. 1856 tarihli bir ferman daha somut öğeleri içeriyor. Özellikle İmparatorluğun gayri Müslim unsurlarıyla ilgilenen bu ferman, bunların dinlerinin farklılığından dolayı ödemek zorunda oldukları bir vergiyi kaldırıyor. Bu ferman ayrıca bir banka kurulmasını, bir bütçe yapılmasını ve ekonomik gelişme sağlanması için Avrupalı danışmanlar çağrılmasını onaylıyor. Bu istekler pratikte, 1807 Fransız ticari hukukunun 1850'de kabul edilmesiyle sonuçlanıyor. 10 yıl sonra geleneksel hukuktan bağımsız ilk hukuki düzenleme olarak ticari mahkemelerin kurulduğunu görüyoruz.

Laik yargılamaya bu ilk adımı bir kodifikasyon süreci izliyor. 1858'de ilk kez Habeas Corpus'le ilgili bir yargı düzeninin kurulduğu görülüyor. 1810 Fransız Ceza Yasası kabul ediliyor. Bu yasayla birlikte «düzenli mahkemeler» veya «tüzük mahkemeleri» devreye giriyor. Toprak mülkiyeti hukukuyla ilgili bazı girişimler de bu dönemde yapılmıştır. Son olarak, dinî yetkililerin ticaretle ilgili olarak verdiği tavizler, bu işlerin dünyevi («wordly»), dolayısıyla da kendi hukuklarının dışında olarak değerlendirilmesinden kaynaklanmaktadır (98).

(97) Belirli bir süre eğitim Fransızca yapılır. O dönem (1847) ülkeyi ziyaret eden bir yabancı, öğrencilerin okuma metinlerini şöyle aktarıyor. Baron d'Holbach, Diderot, Cabanis, Voltaire. bkz. Niyazi Berkes, **Türkiye'de Laikliğin Gelişimi**, S. 117.

(98) N. Berkes, a.g.e., S. 89 ve sonrası.

Yarım yüzyıl boyunca süren bu reform sürecinin bir Batılı düşünürün, Auguste Comte'un ilgisini çektiği belirtilmelidir. Comte, 4 Şubat 1858 tarihli «Osmanlı İmparatorluğu'nun eski sadrazamlarından, Ekselansları Reşit Paşa'ya» (99) yollanmış bir mektupta Paşa şu ifadelerle tebrik ediliyor: «İdareniz, yenilikçi bir Sultan'ın (II. Mahmut) enerjik insiyatifini bilgelikle devam ettirerek (reform sürecinde) üstün bir yer sahibi olmuştur» (100). Comte ayrıca aynı mektubunda, Doğu'da metafizik tartışmanın yokluğunun «İslamiyetten pozitivizme» geçiş (101) için elverişli bir ortam hazırladığını söylüyor. İmparatorluğun gayri Müslimleriyle ilgili yeni hukuki haklara zımnen başvuran ve bu «İslamiyetten pozitivizme» geçişe uygun olarak, «boş bir politik birlikten vazgeçmeye sürüklenen Osmanlı yöneticilerinin, Osmanlı İmparatorluğu'nun zorunlu parçalanmasına üzülmeyi bırakacaklarını» düşünür. Osmanlı yöneticileri bu parçalanmayı «geçici egemenliklerin doğal alanını her yerde kısıtlayan sosyolojik yasanın normal bir uygulaması olarak» görecektir(102).

Comte reformların yapılmasıyla başlatılan bu laikleşme sürecini pozitivist evreye geçiş olarak yorumlar. Üstelik, pozitivist ve evrenselci mantığı bunlardan, genel olarak millî devletlerin, özel olarak Türk millî devletinin kurulmasına ilişkin (bu fikir açıkça ifade edilmese de) sonuçlar çıkarır. Daha ilerde ayrıntılı olarak pozitivizmin elitlerin düşüncesinin ideolojik matrisi haline nasıl geldiğini göreceğiz (103).

Bu reformların, «radikalliği» ve toplum üzerindeki, daha kesin olarak iktidar ve «kulları» arasındaki ilişkilere etkisiyle ilgili bir tartışmaya girmeden belirtelim ki, bu reformların kaynağında İmparatorluğu kurtarmak düşüncesi yatar ve yeni hedeflerin katalizörleri olmak üzeredirler.

İlk olarak, merkezî iktidar, «periferisiyle» bir ittifaka, bir birliğe gitmeden, toplumsal örgütlenmesini ve politik kurumlarını yenilediği ölçüde «merkezdeki» bürokratik dayanağını güçlendirdi ve bunu potansiyel değişikliklerin tek santrifüj gücü yaptı (104). İkinci olarak 19. yüzyıl Avrupa'sı-

(99) A. Comte, **Système de Politique Positive**, 3. Kitap: Dynamique Sociale, 5. baskı, 1929, Paris, S. XLVII.

(100) a.g.e., S. XLVIII.

(101) a.g.e., S. XLIX.

(102) a.g.e., S. XLIX, L.

(103) «Maison d'Auguste Comte» müdürüne, pozitivizmin Türk modernleştirici elitleri üzerindeki etkisiyle ilgili belgeleri araştırmamızda, yaptığı yardımlardan dolayı teşekkürü bir borç biliyorum.

(104) Rustow, muhalefetin sadece modernleşmiş bürokrasi içinde gelişebileceğini belirtiyor. Çünkü diğer muhalefet kaynakları (yerel egemenler ile yeniçeriler) II. Mahmut tarafından yok edilmişti. **Türkiye'de Toplumsal Değişim ve Politika** içinde «Tarihsel ve Karşılaştırmalı Perspektiften Türkiye'nin Modernleşmesi», K. Karpat'ın yönetiminde...

nın «ilerici» fikirlerinin ışığında daha rasyonel bir şekilde bürokratikleştirilen bu devlet, laik olmayan temeliyle çatışkı içine girmekle kalmaz, aynı zamanda gelecekteki elitlerin kaynağı (laik, sivil, askeri okullar) olur. Bu, elitlerin Avrupa'nın evrenselci, modern ideolojilerine bağlılıklarıdır.

Bu reform girişimleri, bir Anayasa'nın (1876) kabul edilmesiyle (bu girişimi yürütenler Genç Osmanlılar hareketinin üyeleriydi); bir Ulusal Meclis'in toplanmasıyla (1877); Anayasa'nın yürürlükten kaldırılması ve Meclis'in dağıtılmasıyla (1878) sonuçlanır. 1878 Sultan Abdülhamit'in tek başına yürüttüğü baskıcı iktidar döneminin başlangıcıdır. Jön Türkler bu döneme 1908'de son verdiler ve 1876 Anayasası'na geri dönüldü.

B. İLK ELİTLER: GENÇ OSMANLILAR

Politik Birlik ve/veya Açılış

Aydınlanmış despotizm tarafından girişilen bu reformlar bir yandan İmparatorluğu bir mutlakiyetten kurtarma aracı olarak görülen bir çeşit açılışa geçiş beklentileri yarattıysa, öte yandan birliğin kurtarılması amacıyla gayri Müslim halklara açılış, ulusal birliklerin, İmparatorluğun birliğini potansiyel olarak tehdit eden unsurların gelişme sürecini hızlandırdı (105). Bu çelişkiye iki tür tepki ortaya çıktı. Birincisi merkezî iktidarın tepkisi: Teknik ve okul (eğitim) reformlarını devam ettirdi ve toplumsal açılışı sona erdirdi (1878-1908). İkincisi açılış sürecini ve İmparatorluğun birliğini bir arada yaşatmaya çalışan ilk ideolojilerin, özellikle Genç Osmanlılar'ınki oldu. Bu çelişkiyi ideolojik planda aşmanın yolları arandı ve Genç Osmanlılar'ın Osmanlıcılığında bulundu. Yani politik çözümleri Osmanlıcılıktır. Bu Osmanlıcılık, kendilerinin hazırladığı ve ilk Osmanlı anayasası olan 1876 Anayasası'nın içerdiği yasal ilkede kendini gösterir. Buna göre hükümdar (sultan) bütün Osmanlılar'ın birleştiricisi ve birliklerinin garantisidir (106). Bu metin bir kez daha tüm bireylerin mülkiyet ve hayat haklarını garanti eder ve yerel seçimlerin yapılmasını öngörür. Ancak böyle bir metin iki dizi sorun yaratır. Birincisi, böyle bir metin için gereken dinî meşruiyetle ilgili, ikincisi, o sıralarda daha tehlikeye düşen politik birlikle ilgilidir.

(105) H. Z. Ülken «Tanzimat» dönemi devlet adamlarının modernleşme ve İmparatorluğun birliği arasında tercih yapamama çıkmazı ve kapasitesizliğiyle karşı karşıya olduğunu düşünüyor. bkz. H. Z. Ülken, **Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi**, S. 53.

(106) 1876 Anayasası 7 Şubat 1831 tarihli Belçika Anayasası'ndan esinlenmiştir. Ancak onu kuvvetlerin ayrılığı ilkesinde izlemez; özellikle yürütme alanında, hükümdarın geniş yetkileri Osmanlı Anayasası'nda yeniden formüle edilmiştir. Bunun yanısıra İslam devlet dini olarak mevcudiyetini sürdürmektedir ve yeni anayasal rejimin temel dayanağı dinî hukuktur.

İslamiyet ve/veya Açılma

Dinî meşruiyet konusunda İslam hukukunda bir sentez aranmaktadır: Yasal teminat, halifelerin iktidarı yürütmesiyle ilgili dinî bir kuralda (biat) bulunmuştur. Buna göre inananlar topluluğuna (ümmet) danışılmalıdır. Bu kural (biat) halk egemenliğine tamamen yabancıdır. Genç Osmanlılar halk adına iktidar ilkesini savunurlar, halkın iktidarını değil (107). Genç Osmanlılar'ın isteği Sultan'ın ruhsal veya Tanrısal iktidarının (Halife olması nedeniyle «Tanrı'nın yeryüzündeki gölgesi»dir) Anayasa'da öngörülen bir Temsilciler Meclisi'nin laik iktidarınca çevrelenmesidir. Bu anayasacılar, reformist girişimlerinde, Osmanlı birliğini pekiştirmek, amaçları için dini dinamikleştirmek ve böylece ondan yararlanmak istediler.

Bununla birlikte bu anayasacılarla birlikte temsil ve temsil edilme fikri, tüm zorluklarına rağmen, «devrimci» bir fikir olarak ortaya çıkar. Bu fikirde şimdiye kadar tek yanlı olarak güven altına alınan bir süreci iki yönlü hale getirme isteği yatar (108). Fakat bu istek (bir toplumsal açılma olarak adlandırılabilir) politik birliğini güvence altına alırsa ve hükümdar veya elit yenilikçiler tarafından kullanılan merkezî iktidarca yönetilir ve denetlenirse yaşatılabilir. Gördüğümüz gibi «aydınlanmış despotların» himayesinde, periferik kökenli (yerel iktidar ve aykırı mezheplerin iktidarı) çelişki, potansiyellerini yıkarak gerçekleştirilen reformlar, gelecekteki bütün çelişkileri hem kökenleri, hem çözümleri itibariyle merkeze yöneltir; hem dinî Ortodoksluğun iktidarını, hem de merkezî politik iktidarı sağlamlaştırır. Genç Osmanlılar'ın ortaya çıkışı ve reformist politikaları bu çerçeve içinde yer alır. Anayasacı modernizmleri İmparatorluğun, merkezin hükümranlığıyla sınırlıdır. Daha somut ifade edilirse, milliyetçi mücadeleleri yatıştırmak amacıyla, onlara eşit haklar tanınarak İmparatorluğun gayri Müslim halklarına açılma, ulusal birliklerin kurulması anlamında «dejenere olmaya», yani bu açılma İmparatorluğun birliğine potansiyel tehditler yaratmaya (özellikle Balkanlar'da) başladığında Genç Osmanlılar'ın **anayasacı modernizmlerinin varlık nedeni yok olur. Çünkü birleşme amacı başarısızlığa uğramıştır.** Bu da Meclis'in lağvedilmesi ve hükümdarın kırk yıllık mutlak iktidarıyla sonuçlanır. Bu, dinî kimliği koruyarak Osmanlıcılık yapmanın tek yolunun mutlakiyet yönetimi olduğu anlamına gelir. Bu çelişkinin geleceğin elitlerini, açılma ile İslamiyet arasında tercih yapmaya zorlayacağını ilerde göreceğiz.

(107) Ş. Mardin, **The Genesis of Young Ottoman Thought.**
(108) M. Weber, **Economie et Société**, S. 220-222.

İKİ FARKLI DEĞİŞİM ANLAYIŞI

Şinasi ve Namık Kemal

Toplumsal açılma veya politik birlik ve İslam ikilemi Genç Osmanlı hareketinin ilk temsilci kişiliğinin düşünce ve eyleminde görülebilir: İkisi de edebiyatçı olan Şinasi (1826-1871) ve Namık Kemal (1840-1888).

Osmanlı İmparatorluğu'nun politik ve toplumsal yaşayışının geleneksel akışında ortaya çıkan değişimin kavranılmasında farklılık özellikle Doğu Sorunu olarak adlandırabileceğimiz yeni sorunsaldan kaynaklanır. Batı'dan esinlenilen bu reformların sonuçları, gerek İslamiyet, gerek patrimonyalizm düzeyinde olsun üstün kimliğe karşı her şeyden önce kültürel tehditler olmaya başlarlar. Bu anlamda sorun, İslamiyetin bu reformların hangisini destekleyip hangisini desteklemeyeceğini bilmekte. Şinasi ve Namık Kemal'in tavırları, Uygarlık'tan vazgeçmeyenlerle Uygarlık'ta «kültürel» ve «özel» olanla «evrensel» olan arasında bir sentez arayışı içinde olanların temel ayrılığını yansıtır; bu ayrılık gelecekteki elitlerin de düşüncesini şekillendirecektir.

Uygarlık karşısında iki düşünce akımının radikal ayrılığını her iki düşünürün Ernest Renan'a tavırlarında izleyebiliriz.

«Bilim ve Islamiyet» başlıklı bir konferansta Renan, İslamiyetin bilimi ve ilerlemeyi özümseyemediğini, kendisiyle bütünleştiremediğini söyler. Ona göre bu başarısızlık devlet ve dinin kaynaşmasından kaynaklanmaktadır (109). Bu belirlemeler İslam dünyasında yaygın bir tartışmaya yol açar. Bu bağlamda Namık Kemal, kilise hukukundan esinlenilen İslam adaletini savunduğu, «Renan'ın Çürütülmesi» yazısını yazar. Ona göre, devletin ruhsal dayanağı (dinin deneyüstü özelliği) İslami adaletin üstünlüğü anlamına gelir. Böylece İslamiyetin akıl-üstü kaynakları Batı'nınkilere (adalet ve özellikle ahlak alanında rasyonel) üstün olarak değerlendirilmelidir. Bu tavrı İslami olarak nitelevebilirsek Şinasi'ninkini daha çok tek bir uygarlığın varlığına inanan evrenselci bir tavır olarak değerlendirebiliriz. Namık Kemal için uygarlığa giden yol dinî ahlak tarafından çizilirken Şinasi için bu yollar rasyonalite tarafından garanti altına alınmıştır.

Kamu maliyesi okumak için gittiği Paris'te Renan'ın dostu olan Şinasi rasyonalite ve pozitif hukuk nosyonu üzerinde durur. Namık Kemal'in tersine pozitif hukukun kaynaklarının «Uygarlığın» temelini oluşturan yeni pozitivist dinde bulunduğunu düşünür.

Toplumsal ilericiliği, politik değişimi dışlar ve halkın eğitimine önem

(109) N. Berkes, a.g.e., S. 262.

(110) Şinasi'yle aynı toplumsal düşünce akımında edebiyatçı, gazeteci, roman ve deneme yazarı Ahmet Mithat'ın da yer aldığı belirtilmelidir. Ahmet Mithat ekonomi teorisini basitleştirerek yazacak ilk yazar olacaktır (1880): «Ekonomi Politik».

verir. Bu görev öncüsü olduğu «Yeni Edebiyat» hareketinin günlük gazetesi ve tiyatro piyesleri aracılığıyla yerine getirilmeye çalışılır (110).

Değişimin gerçekleşebilmesi için Şinasi halkın eğitimine önem verirken Namık Kemal'e göre değişim ancak politik altüst oluşla gerçekleşebilir. Bu anlamda Kemal'in yazıları provokatör, heyecanlı, «vatanseverliği» yücelten niteliktedir; N. Kemal bir eylem adamıdır (111).

Eklektizmden Patlamaya

Genç Osmanlı hareketinin içinde bütün «ilerici» fikirler toplanır: Batıcılık, anayasacı Osmanlıcılık, reformist İslamcılık. Öncelikle Arap kökenli olan ve İslamiyette ilk «reform» adımını oluşturan bu girişim (reformist İslamcılık) bile Genç Osmanlılar içinde yankı uyandırdı. Bu eğilimler Genç Osmanlılar içinde birarada durabildilerse de halefleri Jön Türkler'de çizgileri belirginleşerek özerk hale gelirler ve birbirlerini dışlayan düşman hareketler olurlar. Genç Osmanlılar tarihsel bağlamları içinde Osmanlıcılık ve İslamiyeti birlik ve kimlik adına birarada tutmaya çalıştılar. Ve Batıcılıkları bu Osmanlıcılık ve İslamcılıkları ile sınırlanır. Bununla birlikte İmparatorluğa ve İslamiyete bu bağlılık laik millî devletin kurulmasına kadar elitlerin düşünce ve eyleminin ana öğesi olacaktır.

C. JÖN TÜRKLER (112)

Birinci kuşağın aksine «Genç» hareketinin ikinci kuşağı giderek hükümet işlerinden dışlanır: Bu Sultan II. Abdülhamit'in mutlaki iktidarının (1878-1908) sonucudur. Jön Türkler başlangıçta «Sultan'ın elit danışmanı» olma geleneğine sadık kalsalar da daha sonraları bu rolü terk ederek muhalif elit olmak zorunda kaldılar. Bazıları İmparatorluğu terk ederek Paris, Cenevre, Londra ve Kahire gibi kentlere gitmek zorunda kalırken, bazıları da Imparatorluğun sınırları içinde (özellikle Selanik'te) asker olmalarından veya rolünü ve doğuşunu daha önce gördüğümüz askeri veya sivil okullarda öğrenci olmalarından yararlanarak şu veya bu şekilde mu-

(111) Genç Osmanlılar'ın gizli derneği «Vatansever İttifak»ın ilk kurulduğu gün, üyeler toplantıya «Carbonari»lerin örgütlenmesi üzerine iki kitap getirirler. Üyeler, bu kitaplardan muhtemelen «Mazzini-Garibaldi» grubunun bir eylemcisi vasıtasıyla haberdar olmuşlardı. Bu eylemci, bu devrimci grupların Fransa ile geleceğin İtalyası arasında varolmalarını imkânsız kılan III. Napolyon'un yükselişinden (1852) sonra İstanbul'a sığınmıştı.

(112) İki kuşağın «Jön» olarak nitelendirilmesiyle ilgili bir karışıklık hüküm sürüyor. Avrupalılar aralarında fark gözetmeden ikisini de «Jön Türkler» olarak adlandırıyor. Ancak sadece ikinci kuşak kendini «Jön Türk» olarak adlandırıyor. Bu, ilk hareketin kesin Osmanlı kimliğini kanıtlıyor.

halefet odakları haline gelirler (113). Birinciler birer ideolcgken, ikinciler İmparatorluğun bağrında ve sınırlarında eylemci odakları oldular. Sultan'ın mutlak iktidarına, 1908'de, 1876 Anayasası'na dönüşü kabul ettirerek son verecek olanlar bu ikincilerdir.

1 — Merkeziyetçilik ve Liberalizm

İdeologların en önemlilerinden biri Ahmed Rıza'dır (1859-1930): Grignon Tarım Okulu'nun eski öğrencisi, pozitivist, «Meşveret» gazetesinin (1895'ten itibaren Paris'te Türkçe ve Fransızca yayımlanmaya başlamıştır) genel yayın yönetmeni, 1889'da kurulan Osmanlı İttihat ve Terakki Komitesi (OİTK)'nin birkaç yıllık (114) genel sekreteri, 1908 «darbesi»nden sonra meclis başkanı olarak Cumhuriyet öncesi ve sonrası dönemlerdeki gelişmelerde göreceğimiz gibi merkeziyetçi eğilimin temsilcisidir.

Başlangıçta düşüncesi Osmanlı İmparatorluğu'nun geri kalmışlığının nedenleri üzerinde yoğunlaşır. Gazetesinde ve Fransız pozitivist dergisinde (Revue Occidentale) yazdığı makalelerde ahlaklı ve uygar olmak, ilerleyebilmek için Hıristiyan olmak gerekmediği fikrini savunur (115). Böylece ilerlemeyi İslamiyetle bütünleştirme arayışına dayanan Genç Osmanlılar sorunsalını tersine çevirir. İlerleme evrensel bir olgu olarak ele alınır ve bu bağlamda İslamiyet giderek «toplumsal dayanışma»yı garanti altına alacak bir noktaya doğru uzaklaştırılır. Rıza'nın düşüncesindeki laiklik, İslamiyetin bu faydacı değerlendirmesindedir (116).

İlerlemeye olan ilgisi, onu eğitim sorunu üzerinde düşünmeye iter. Eğitimi herkese ödevini gösterme ve böylece topluma **faydalı** bireyler yaratma yolu olarak değerlendirir. Eğitim hakkındaki bu düşünceleri «esasen biyolojik», yani sürekliliği olan (117) «bir olgu» olarak değerlendirdiği genel toplumsal değişim anlayışının çerçevesi içindedir. İlerleme fikri böy-

(113) Ramsaur, Selânik Jön Türklerinin mason localarında ve gizli derneklerde örgütlenmeye başladığını belirtiyor. bkz. E. E. Ramsaur, **The Young Turcs**. Ve ayrıca Balkan milliyetçiliğinin ve Avrupa liberalizminin etkisine rağmen ne Avrupa sosyalizmi, ne de Selânik işçi hareketinin bunların ideolojileri üzerinde etkili olmadığı kaydedilmelidir. Selânik sosyalist hareketinin tarihsel bir incelemesi için bkz. P. Dumont ve G. Haupt, **Les Mouvements Socialistes dans l'Empire Ottoman.**

(114) 1889'da OİTK'nin kuruluşu sırasında Rıza pozitivist slogan «Düzen ve İlerleme»nin komitenin adı olmasını önerir. Bu öneriden sonra «İttihat ve Terakki» ismi kabul edilir. Bkz. H. Z. Ülken, a.g.e., S. 120. Bununla birlikte bu sloganı gazetesi «Meşveret»te kullanır.

(115) Kitaplarından biri makalelerinde ifade edilen fikirlerini özetler: **A. Rıza, Doğu'nun Krizi**, S. 124.

(116) Ş. Mardin, **Jön Türklerin Siyasi Fikirleri, 1895-1908**, S. 125, İletişim Yay., İst., 1983.

(117) A. Rıza, Bulletin de France, **Revue Occidentale** içinde, 1891, S. 399.

lece bir çizgisellik içindedir, bir reformizmle birlikte ortaya çıkar. «Bizde var olan her şeyi geçmişle bağını koparmadan, ulusal sürekliliği kırmadan iyileştirmek istiyoruz» (118). Bu ilericilik görevini yerine getirmek başta «aydınlanmış vatanseverlere» düşer, çünkü «kitle düşünmekten çok hisleriyle hareket eder» (119). Bu yeni yöneliş, hayatlarını sürdürebilmek için (toplumu) «elleri altında bulundurmak ve fethetmek» zorunda olan asker ve sivillerin aktörleri olduğu bir eylem teorisinde somutlanır (120). Sarayın danışmanı Rıza böylece elit düşmanı (aleyhtarı) haline gelir. Düzen içinde ilerleme sorunsalı giderek yerini düzen sorunsalına bırakır. Bu düzenin gerçekten gündemde olacağı dönemde (1908), Rıza öteki sivil elitler gibi kurucularından biri olmasına rağmen yerini OİTK'nin asker kanadına terk ederek ikinci plana itilecektir (1913). Bununla birlikte Rıza'nın düşüncesinde askerlerin önemli bir yeri vardır. Her şeyden önce çağdaş eğitimleriyle uyumlu olarak bir meslek ordusunun elemanlarıdırlar ve «aydınlanmışların» önemli bir bölümünü oluştururlar (121). Eski ordu geleneksel ve «ascription» değerleriyle uyumlu olarak Sultan'a bağlı olma özelliğine sahipken çağdaş ordu, «başarı» değerlerine bağlılığıyla ve askere alma kaynakları dolayısıyla halka daha yakındır. Bu anlamda askerlerin, sivil hayatta bir kılavuz olarak yerleri vardır. Halkı, ilerleme sürecine birlik içinde katmak için onu sürekli ve genel bir seferberlik içinde tutabilir ve tutmalıdırlar.

Böylece Rıza devletçi merkeziyetçiliğin, **düzeni** garanti altına alarak **ilerlemeyi** sağlamaya çalışacak bir devlet anlayışının merkezî kişiliğidir.

Sultan'ın yakın akrabası olan Prens Mehmet Sabahattin (1877-1948) Paris'te Senatör Lefevre-Pontalis'in evinde toplanan sürgündeki ilk Jön Türk Kongresi'nin (1902) örgütleyicisidir. Bu kongre, Jön Türk hareketinin iki ana eğilimi — temsilcileri A. Rıza ve P. Sabahattin'dir — arasındaki temel ayrılıkların açık bir kopma noktasına gelmesiyle sona erer. Bu ayrılıkların birincisi askerlerin «devrime» katılımı sorunudur. İkincisi yapılacak reformlar için Avrupa'nın müdahalesini isteyip istememe sorununda ortaya çıkar. Rıza müdahale aleyhtarı eğilimin başını çekerken Prens dış garanti/yardımlar formülü üzerinde durur. Kopuş iki bağımsız örgütlenmenin kurulmasıyla belirginleşir: Rıza'nınkinin adı Osmanlı İttihat

(118) Ahmed Rıza, L'inaction des Jeunes Turcs, **Revue Occidantale**, 1903, 26 ème année, S. 91. Şöyle devam eder: «Türk enerjisinin en yoğun bölümünü tüketen bir devrimin gelecek kuşağa sadece hareketin güzelliğini devretmemesi gerekir.»

(119) a.g.e., S. 91.

(120) 1889'da «Meşveret»te yayımlanan, Rıza'nın yakın çalışma arkadaşlarından birinin terimleri.

(121) Bürokrat sivillerin yetiştiği tek Siyasi Bilimler Okulu'nun yanında beş Askeri Akademi mevcut olduğunu belirtelim.

ve Terakki Komitesi, Prens'inki Yönetimin Ademi Merkezileştirilmesi ve Özel Girişim Derneği veya Liberal İttifak adını alır (122).

Bu sonuncu dernek yönetimin ademi merkezileştirilmesi ve İmparatorluğu oluşturan etnik grupların temsil edilmesi sorunuyla ilgili bir program yayımlar. Ademi merkezileştirmeyle ilgili olarak, yerel işlerin yerel görevlilerce yürütülmesi gerektiğini düşünür. Temsil sorununu her etnik grubun nüfus oranları uyarınca temsil edilmesi kuralıyla çözümlemek ister. Rıza, Prens'le yaptığı polemikte merkezî iktidar olmadan «ülke» olamayacağını savunur.

Aslında bu farklı görüşler daha global düzeyde, teorik kaynakların farklılığından kaynaklanır. Rıza pozitivizmden, Prens ise Le Play Okulu'nun görüşlerinden etkilenir. Le Play'ci görüşlere uygun olarak Osmanlı toplumunu bir Doğu toplumu, yanl «cemaat toplumu» (ümmet) olarak tanımlar. Bu «toplumun» temelinde toplamları bir cemaat oluşturan aileler bulunur. Oysa «özerklik» özelliğine sahip (muhtariyetçi) toplumda birincil yer bireye aittir. Prens'e göre «özerkliğe» imkân veren bir topluma geçmeden ilerleme sağlanması mümkün değildir. İlerleme, devletin değil, girişimcilerin kişisel insiyatifiyle mümkün hale gelir. Prens'e göre bu tip toplumlara en yakın toplumlar İngiltere ve ABD (123). Bununla bağlantılı olarak, yükselen sınıfı politik bir elit yapmaktan başka bir şeyle sonuçlanmayan eğitim reformlarını eleştirir. Yalnızca politik elitler değil, «her türden elit» yaratılması yanlısı olan Prens, eğitim sisteminin geleceğin girişimcilerine dönüşecek faydalı ve özgür bireylerin ortaya çıkmasını sağlayacak şekilde işlemesi gerektiğini düşünür. Ona göre ilerleme devlet tarafından beslenilen ve tüketici görevlilerin sayısının artmasında değil, girişlmcilere ve yöneticilerin ellerine teslim edilen ve değer yaratan üretimin artmasındadır (124). Böylece ne ailesine, ne de devlete bağımlı olmadan insiyatifi ellerine alacak eğitilmiş bireyleri tercih eder (125). Bu anlamda kendi içinde bir eğitim sorunundan söz edilemez, söz konusu

(122) Demokrat Parti'de Prens Sabahattin'in fikirlerinin yaşamaya devam etmesi ilginçtir. Hükümetin Sağlık Bakanı, Serbest Girişim ve Ademi Merkeziyetçilik Komitesi'nin eski bir üyesidir.

(123) Edmond Demolins'e çok yakın olan Prens, onun kitabında ifade ettiği fikirlerden haberdardır. E. Demolins, **A quoi tient la supériorité des Anglo-Saxons?** Ed. Firmin Didot, Paris, 1897.

(124) Prens Sabahattin, **Türkiye'yi Nasıl Kurtarmalı?**, 1911.

(125) Alfred Fouillée'den etkilenen Prens Sabahattin, her şeyi devletten bekleme alışkanlığı olan Fransız ve Prusyalıları örnek verir. Dolayısıyla memurların giderek büyüyen çıkarları mevcuttur. Ancak Fransa'da Ecolex des Roches'un (1899'da Demolins ve arkadaşları tarafından kuruldu, bu okulun İngilizce eğitim yapma hedefi vardı) ters yönde ileriye doğru atılmış bir adım oluşturduğunu düşünür. Le Play teorilerinin izleyicisi olan Henri de Tourville'in düşündüğü anlamda, bilimsel bir eğitim öngörüyordu.

olan ailenin, cemaatin ve devletin boyunduruğunu aşabilecek bireyleri yaratma amacına hizmet edecek bir eğitim sorunudur.

Kendi başına bir eğitim sorunu olamayacağı gibi, kendi başına bir politik sistem sorunu da yoktur. Şu veya bu sistemin seçimi değişimi sağlamayacaktır. Böylelikle Prens, temel olarak, toplumsal olanı seçer. Bu anlamda da Jön Türkler iktidara gelir gelmez anayasacılıklarını eleştirir. Ona göre Jön Türkler, değişimi ve çağdaşlaşmayı, Batı'yla aynı okullara, aynı demiryollarına, aynı politik sisteme sahip olma çabalarından ibaret bir Batılılaşma içinde ve onun aracılığıyla arıyorlar. Oysa Prens'e göre öncelikle, Batı yaratırken İmparatorluğun taklit etmesinin nedenleri üzerinde düşünülmelidir. Ona göre Batı'nın ilerlemesinin nedeni ne teknliklerde, ne de politik sistemindedir. Anayasal sistemin var olduğu İspanya ve İngiltere'ye bakmak, ikisi arasında farkın her iki toplumun özelliklerinden (doğasından) kaynaklandığını görmeye yetecektir.

Gerçekten de Sultan'a karşı çıkarken her zaman Anayasa'yı savunan Jön Türkler iktidarı aldıktan sonra Sultan'ın yerini, hem baskıyla, hem ilerlemeyi gerçekleştirmekteki başarısızlıklarıyla doldurmakta gecikmediler. Ve Jön Türklerin muhalifi haline gelen Prens, ikinci sürgününde «özerklikçi» bir toplumu geçişin koşulları üzerinde düşünmeye başlar. Le Play Okulu'nun çizgisinde kalarak, topluma etkide bulunabilmek için monografik incelemelerle öncelikle ilgilenir. Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan sonra, saray erkânına dahil olması nedeniyle ülkede istenmeyen adam ilan edilir. Zor koşullarda yaşadıktan sonra 1948'de Neuchatel'de ölür.

2 — Popülist Merkeziyetçilik ve Milliyetçi Eylemcilik

Jön Türkler İktidarda

1908'de Jön Türklerin örgütlediği gösterileri ve bunların Sultan üzerindeki baskılarını yeni bir Anayasa'nın ve yeni bir parlamentonun ilan edilmesi izler (126). Fransız Devrimi'nin başlıca fikirlerinden ve 19. yüzyılın politik fikirlerinden etkilenen Jön Türkler, parlamenter bir rejim, İmparatorluk toplumu için anayasal bir temel ve politik otorite için rasyonel ve yasal bir altyapı talep ederler. Bu noktadan itibaren söz konusu olan, yalnızca İmparatorluğu dış tehditlere karşı koruyabilecek, ekonomik ve toplumsal bir değişimi gerçekleştirebilecek bir örgütlenme değil, şimdiye kadar hükümdar tarafından baskı altına alınmış «kolektif irade»yi temsil edebilecek yeni bir politik ve toplumsal örgütlenmeyi hayata geçirmektir. Böylece esas hedef özellikle kolektif iradenin merkezî bir düzeyde birey-

(126) 1908-1914 yıllarının politikaları üzerine bir tartışma için bkz. Feroz Ahmad, The Young Turks.

sel:eşmesidir («embodiment»). Buradan bir partinin gerekliliğine varılır (OITK) (127). Dolayısıyla değişimin ancak piyasa ekonomisinde, çeşitlenme içinde ve çeşitlenme yoluyla gerçekleşeceğini düşünen Prens Sabahattin'in liberal eğilimi merkezci denilen bu yeni elite nazaran dışlanmıştır. Bu elit düzen içinde, merkezî birlik içinde değişimi savunmaktadır.

Jön Türkler ve esasen merkeziyetçi ve eylemci eğilim iktidarı giderek ele geçirir; partileri İttihat ve Terakki parlamentoda egemen politik güç olarak merkezî bir rol oynar. Bu partideki egemen siyasiler sivil ve serbest meslekten gelmedir. Partinin en önemli örgütü bir ekonomik atılım yaşayan ve bürokrat ve «profesyoneller» (meslek sahibi) orta sınıfının yükselişini gören İmparatorluğun Avrupa bölümünde kurulmuştur. İttihat ve Terakki'nin asker üyeleri çağdaş bir askerlik eğitimi gören subaylardır. Ordunun ve bürokrasinin bu modern elemanları Saray'la mesafeleri ve daha çağdaş eğitimleriyle haleflerinden farklıdır. Genç Osmanlı hareketinden farklı olarak bu Jön Türkler, millî özerklik sorunuyla daha ilgilidirler; kurulu düzeni değiştirmek hedeflerinde daha volontaristtirler; eşitlikçi ve laik değerlere daha bağlıdırlar.

Bununla birlikte iktidardaki eğilimin ideolojisiyle politik eylemi, iktidarın yürütülmesi sırasında kopukluklar gösterir. Gerçekte hareketin radikal kanadının iki eğilimi birbirlerini izledi: özellikle eylemci-milliyetçi kanat, Ali Rıza tarafından temsil edilen sivil elitlerin merkeziyetçi-popülist eğilimine üstün geldi.

Hükümetin birinci döneminde merkeziyetçi eğilim, kolektif iradeyi temsil eden parti yoluyla politik seferberlik yaratma peşindedir. Söz konusu olan uygarlığın belirlediği ilkeler uyarınca İmparatorluk toplumunu yeniden örgütlemek, çağdaşlaştırmaktır. Bu ilkeler evrensel olduklarından etnik farklılıkları aşar ve İmparatorluğun tüm üyelerini birleştirir. Dolayısıyla Osmanlı yurttaşı dini veya ırkıyla değil, İmparatorluğa bağlılığıyla («commitment») tanımlanır. Eğer birlik ve dayanışma gerçekleşmemişse nedeni halkın «cahil» olmasıdır, devlet eğitimi sağlanmalı ve bu, ilerlemenin laik ve evrensel ilkelerine uygun olarak yapılmalıdır (128). Etnik gruplara karşı alınan eşitlikçi tavır ve İmparatorluğun tüm öznelerinin laik aidiyeti bu ilk evrenin özelliğidir. Oysa ikinci evre milliyetçi mahiyetiyle belirlenmiştir. Ve böylece politik kurumların çağdaşlaşmasını, ekonomik özerkliği öğreten ve genel olarak toplumun politik seferberliğini hedefleyen politikleşmiş ve pragmatik eğilim yerini milliyetçi bir eylemciliğe bırakır. Bu eğilim

(127) «Kolektif irade»nin cisimleşmesi olarak parti geleneği Cumhuriyet öncesi ve sonrası tarih boyunca yaşamaya devam edecektir. Bu gelenek Cumhuriyetten sonra, tek parti (CHP) döneminde güçlenecektir.

(128) Fransa'da Üçüncü Cumhuriyetin entelektüellerinin ilerici ve pozitivist düşüncesinin ve Durkheim düşüncesinin etkisine de işaret edilmelidir. Bunlar 50'li yıllara kadar Türkiye'de tüm ideolojilerin ve tüm siyasi rejimlerin temel kaynağı olacaktır.

halkın «kötülüğünü» başından atmayı kendine görev bilir. Bu halk «doğası itibarıyla iyi»dir (Türk dememek için kullanılır), ancak «bozulmuştur» (İmparatorluğun kozmopolitizminin batağına saplanmıştır dememek için kullanılır). Buna ek olarak, bu millî kimlik arayışının, «güçlü bir ruhun gerekliliği»nin yanında «millî ekonomi» yaratma iradesi bulunur (129). Sanayii teşvik yasaları çıkartırlar, yabancı firmaların tekeline karşı çıkarlar, devlet müdahalesi yoluyla bir «ülke içi» (domestik), içsel kapitalizm yaratmak isterler. Bunu da «millî burjuvazi» oluşturarak gerçekleştirmek amacındadırlar. Niyazi Berkes'e göre İttihatçılar İmparatorluğun ekonomik sorunlara, «kapitalist ekonomi kategorileriyle, sanki Türkiye bu sistemin bir parçasıymış gibi» yaklaşırlar (130). Türkiye'yi Yakındoğu'nun Japonyası haline getirmek istediklerinden Japon uzmanları Türkiye'de kapitalizmin yayılması çabalarında yardımcı olmaları için davet etmeyi bile düşünürler. İyimser ekonomik programları yerel sanayinin gelişmesini bile hedefler, çünkü her tür ekonomik faaliyetin merkezde, İstanbul çevresinde yoğunlaştığını gördüler; kendileri de taşra elitleri oldukları için İstanbul gibi bir «kozmopolit merkez»e güven duymazlar; bu güvensizlik ilerde Mustafa Kemal Atatürk ve Cumhuriyetçi elitler tarafından da paylaşılacaktır.

Ayrıca Jön Türkler'i ekonomik milliyetçiliği ve devletçi eylemciliği formüle etmeğe iten Parvus'un (131) sosyalist fikirlerinin muhtemel etkisi ve Rusya'nın Türk halkları arasında burjuvazinin gelişmesi olgusu da belirtilmelidir.

Bunun amacı Avrupa karşısında ekonomik ve politik özerkliği elde etmek, orta sınıfların ve millî burjuvazinin ekonomik gelişmesini sağlamaktır. Bu orta sınıf ve burjuvazi, Osmanlı İmparatorluğu içinde Türk ulusunun ekonomik çıkarlarının temsilcileri olacaktır.

Parvus'un etkisi önemlidir; önemi sosyalist fikirleri taşımasında değil, İttihatçılara karşı, Türkiye'nin, elitler istediler diye Avrupa Uygarlığı'nın

(129) Jön Türklerin millî bir ekonomi kurmayı hedefleyen ekonomik politikalarının genişliği, bu dönemi inceleyen çalışmaların genellikle ihmal ettiği bir konudur. F. Birtek, politik ve ekonomik değişim kavramı ve devletçi eylemcilik üzerine analizinde, sınai sisteme geçişin üç tipini (özellikle Fransız, İngiliz ve Türk) karşılaştırır ve devletçi tipte gelişme kavramı ve pratiğin ilk defa Jön Türklerin düşüncesinde ve bunların hükümeti döneminde kök saldığı fikrini savunur. Bununla birlikte ona göre Jön Türklerin Durkheim teorisiyle yakınlığı Fransa'nın Türkiye üzerindeki kültürel etkisinden ve hem Türkiye'de, hem de Fransa'da bir «dlerici orta sınıf»ın varlığından ve politik hayattaki etkisinden ileri gelmektedir.

(130) N. Berkes, a.g.e., S. 424. İmparatorluk ekonomisinin yeri kavramı gerçeklikten o kadar uzak değildir: 19. yüzyılda İmparatorluğun «dünya ekonomik sistemine» eklemlenmesini gösteren incelemelerin sayısı yüksektir

(131) Takma adıyla tanınan, Rus Marksisti Alexander Helphand, Türkiye'ye 1910'da geldi ve 1914'e kadar burada kaldı. Çeşitli gazetelerde ve özellikle İttihatçılar arasında Türkçülerin elindeki «Türk Yurdu» dergisinde yazıları yayınlandı.

bir parçası olmadığını, tersine Türkiye'nin Avrupa kapitalizminin emperyalist saldırılarının hedefi olduğu fikrini savunmasındadır. Avrupa ve Türkiye'nin ilişkileri sömürücülerle sömürülenlerin ilişkileridir. Bununla birlikte ona göre toplumsal devrimin esas sorunu sosyalist bir devrim değildir. Çünkü bu devrimin kapitalistleşmiş ülkelerde bir anlamı vardır. Her şeyden önce önemli olan millî ve ekonomik bağımsızlıktır; bu bağımsızlık millî ekonomi tarafından belirlenen kararları alacak bir halk demokrasisinde gerçekleşmelidir (132). «Millî ekonomi»nin —burjuvazinin gelişmesine engel olmayan, ancak kamu çıkarı ve millet adına hareket eden bir devletin girişimiyle de yürütülen ekonomi — gerekliliği düşüncesiyle birlikte milliyetçiliğin ortaya çıkışı kanımızca, yalnızca daha sonra Cumhuriyet tarafından da sürdürülecek olan gelişme tarzını belirlemekle kalmaz, millî devletin kurulmasından sonraki dönemin modernleşmeci ideolojilerini de belirler. Bu ideolojiler her şeyden önce millî ekonominin milliyetçilik aracılığıyla geliştirilmesi anlamına gelir (133).

3 — Millî Devlet Üzerine Düşünceler

Her iki evrenselciliğin, yani Osmanlıcılığın ve İslamcılığın reddedilmesi ilk defa millet üzerine derin düşüncelerin ortaya konması yoluyla kendini gösterir. Durkheim'ın izleyicisi Ziya Gökalp bu düşüncenin başlıca mimarıdır (134). Ona göre uygarlık, parçaları milletler olan bir bütündür. Kapalı Osmanlı ve İslam topluluklarının tersine millet farklılıklarının yaşamasına da izin verir, uygarlığa bir açılıştır. Bu perspektif içinde Gökalp, «Bu devlete bir millet gerektiği» fikrindedir. Milletler **uygarlık** konusunda birleşiyorlarsa da kültürleriyle birbirlerinden ayrılırlar. Millet hem özgül kültürüyle (millî), hem uygarlığıyla (uluslararası) vardır. Gökalp'e göre bir ulus «toplumsal dayanışma»sıyla belli olur. Bu toplumsal anlaşmanın temelleri, (kültürel varlık) milletin «kolektif bilinci» ve (evrensel varlık) uygarlığa dahil olma özelliğine sahip modern toplumu karakterize eden «işbölümü»dür. Kolektif bilinç tarihsel deneyle ortaya çıkan kolektif heye-

(132) N. Berkes, a.g.e., S. 335-337 ve S. 425.

(133) Bizim açımızdan Türkiye'yi Üçüncü Dünya'dan, sömürge ülkelerden ayırması açısından bunun özel bir önemi vardır: millî bir ekonomi yaratma iradesiyle yüklü milliyetçilik —millî devletin kurulması yoluyla politik özerklik elde edilir edilmez— modernleşmeciler için millî gelişme anlamına gelecektir. «Varlık» olarak, «kültür» olarak milliyetçilik modernleşmecilerin eleştirel düşüncesinden ayrılır ve kendini giderek milliyetçilikten Altın Çağ'a (Pantürkizm) dönüşü anlayan «aşırı sağ» düşüncenin çerçevesi içinde bulur.

(134) Gökalp, Durkheim'ın fikirlerini benimsemeden önce, Osmanlıcılık döneminde Tarde ve Fouillée'den esinleniyordu. H. Z. Ülken'e göre Gökalp'in Türkçülüğü benimsemesi «gerçek bir yön değişimi» anlamına geliyor. Bu yön değişimiyle eşzamanlı olarak Gökalp, İmparatorluğun doğusundaki bir bölgeden Selânik'e geçiyordu. H. Z. Ülken a.g.e., S. 304.

canda köklerini bulurken işbölümü mesleklerin farklılaşmasına ve sınai faaliyetlerin çoğalmasına bağlıdır. Gökalp kimliğini kaybetmeden uygarlığa nasıl ulaşılacağına ilişkin soruya «kültür ve uygarlığı» ayırarak cevap verir (135). Böylece Avrupa'nın bilim ve tekniği Türk kültürü korunarak alınacaktır. Bu Türk kültürü ve bu Batı uygarlığı karşıtlık içinde değildir. Ancak Türk kültürü İslamiyetin zararlı etkilerinden arınmalıdır. Burada kaynaklara geri dönüş söz konusudur (136). Gökalp «Türk kültürü» ile Batı uygarlığının ortak öğelerini bulmaya çalışır. Ona göre kültürlerin ortak öğeleri olan ve uygarlığı oluşturan sekiz toplumsal hayat biçimi Türklerde de bulunur (137). İslamiyet, İslam halklarını kültürsüzleştirerek Batı'yı dikkate almadı ve küçük gördü. Şimdi, Batı uygarlığına katılmak için gerekene sahip ve kendi öz, millî kültürü mevcut bir millet olduktan sonra bu sanayi uygarlığının tekniklerine sahip olmak gerekir. İnsan yapısı (suni, yapay) tekniklere sahip olma zorunluluğu, «doğuştan» sahip olunan ve «doğal» kültürü tehlikeye sokmaz.

4 — Reformist ve Yaratıcı Elitler

Gökalp'te evrimci değişim kavramı, değişimdeki rolüyle tanımlanan elit kavramıyla ve onun tarafından tamamlanır. Toplumsal dayanışmayı yaratan kolektif bilinçse, bu dayanışmayı harekete geçiren, aktörlerin kolektif iradesidir.

Ona göre iki tür elit bulunur: reformcular ve yaratıcılar. Bu elitler de toplumsal determinizme tâbidir. Reformcular kolektif bilincin temsilcileri, kültürel bir topluluğun ortak duygularının tercümanlarıdır. Bu anlamda, geçmiş dönemin elit ve reformcularını, politik birlik arayışı içindeki bir milletin genel iradesinin sözcüleri yapmak için yakın tarihi yeniden inceler. Bu Durkheim'ın mekanik dayanışma tipini oluşturur. Fakat işbölümü arttıkça yaratıcılar ortaya çıkar ve ikinci tip dayanışmanın, yani «organik» dayanışmanın öncüleri olurlar. Aynı zamanda rollerin özelleşmesi ve farklılaşmasıyla birlikte bir mesleki bilinç ortaya çıkar. Bireylerin toplumla bütünleşmelerini sağlayan bu yatay işbölümüdür. Bu çevrede reformcular, kültürel temelde «yaratıcı muhayyile»yi temsil ederken yaratıcılar, uygar bir milletin «yaratıcı zekâları»dır. Reformcuların eylemi alelacele düşünülmüş ve heyecan doludur. Yaratıcılarınki ise yöntemsel bir düşünceden doğar. Reformcuların işlediği kolektif bilinçten kültür doğar, yaratıcıların toplumsal bilincinden eğitim ve uygarlık doğar. Dolayısıyla elit-

(135) Bu ayrım özellikle Alman düşünürler tarafından işlenmiştir. Ancak H. Z. Ülken'e göre Gökalp, E. Durkheim ve M. Mauss tarafından yazılan bir yazıdan etkilendi (Note sur la notion de Civilisation, année sociologique, XII). Gökalp, **Kültür ve Uygarlık.**

(136) Geçerken belirtelim ki, Gökalp günümüz Türk aşırı sağının esin kaynaklarından biridir. Gökalp'in, kimliği yeniden bulma fikri aşırı sağın temel fikirlerinden biridir.

(137) **Turkish Nationalism and Western Civilization, Selected Essays of Z. Gökalp,** N. Berkes'in çevirisi, S. 104 ve 4. bölüm.

ler kültürü keşfetmek ve uygarlığı ülkeye yerleştirmek için halka gitmelidir. Böylece Gökalp'in fikirleri Cumhuriyet döneminin popülizmini tohum halinde barındırır. Bu popülizm, kendini, hem geçmişe dayanarak (kültür) geleceğin (sanayi uygarlığı) nasıl kurulacağı sorusuna aranan cevapta, hem de «halk iradesini» tek bir partinin temsil edebileceği fikrinde gösterir. Her elit ideoloji gibi Gökalp'inki de **düzen ve ilerleme**'yi global, «popüler» bir dava yapabilmek için kendini toplumla özdeşleştirir.

Toplumun bireyden üstün olması anlamında anti-bireyciliği ekonomiyle ilgili görüşlerinde bulunabilir. Hür teşebbüse karşı çok eleştireldir ve Durkheim'ın görüşlerinden esinlenerek «ekonomik hayatın yeniden örgütlenmesi» fikrini savunur. Ne kolektivizm, ne de hür teşebbüsten yana olmasına rağmen kooperatifçi çözümü — mesleklerle ilgilidir ve köklerini (ekonomik değil) toplumsal işbölümünde bulur — belirli bir gizli çelişkiyi içinde barındırır. Bir kez daha tekrarlarsak, Gökalp'in Durkheim'ın toplumsal dayanışma fikrini savunması, yani bireyi ve toplumu «birarada yaşatma» kaygısı (hem ödevlerin farklılaşmasından, hem de toplumsal ve ekonomik hayatın yeniden örgütlenmesinden kaynaklanan bireyselliğin yaşamasını garanti altına alması) kendi için de çelişkilidir.

5 — Gökalp'in Kehaneti

Gökalp'in devlet ve millet üzerine görüşleri bir toplumdan bir başkasına, yani İmparatorluk'tan Cumhuriyet'e geçişin ideolojik plandaki hazırlayıcısı ve habercisidir.

İlk olarak, milleti tercih etmesi hem çok etnik gruplu bir siyasi birliği koruma zorunluluğunu ortadan kaldırır, hem de İslami kimlikle Batılılaşma süreci arasındaki çelişkinin aşılması gereğine işaret eder. Yeni millî kimlik dinî kimlikten üstündür ve Islamiyet kişisel inanç alanına itilir.

İkinci olarak kamu çıkarını bireysel çıkarın (138) üstünde tutan toplumsal dayanışma fikri, toplumsal dayanışmanın aracılığı rolünü üstlenecek ve her türlü değişimin itici gücü haline gelecek bir devlet fikrini de getirir (139).

D. MİLLÎ DEVLETİN KURULUŞU VE KEMALİZM

Batı'ya Karşı ve Batı'nın Yanında Olmak

1. Dünya Savaşı'nın sonunda Osmanlı İmparatorluğu İngiliz, Fransız, İtalyan ve Yunanlıların işgali altındadır. İşgalcilere karşı yürütülen savaş

(138) Z. Gökalp, a.g.e., 8. bölüm, S. 259-283.

(139) Durkheim teorisinin içindeki çelişkinin, yani düzen ve ilerleme karşıtlığının (toplumsal dayanışma ve ekonominin özerkliği), bu çelişkinin birinci terimi ikincisine baskın çıkar çıkmaz çözüleceğini ilerde göreceğiz; devlet kendisini hem toplumsal dayanışmanın, hem de ekonomik özerkliğin taşıyıcısı olarak görmek istemektedir.

bir ulusal bağımsızlık savaşıdır. Oysa şimdiye kadar çatışmalar Osmanlı İmparatorluğu'nun nasıl kurtarılacağıyla ilgiliydi. Ulusal Kurtuluş Mücadelesi'ni yöneten OİTK'nin Jön Türkleri değil, Mustafa Kemal'dir. Ona göre ulusal özerkliğin koşulu bir millî devletin kurulması ve yaşatılmasıdır. Böylece Batı'ya karşı savaşsa bile Batı'nın değerlerini benimser. Mustafa Kemal'e göre çağdaşlık olarak adlandırılan modernite, kurulu devletin, Batı tarafından temsil edilen evrensel ilkelere uygun olarak «millîleştirilmesidir». Cumhuriyetin kuruiması her türlü yerel veya dinsel farklılıktan üstün olan bu evrenselliğin benimsenmesi anlamına gelir.

Modernleşme ve Kurumlaşma İradesi

Cumhuriyetin kurulması ve monarşinin kaldırılmasıyla (1922) birlikte Cumhuriyet idarecileri ile İmparatorluk yöneticileri birbirinden kopar. Mustafa Kemal ve ekibi hem devlete, hem de «cemaate» artık dinî olmayan ve ulusal olan yeni bir kimlik vermek istemektedir. Bu anlamda devlet, dinî özellikten, halifeliğin kaldırılmasıyla (1924) sıyrılır. Devlet dinî nosyonunun reddedilmesiyle (1928), daha önce sonuçlarını gördüğümüz reformların aksine özünde laik olan bu reformlar dini kesin olarak bireysel inanç statüsüne itti. Üstelik, dinî iktidar Dinî Eserler Bakanlığı'nın kaldırılmasıyla mali, eğitimin tamamen laikleştirilmesiyle entelektüel kaynaklarını kaybetti. Buna ek olarak Kuran'ı Arapçadan Türkçeye çevirme girişimiyle kutsal kitap mistikliği yok edilmek istendi. Dinin devlet işlerinden ayrılması, askeriyenin Cumhuriyetin yeni kurumları içindeki rolünün yeniden tanımlanmasıyla atbaşı gider. Ordu devletin yanında ve devlet için vardır ve artık devletin içinde değildir. Aynı zamanda sivil bürokratlar kesin olarak asker bürokratlardan önce gelir (140).

Yöneticilerle yönetilenler arasındaki ayrılığı güçlendirmekten (modern ve uygar bir devlet ve geleneksel bir cemaat) başka bir şeyle sonuçlanmayan eski reformların tersine Kemalist reformların hedeflerinden biri de halkla devlet arasındaki bu yabancılaşmayı aşmaktır. Mustafa Kemal'in «popülizmi» halkı modernleşmeye katma isteğindedir. Elitlerle halk arasındaki mesafeyi azaltma yolundaki ilk çaba (Arap ve Fars) etkilerinden kurtarılarak) sadeleştirilecek ve yeni bir milletin dili olarak yeniden yaratılacak olan Türkçeyi dönüştürme çabasıdır (141). Kültürden uygarlığı an-

(140) Şimdiden yeni millî düzenin sivil karakterini (Latin Amerika modelinin tersine) ilan edebiliriz. Askeri bürokrasiyi de içeren oligarşinin analizi için bkz. F. H. Cardoso ve E. Faletto, **Dépandance et Développement en Amérique Latine.** Japonya'daysa 1900'den sonra militarizmin gelişimi ekonomik alanda araççılık ile politik alanda milliyetçiliğin birleştirilmesini mümkün kıldı. bkz. Robert N. Bellah, **Tokugawa Religion, S. 20.**

(141) Bu amaçla bir okuma-yazma kampanyası başlatılır, Latin alfabesi kabul edilir (1928) ve Türk Dil Kurumu kurulur.

layan Mustafa Kemal, millî kültür nosyonundaki anlam belirsizliğini ortadan kaldırır. Böylece, kültürel bir kimliği koruyarak uygarlığa ulaşmayı isteyen Gökalp'ten açıkça ayrılır. Bu kültürün kökleri konusunda her zaman var olmuş (ve var olacak) karışıklık, bu evrenselci yorum tarafından topa tutulur (142). Üstelik uygarlığın kökleri Hıristiyanlıkta değil, Antik Yunan'dadır. Bu önerme, Müslüman bir halk tarafından «nötr» olarak değerlendirilebilmesi ve bu uygarlığın kolayca benimsenebilmesi için düşünülen taktik bir önermedir (143). Mustafa Kemal için uygarlık harekette, gelecektedir.

İsviçre Medeni Kanunu'nun (1926) kabul edilmesi yeni bir adalet anlayışının benimsenmesi anlamına gelir. Bu anlayış yalnızca dinin toplumsal işlevini yerine getirmesini engellemekle (poligamik evliliğin kaldırılması) kalmaz, özellikle toplumun tüm bireyleri vatandaşlık kapsamına alınır. Bu vatandaşlardan oluşmuş toplum anlayışında kadınlar erkeklerle eşittir ve oy verme hakları vardır (1934).

Son olarak bir dizi reform Avrupa ile «senkronizasyonu» hedefler. Batı'da geçerli takvim ve saat düzenlemeleri kabul edilir; dinî bayram günleri minimuma indirilir; kutsal cuma yerine pazar gününün haftalık tatil günü olması benimsenir. Dış görünüş açısından kıyafet reformları da topluma yeni bir kimlik vermek amacıyla kabul edilir (144).

«Çağdaşlık» yeni elitler için ilerlemenin koşuludur. Bu modern olma isteği gördüğümüz gibi özellikle din ile çatışır. Laiklik böylece özel değil, evrensel değerler üzerinde inşa edilen yeni «millî» kimliğin doğuşu için önkoşuldur. Bu yeni millî kimliğin toplumda yerleşmesini sağlamayı devlet üzerine alır. Özerkliğin birinci koşulu evrensel ölçütlere göre bir millet yaratılması ise, bunun doğal sonucu olarak ikinci koşul da millî bir ekonominin yaratılmasıdır. Avrupa uluslarının tersine içsel ve kendiliğinden (maruz kalınmış) değil, dışsal ve iradi bir değişim yaşayan bir toplumun karşısındayız (145). Bu, ekonominin yeniden düzenlenmesinin devlet tarafından dene-

(142) «İşgalci» yabancılara karşı (millî kimlik olarak) milli kültürü sahiplenen dinî öğenin yorumu için bkz. K. Karpat, **Turkey's Politics**, S. 252. Bu bağlamda resmi faaliyetleri 12 Eylül 1980 darbesiyle kesilen neo-faşist bir partinin mevcut olduğunu belirtelim.

(143) Bunun etkisi sonucu bir Yunan klasiklerini çeviri furyası yaşanır.

(144) Fes giyilmesinin yasaklanması ve yerine şapka ve kasket giyme zorunluluğu getirilmesi yeni bir kimlik oluşturma iradesinin radikal karakterini gösteriyor. Geleneksel değerleri yok etme isteği öylesine güçlüdür ki, halk müziği yayınları minimum seviyeye düşürülerek dinleyiciler klasik Batı müziği dinlemeye zorlanacaktır. «Last but not least», Türk tarihi yeniden yazılır; bu, yeni bir bellekle elde edilecek yeni bir kimliğin oluşmasına katkıda bulunacaktır.

(145) Bağımlılığa öncelik veren analizler, Osmanlı patrimonyal sisteminin çözülmesini ve ekonominin perifer ikleşmesini, bu sistemin «dünya kapitalist sistemiyle» bütünleşme tarzlarına bağlar. bkz. Ç. Keyder ve H. İslamoğlu, «Agenda for Ottoman

timi anlamına gelir. Bununla birlikte tarih, bu yeni kimlikle gelişme isteği arasındaki çakışma ve ayrılıkların tarihidir. Bundan sonraki bölümde göreceğimiz gibi birlikçi milli kimlikle gelişme isteği devletçilik döneminde uyuşacaklar ve bu kimlik burjuvazinin ortaya çıkışıyla birlikte yerini çelişkili toplumsal kimliğe bırakacaktır. Başlangıçta burjuvaziye tanınan özgürlük uzun vadede, devletin önayak olduğu gelişme sürecinin önkoşulu «millî dayanışma»yı tehlikeye sokacaktır. Böylece devlet genel çıkara, kolektif bilince, millî kimliğe başvurma imkânından yoksun kalacaktır.

Ekonomik Gelişme İsteği ve Toplumsal Açılım Özlemi

Cumhuriyetçilerin gelişme isteği, genel ilkeler çerçevesinde Jön Türklerden beri önde gelen fikirlerle uyumludur; yani düzen içinde değişimi öngörür. Fakat bu arka plana paralel olarak sürekli bir açılım isteği mevcuttur. Millet Meclisi'nin kurulması (1920) ve bir Anayasa'nın kabulüyle (1921) birlikte demokrasinin araçları ve sınırlarına ilişkin bir tartışma başlar. Bu bağlamda sorun din çevrelerinin hangi konularda ve nasıl söz hakkı kullanacağını belirlemektir. En liberal konumda olanlar devletin din işlerine karışmaması gerektiğini, çünkü demokrasinin unsurlarından birinin ifade özgürlüğü olduğunu savunur (146). Başka bir seviyede, tartışma, çıkarların en üst kurumda, yani Millet Meclisi'nde nasıl temsil edileceğidir. Sorun mesleki gruplaşmaların veya loncaların farklı çıkarlarının bu kurumda temsil edilip edilmeyeceğine karar vermektir (147). Temsil sorunu üzerindeki bu tartışma 1924'te iki parti kurulmasıyla tekrar ortaya çıkar. Birincisi, Mustafa Kemal ve arkadaşları tarafından kurulan Cumhuriyet Halk Partisi'dir. İkincisi liberalizmi ve parlamenter demokrasiyi savu-

History», **Review** I içinde, yaz 1977; Ç. Keyder, «Turkey: Dictotorship and Democracy», **New Left Review** içinde, 115, Mayıs-Haziran 1979 (bu analizler, yapılmış çok sayıda incelemenin en incelerindendir). Bu analizler dünya ölçüsünde tek bir sınai sistemin mevcudiyetini (I. Wallerstein, «World Capitalist System» incelemesiyle referans kaynağıdır) ve bu sistem içinde gelişmenin eşitsizliğini (S. Amin diğer referans kaynağıdır) gösterme başarısına ulaştılar. Ancak toplumları salt bağımlılığa, sistemin mutlak periferik bir ögesine indirgerken zayıflıklarını gösterdiler. Oysa bağımlı ülkelerin gelişme tarzlarını sadece dünya ekonomisi mantığına başvurarak açıklamak mümkün değildir. Örneğin, Keyder analizini, periferik ekonomiye hükmeden uluslararası işbölümü mantığından ve bu ekonominin, uluslararası işbölümüyle bütünleşme tarzını belirleyen (politika ve «sınıf mücadelesi» tarafından belirlenen) devlet sorunsalından hareketle geliştirir. Bu analizde, ekonomik indirgemecilik ile politik indirgemecilik arasında topluma yer yoktur.

(146) Bu tavır anayasa hukuku profesörü ve Demokrat Parti'nin kurucuları arasında yer alacak bir kişi tarafından savunulmuştur.

(147) Daha ayrıntılı bir inceleme için bkz. S. İlkin ve İ. Tekeli, «A. I. İloğlu ve mesleki temsil programı», **Atatürk Dönemi Ekonomik ve Toplumsal Sorunları** içinde, S. 283.

nan İlerici Cumhuriyetçi Parti'dir; amacı çoğunluktaki birinci partinin muhtemel mutlak iktidarına karşı parlamentoda demokratik bir muhalefet yapmaktır (148).

Bütün bu tartışmalar dinî çevrelerin temsilinin yasaklanmasıyla keslir (149); çeşitli özel çıkarların karşısında genel çıkara birincil yer verilir; bu, Millet Meclisi'ni bireyselliklerin değil, millî bilincin ifade yeri yapar. Bu tedbirlerle uyumlu olarak İlerici Cumhuriyetçi Parti kurulmasından altı ay sonra kapatılır. Böylece CHP tek parti haline gelir (150). «Demokratik Milliyetçiliğin» sınırları bu noktada ortaya çıkar.

Bu demokrasi millî olmasına rağmen dışa açılma tohumlarını içinde taşır. Çünkü bir yandan, eğer ortada bir tek parti varsa, bu, halkı gelişme çabalarına seferber edebilmek içindir. Bu gelişme iradesi millî özerkliğin koşuludur. Ve öte yandan ekonomide devletçilik tercih edildiyse, bu, burjuvazinin gelişmesini sağlamak içindir.

Cumhuriyetin ilan edilmesinden hemen sonra İzmir'de 1923'te toplanan bir İktisat Kongresi'nde ekonomik gelişme anlayışı hür teşebbüs ve devletin karşılıklı görevlerinin tanımlanması yoluyla formüle edilmiştir.

Başlangıçta çok güçsüz olsa da (151) devletin ekonomik eylemi ekonomik etkenin, yani burjuvazinin yokluğunda giderek güçlenir. Millî ekonominin yaratıcısı devletin, giderek işlevinin büyüdüğü görülür; bu özellikle 1930'lardan itibaren görülmeye başlanır (152).

Ekonomik gelişme kaygısı demokratik milliyetçilik içinde ve onun aracılığıyla eylemli hale gelir. «Genel çıkarı» temsil eden partide kişisel'eşmiş «genel irade» yoluyla bu gelişme çabalarının içine itilmiş bulur halk kendini. Başka bir deyişle, halk bu çalışmalara pastadan payını alan birey olarak (ödüllendirme) değil, bir «millet» olarak katılır. Öyle bir millettir ki, daha iyi bir gelecek vaat eden veya millî gururunu okşayan «slo-

(148) K. Karpat, **Turkey's Politics**, S. 46-48.

(149) Yeni çıkarılan bir yasa dinin siyasi amaçlara alet edilmesini yasaklar.

(150) 1930'da ikinci bir parti Serbest Fırka'yı kurma girişiminde bulunulur. Bu partinin kuruluşu 1924'ün İlerici Cumhuriyetçi Parti'sinin kuruluşundan farklıdır. İlerici Cumhuriyetçi Parti hakikaten bağımsızken Serbest Fırka muhalefet potansiyelini araştırmak amacıyla M. Kemal tarafından kurulur. Bu parti üç ay yaşadı.

(151) Bazı yazarlar bu dönemi (1923-1930) «milli burjuvazinin gelişmesini bekleme» dönemi olarak nitelendirirler. Aslında bu amaçla 1927'de sanayii teşvik yasası çıkartılır.

(152) 1930'lu yılların dünya krizi («dışa doğru yayılma dönemi»nin sonu anlamına geliyor) genellikle bağımlı ülkelerin korumacı tedbirlere yönelmesini belirleyen neden olarak değerlendirilir. Bizim açımızdan önemli olan gelişme-açılma sorunsalını yönetici ideolojilerin nasıl değerlendirdiklerinin analizidir. Bu kriz karşısında bağımlı ülkelerin yaptıkları çeşitli tercihlerin analizi için bkz. F. H. Cardoso ve E. Galetto, **Dépandance et Développement en Amèrique Latine.**

ganlar»la beslenir (153). Bu çelişkisiz toplumun adı millettir. Kitlelerin seferber edilmesini Parti üstlenir ve «Hakimiyet kayıtsız şartsız milletindir» ilkesiyle onlara kefil olur. Tocqueville'in terimleriyle düzenin yeni «düzenleyici ilkesi» «milliyetin hakimiyeti»dir. Bu, devletin otorite merkezinin topluma kayması anlamına gelir. Fakat seferberlik, demokratik nitelikte olsa bile öncelikle ve özellikle millîdir (halk seferberliği değildir). Toplumsal dayanışma için sonraları millî bir ahlak öne sürüdüyse de başta mesleki bir ahlak yaygınlaştırılmaya çalışıldı. Bunun nedeni yöneticilerin toplum üzerindeki etkisinin zayıf olmasıdır (154). Başlangıçta loncalar devlet ve halk arasında yer alırken, sonra parti halk-millet'i temsil etmeye başlar. Bu sertleşme, doruk noktasına parti kademeleri ile kaynaşan yönetici kademeler seviyesinde ulaşır (1935) (155); parti başlangıçta kendini «halkın sentezi» gibi çekingen bir şekilde tanımlarken, en sonunda bütün halkı parti üyesi gibi değerlendirmeye başlar; başlangıçta parti programının ilkeleri üçle sınırlıyken (cumhuriyetçilik, milliyetçilik ve halkçılık), bu ilkelerin sayısı daha sonra altıya yükselir. Yeni eklenen ilkeler laiklik, devletçilik ve devrimcilik'tir (Bu ilkeler 1937'de Anayasa'ya dahil edilecektir) (156).

Kadro Hareketi

Devletin 1930'lu yıllarda oynadığı önemli role paralel olarak elitler arasında bir hareket gelişir. Bu hareket, fikirlerini «Kadro» dergisinde ifade eder (157). Bu dergide savunulan görüşler devletin ekonomik ve toplumsal rolünü teorileştiren radikal bir girişim olarak nitelendirilebilir; bu fikirlerin uygulaması yapılmaktadır, ama uygulayıcılara göre yeterli hareketlilik yoktur. Teorik eklektizmlerine rağmen «piyasa ekonomisinin anar-

(153) Halkevleri (1912'de Gökalp'in girişimiyle kurulan) Türk Ocakları'nın yerini alır. Bunların hedefleri halkın yeni milli kimliği «sindirmesini» sağlamaktır.

(154) Bu dönüş kısıtlı Durkheim'cı bir eylemcilikten (jironden) (1923-1930) daha radikal (jakoben) bir Durkheim'cı eylemciliğe (1930-1950) geçiş olarak yorumlanmaktadır. bkz. F. Birtek. Birinci dönem, belirli bir toplumsal anlaşmanın mevcut olduğu anlamına gelen, birey ile devlet arasında aracı kurum ve kuruluşların varlığıyla karakterize (bu Durkheim'cı tavır olarak yorumlanabilir) edilir. Oysa ikinci dönemin özelliği «parti-devlet»in yerine oturtulmasıdır. Bu işleyiş, Durkheim'cı bir eylemcilikten çok milli bir demokrasiye yakındır. Geçerken Ahmet Mithat'ın çevirisini yaptığı **Toplumsal İşbölümü Üzerine** adlı kitabın Millet Meclisi tarafından yayımlandığını belirtelim.

(155) Örneğin partinin genel sekreteri İçişleri Bakanı, valiler ise partinin bölge sekreterleri olurlar.

(156) 1937'de iktisat formasyonu almış ilk bürokrat (İş Bankası yönetiminden gelme) İktisat Vekili olur. Bu kişi muhalefet partisinin (1946) lideri olacaktır.

(157) Dergide yazan en etkili kişiler eski komünistlerdir. Dergi ilk defa 1932'de yayımlanır ve yayın hayatı 1935'te sona erer.

şizmine» (158) karşıdırlar ve devlet müdahalesinden, üretimin rasyonelleştirilmesinden, eşitlikçi (gelir - çev.) dağılımından yanadırlar. Onlara göre sorun potansiyel iki sınıfın çelişkilerini uzlaştırmak değil, bu çelişkileri ileri bir teknoloji yle aşmaktır (159). Özel mülkiyeti benımseyerek ne sınai, ne sınıf çelişkilerinin olmayacağı, yani «toplumsal uyum (harmoni)» içinde hızlı bir sanayileşmeyi tercih etmektedirler. Bu ilerlemeci tavrı bugün Üçüncü Dünyacı olarak nitelendirebileceğimiz bir analiz izler. Yani gelişmemişlik dünya çapındaki eşitsizlikle açıklanır. Önemli bir sermaye birikiminin zorunluluğunu kabul ederler; ama bu görevi, birikim sürecinde «kolektif çıkarı», «özel çıkar»ın üstünde tutabilecek tek organ devlete verirler. Dolayısıyla onlara göre özel çıkar, özellikle kilit sanayilerden ve stratejik karar mevkilerinden uzak tutulmalıdır. Bu paralelde gelişmenin yönetimi ve denetimi «ekibin», «Kadro»nun elitlerine terk edilmelidir.

Devletçiliğin İcraatları ve Sınırları

Kadro hareketi içinde geliştirilen radikal önerilere rağmen merkezci elitlerce uygulanan devletçilik hayali bir burjuvazinin ekonomik rolünü yok etmedikleri ölçüde ılımlıdır. Bununla birlikte bu dönemde devlet, milli sanayii kurmaya karar verdikten sonra, ekonomik ve toplumsal alanlara aktif olarak müdahale eder. Devletçiliğin hedefleri bir sanayi kurmakla sınırlı değildir; ayrıca ve özellikle kendi kendine yeterliliği ve toplumsal ilerlemeyi amaç edinir. Kendi kendine yeterlilik, siyasi iktidarın elitler tarafından icra edilmesinin koşulu olan milli bağımsızlığın temellerinden biri olarak değerlendirilir ve sonuçta otarşik bir gidişat hâkim olur. Öte yandan, toplumsal ilerleme ve sanayileşme, modernleşme sürecinin iki elemanı olarak birbirlerinden ayrılmazlar, bir bütündürler. Başka bir deyişle sanayi (ekonomi) toplumsal ilerlemenin ve kendi kendine yeterliliğin hizmetindedir. Ekonomik gelişme anlayışının toplumsal ilerlemeden bağımsız olmadığı olgusu üzerinde durulmalıdır. Ekonomik gelişme isteği devasa modernleşme sürecinin ancak bir öğesidir. Bu istek, bağımsızlık için kendi kendine yeterlilik özlemi tarafından belirleniyorsa da bu sorunun ikincil bir yönüdür. Önemli olan bu isteğin toplumsal ilerleme hedefinden vazgeçilmeden yaşamasıdır. Burjuvazinin ve işçi sınıfının yokluğu devletin (ekonomideki - çev.) rolünü üstlenmesinde belirleyici olduysa da devlet bu iki potansiyel sınıfın önünü tıkamamaya çalıştı. Devletin «genel çıka-

(158) Kriz döneminin egemen eğilimiyle, yani piyasa ekonomisinin eleştirisiyle uyumlu olarak.

(159) «Kadro» dergisinin tüm sayıları bir süre önce yeniden yayımlandı. Monografik bir çalışma için bkz. Ömür Sezgin, **La Recherche d'une Doctrine Nouvelle du Développement Économique, Le Mouvement de Kadro en Turquie**, yayımlanmamış tez, Paris I, 1974.

rı» öne çıkaran «babalığı», ona bir «tarafsızlık» verir. Bu tarafsızlık, kendini hem geleneksel toplumsal yapılar, hem de sermaye birikimi yoluyla gelişen burjuvazi karşısında gösterir. Türkiye'de devlet Japon gelişme tarzının tersine önceliği modernleşmeye verir.

Japonlar modernleşmeyi «yeni» tekniklerin kabul edilmesiyle sınırlar ve geleneksel yapılarını korur, hatta güçlendirirler (160). Türkiye'de Cumhuriyete geçişte (geçmişi - çev.) kökünden silip süpürme iradesi görülürken Meiji Restorasyonu'ndan itibaren Japonya'da kültürel bir süreklilik görülür; Japonya'da gelişme geleneksel bir kabuk altında gerçekleşir. 1900'lerden itibaren militarizmin gelişimi, dayanışmanın koşulu geleneksel bir kimliğe başvurarak hızlı bir gelişmeye katkıda bulunur (161). Oysa gördüğümüz gibi Türkiye'de toplumsal dayanışma yeni bir kimlik altında ve onun yoluyla gerçekleştirilmeye çalışılacaktır. Gelişmeye gelince daha çok devlet tarafından radikal değil, ilerlemeci bir tarzda (162) (kapitalistçe diyemeyiz) yönlendirilir.

«Cumhuriyet Halk Partisi, temel ilke olarak özel girişimi kabul ederken, kamu sektörü ve hayati çıkarlar alanında ve özellikle ekonomik alanda devletin eylemi ilkesini savunur» (163). Bu cümleden devletin oynamak istediği rolde bir önceki dönemde (1923-1930) meydana gelen değişimi anlayabiliriz. Aslında 1933 yılında Sovyet uzmanların yardımıyla bir sanayileşme planı hazırlanır. (Uygulanmayan) bir ikinci plan (1936) bu ilk planı izler. Bu iki program da buyurucu değillerdi. Bununla birlikte Osmanlı İmparatorluğu'nun borçlarının ödenmesi ve millîleştirilen limanların ve demiryollarının tazminatlarının ödenmesiyle ilgili gelişmelere paralel olarak mali denetimle ilgili bir dizi tedbirle desteklenen görece önemli bir sanayileşme girişimi ortaya çıkar (1930 yılı bir Merkez Bankası'nın kurulma yılıdır ve 1929-1933 dönemi kambiyo denetim, faiz oranları denetimi ve gümrük sınırları denetimi kurumlarının kurulduğu yıllardır). Sanayiye gelince, hemen hemen yalnızca 1933 yılında kurulan bir bankanın (Sümerbank) ve 1924'ten beri faaliyetini sürdüren bir başka bankanın (İş Bankası) himayesinde yaşamaktadır. Bunlar özellikle tekstil, maden, çelik ve tüketim maddeleri sektörlerinde yer alan 14 kuruluşu işletmektedir.

(160) Türk ve Japon deneylerinin karşılaştırması için bkz. D. A. Rustow ve Ward, **Political Modernization in Japan and Turkey.** Daha indirgemeci ve daha genel bir inceleme için bkz. E. K. Trimberger, **Revolution from Above: Military Bureaucrates and Development in Japan, Turkey, Egypt and Peru.**

(161) D. E. Apter, «Ideology and Discontent», **Ideology and Discontent,** D. E. Apter'in yönetiminde.

(162) M. Kemal'in terimlerinde sürekli ilerleme: «Halkı istenen hedefe doğru adım adım götürmek» (istenen hedef burada modernleşme anlamına geliyor).

(163) CHP Programı, 1931

Kamu harcamalarını genel olarak büyüklüklerine göre sıralarsak, ilk sırayı millîleştirmeler ve demiryolları yapımı alır. Daha sonra yeni başkent Ankara'nın inşası için yapılan harcamalar; askerî harcamalar ve Osmanlı Imparatorluğu'nun borçları gelir. Bu harcamalar yabancı ülkelerden alınan kredilerin yanında vergiler yoluyla karşılanır (164).

Son olarak ve özellikle tarımın ve özel olarak buğday üretiminin geliştirilmesi için yapılan çalışmalar (küçük işletmelerin geliştirilmesi ve tarım kredileri politikası yoluyla) buğday ve pancar üretimindeki kayda değer artış hesaba katıldığında, görüldüğü gibi, meyvelerini verdi. Buğday ve pancar üretimindeki artış, bu ürünlerin ithaline son verilmesine yol açtığı gibi bu ürünlerde ülke kendi kendine yeter duruma geldi. 1935'te Türkiye ilk kez buğday ihraç etti, on yılda büyüme hızı açısından Sovyetler Birliği ve Japonya'nın arkasından üçüncü sıraya yerleşti.

Kamu İktisadi Teşekkülleri'nin (165) kurulması yeni bir teknisyen, mühendis ve bürokrat tabakasının doğuşunu haber verir. Bu yeni bürokrat ve mühendis kuşağı üniversiteler bünyesinde gerçekleştirilen bir dizi reform yoluyla oluşturulan yeni yüksek eğitim sisteminin ürünüdür (166).

Bunlarla birlikte sanayileşmenin toplumsal uyum içinde gerçekleşmesi istenildiği için dönemin İtalyan yasalarından esinlenilen bir çalışma yasası «yalnızca mesleklerinin ve görevlerinin doğasına göre farklılaşan bireylerin» birarada uyumlu var oluşunu vurgular. Bu yasa hem grevi, hem de lokavtı yasaklar (ama haftalık çalışma süresini 48 saate indirir). Devletçi dönemde var olan gelişme iradesi halkı gelişme çabalarına katma isteğiyle birlikte var olur. Oysa kitleler bir ödüllendirme değil, politik seferberlik yoluyla bu sürece itilirler. 1950'lerden itibaren taşrada 500 halkevi ve 4 bin halk odası vardır. Doğrudan partiye bağlı olan bu kuruluşlar eğitmek ve harekete geçirmekle görevli «cumhuriyetçi» eğiticilerin yönetimindedir. Kültürel faaliyetlerin yanısıra pratikleri «her şeyden önce halka CHP'nin programını öğretmek olmalıdır». Ne olursa olsun bu seferberlik çabaları çoğunluğa ulaşmaktan uzaktır ve halkçı retorikleri olmasına rağmen, halkçı bir görüşün ürünü olsalar da şehir orta sınıfla-

(164) Vergilerin artışı öyle boyutlara ulaşmıştı ki, vergilerini ödeyemeyip bunları karayolu inşaatlarında çalışarak ödeyenlerin sayısı 700 bine ulaşmıştı. Bunların çoğu köylülerdi. Bu tür uygulamalar Demokrat Parti'nin 1950 zaferinde çok etkili oldu.

(165) 1938'de devlet işletmeleri, bu adı aldı. Devlet işletmelerini global bir yasaya tabi tutan dünyanın ilk yasa metinlerinden biridir.

(166) Bu reformlar: İstanbul Üniversitesi'nin yeniden düzenlenmesi, Ankara Üniversitesi'nin kuruluşu, Siyasal Bilimler Fakültesi'nin Ankara'ya transferi, bir politeknik ve yüksek okul kurulması. bkz. F. W. Frey, **The Turkish Political Elite**, S. 32-37. Bu kurumlar ikinci dünya savaşı boyunca büyük bir atılım gösterdiler çünkü Yahudi kökenli Alman profesörler ülkeye kabul edildi. Röpke von Neumann, Neumark.

rının hareketlendirilmesi ve öne çıkmasından başka bir şeye yaramamaktadırlar. Başka bir deyişle «çevre»yi modernleşme sürecine katma iradesi başarısızlığa uğrar ve bu çabalar kısıtlı etkisi olan okuma-yazma kampanyasıyla sınırlı kalır. Sonuç olarak, kitleleri seferber etme çabaları yalnızca yenilikçi elitler tarafından temsil edilen yeni kültürel kimliğin zayıf etkisinden değil, iradedışı ve karşılıksız, yani ikramiyesiz katılımın (çalışma zorunluluğu, vergiler) varlığı nedeniyle başarısızlığa uğrar.

CHP bünyesinde, köylülere toprak dağıtımı ve özel olarak, hali vakti yerinde tüccarların önemli bir kısmını hedef alan istisnai bir servet vergisi kurumu projeleriyle ilgili olarak bir tartışma kopar. Bu, partinin hiziplere ayrılma sürecinin başlangıcıdır. Bu süreç, hem gelişen burjuvazinin, hem de «çevre»nin sözcülüğünü üstlenecek olan Demokrat Parti'nin kurulmasıyla noktalanır. CHP'nin genel politikasıyla ilgili ılımlılaşma girişimlerine rağmen — Parti'nin yönetici ekibinde değişiklik, girişimciler yararına tavizler ve onlara verilen sözler — Demokrat Parti 1950 seçimlerini oyların yüzde 53'ünü alarak (seçimlere katılım oranı yüzde 89'3'tür; bu kısmen «çevre»nin hareketlenmesini açıklar) kazanır.

Politik iktidardaki bu değişim, Türk tarihinde ilk kez bir pazar ekonomisinin ve bir toplumun serbestçe gelişimini mümkün kılar (167).

Cumhuriyetçi elit «modern millet» yaratmak için giriştiği icraatla kendisi ve geleneksel dinci halk arasında bir çelişki yaratmıştı. Bunu halkı tarih-dışı bir konumda görerek ve kendini tarihsellikle, milletle özdeşleyerek gerçekleştirdi. Bu «tarih-dışı» öğeler, demokrat elitlerin «halk» nosyonu cumhuriyetçi elitlerin «millet» nosyonuna baskın çıkar çıkmaz tarih sahnesine toplumsal güçler olarak çıkarlar. Başka bir deyişle, politika sistemde tek partiden çoğulcu demokrasiye geçişle birlikte, «milliyetçi devrimcilikten» «popülist liberalizme» geçilir.

Eski bürokrat ve «cumhuriyetçi» elitlerin müdahalesi yerini hür teşebbüs ve ifade özgürlüğü adına hareket eden «demokrat» elitlerce yönlendirilen kapitalist bir gelişme tarzına bırakır. Bu «demokratlar» için hedef artık modern bir milletin ve rasyonel bir devletin yaratılması değil, pazar ekonomisinin ve çeşitli toplumsal güçlerin serbestçe gelişmesidir. Böylece toplumsal ilerleme anlayışı, yolontarist ve homojenleştirici eylemcilik alanından bireysel insiyatiflerin ve toplumsal çeşitliliğin serbestçe gelişimi alanına kayar. Böylece Prens Sabahattin'in mirası, Jön Türklerin modernleşmeci liberal anlayışı ve ayrıca Ziya Gökalp'in «yaratıcıları» (eylemleri« yöntemsel bir eylem»den doğan «yaratıcı zekâlar») yeniden keşfedilir ve bunlar «reformistlere» («yaratıcı muhayyile») baskın çıkar.

(167) İ. Sunar, **State and Society in the Politics of Turkey's Development**, S. 89.

E. DİNÎ İLKELERDEN POLİTİK İLKELERE

Türkiye'de Cumhuriyetin kurulmasıyla birlikte modernleşme monarşik kurumlaşmadan kopulmasına yol açar. Bu kurumlaşmış kopuş, amaçlanan yeni kimlik alanında olduğu kadar toplumsal örgütlenme alanında da derindir. Fakat bir kopma olduğu kadar bir süreklilik de mevcuttur. Ve bu öncelikle değişimin taşıyıcıları seviyesinde geçerlidir: geleneksel devletteki her türlü modernleşmeci değişime uygun olarak cumhuriyet devletine geçiş ve politik bağımsızlığın kuruluşu merkeze, devlete en yakın olanların; yani geçmişte yapılan modernleşmeci reformların doğurduğu sivil ve askeri elitlerin eseridir. İkinci olarak, dünya sisteminin «çevre» kısmında yer alan öteki ülkelerin tersine hiçbir zaman sömürgeleştirilmeyen Osmanlı İmparatorluğu'nun, gördüğümüz gibi, modernleşmeci yeni elitlere aktardığı zengin bir siyasi geleneği vardır. Ve bununla çelişkili olarak, yeninin, ürünü «devrimci Kemalistler»in devraldığı ve (sözü geçen) sürekliliği oluşturan (Genç Osmanlı ve Jön Türklerin) bu mirası, «eski rejim»le çatışmaya girer, yeniyi doğurur.

Gerçekten, monarşik kurumlardan kopuş, devleti kuranların bir ex-ant entelijensiya olması ve politikanın bir parti vasıtasıyla kurumlaşmasının devletin doğuşuyla eşanlı olmasıyla mümkündür. Başka bir deyişle, modernleşme güçleri Cumhuriyetin kurulmasından önce mevcuttur ve bu hareketin seferber edilmesine katılırlar. Jön Türkler de zaten geleceğin idare anlayışına sahip değiller miydi? «Uygarlık Avrupa anlamına gelir ve güller dikenleriyle birlikte ithal edilmelidir»: İttihat ve Terakki'nin kurucularından Cevdet Bey böyle diyordu. Öte yandan (bir yüzyıldır gerçekleştirilen reformların ortaya çıkardığı tüm öğeleri bünyesinde toplamayı başarabilen) siyasi örgütlenme geleneği, militarizmi sınırlama amacı da güderek bir sistemden ötekine geçilmesini sağlar (168).

Bununla birlikte modernleşmeci güçlerin önceden var olması millî devletin ortaya çıkmasıyla kopmaz bir bağlantı içinde değildir ve belki de bu noktadan değişimin ülkeden ülkeye izlediği farklı çizgiler ortaya çıkarılabilir. Çünkü Türkiye'de monarşik kurumlardan kopuş modernleşmeye yol açarken, modernleşme de bu kurumlardan kopulabilmesine olanak

(168) D.A. Rustow'a göre Türkiye ve Hindistan yaşayabilen ve gelişmiş bir parti sistemini kurabilen tek iki ülkedir. bkz. D. A. Rustow, «The Modernisation of Turkey in Historical and Comparative Perspective», Karpat, **Soical Change and Politics** içinde, S. 112. Hindistan Milli Kongresi 1885'te, OİTK 1889'da kuruldu. Bunlar 1919'un Solcety for the Defense of Rights ve 1923'ün CHP'sinin atalarıdırlar. Bunun yanısıra Rustow askeri işlerle sivil işler arasındaki ayrımın Türkiye'ye özgü bir durum olduğunu belirtiyor (Meksika haricinde).

tanıdı. Oysa İran'da (169) monarşinin sürekliliği (hem değerler, hem de toplumsal örgütlenme alanında süreklilik) merkezî ve modernleşmeci bir devletin kurulmasına olanak tanıdı. Türkiye'deki durumun aksine İran'da bir entelijensiyanın oluşması monarşi rejiminin eseridir ve modernleşmeci güçler, modernleşme sayesinde oluşmamışlardır: «Onları oluşturma ve hegemonik bir şekilde koruma görevini üstlenen bir rejimin ürünü oldular»... dolayısıyla «İran'da millî devletin doğuşu, yeni monarşinin gelişimi ve bir ordunun ortaya çıkması hemen hemen kopmaz bir şekilde birbirleriyle bağlantılıydı» (170).

Türk «tematik» devrimi özellikle iki eğilimin mirasıdır: Volontarist devrimciler her şeyden önce eski modernleşmeci elitlerin pozitivizminin ve merkeziyetçiliğinin mirasçısıdırlar. Kemalist devrimciler popülistlerin (Genç Osmanlı Namık Kemal'in reformcu İslamiyeti ve Jön Türk Ahmed Rıza'nın popülizmi tarafından temsil edilen)çizgisini benimsemezler. «Yukarıdan devrim»leri (Genç Osmanlı Şinasi'nin rasyonalizminden, Jön Türk Ahmed Rıza'nın pozitivizminden hareket eden ve OİTK'nin milliyetçi eylemciliğini benimseyen) modernleşmecilerin ortaya çıkışına benzer. Pozitivizm ve milliyetçilik dinî öğenin ortadan kalkmasının doğurduğu boşluğu dolduran yeni meşruiyet ilkeleridir.

İdeolojilerinin egemen özelliği modernleşmenin hayata geçirilme hareketinde yer alma iradesidir. Bu iradenin a priori kabulü, eski düzenin (hem politik, hem dinî) temsilcilerinin «modern»le uyuşamayacakları fikridir. Modern burada hem bir milletin oluşturulması, hem de tarihselliğin ona laik, pozitivist, millî ve demokratik değerler yüklenerek sahiplenilmesi anlamına gelir. Bu anlamda dinî çevrelere ve eski patrimonyal elitlere karşı mücadele, hem «dış» bir dinle bozulmamış, İslamiyet öncesi geçmişi çağrıştıran anti-klerikal (dinci) diskur, hem de yeni öğe milliyetçiliğin kaynaklarının bulunduğu Aydınlanma düşüncesi diskuru içinde yapılır.

O halde modernleşmecilerin pozitivist mirası devrimcilerin «dinsizliğini» beslerken, merkeziyetçi mirasları da millî devletin kurulması için gerekli temeli hazırlar. 19. yüzyılın başından bu yana politik kurumlar bünyesinde görülen uzun laikleşme süreci, anlattığımız gibi devlet ve dinin karşılıklı ödevlerinin kesin olarak ayrılmasıyla sona erer. Bu ayrılma din adamlarının görevlerinin devletçe yeniden tanımlanması anlamına gelir ve amaç devletin dinî otoritenin her türlü temsilciliğinden sıyrılmasıdır.

(169) Belirtelim ki Türkiye ve İran modernleşme tarzlarının karşılaştırılması, ikisinin de İslam ülkesi olması ve hiçbir zaman sömürgeleştirilmiş olmamaları dolayısıyla ilginçtir.

(170) F. Z. Kosroşavar, **Modernisation et Appareil d'Etat**, «Du rapport entre la modernisation et l'appareil d'Etat en Iran entre 1900 et 1977», yayınlanmamış doktora tezi, EHESS, 1977

«Devlet dini»nin reddi dört yüzyıllık bir politik geleneğe son verir. Burada çifte iktidardan söz edilebilir; Weber gibi ifade edersek, Sultan'ın iktidarı ve bütün Müslümanların Halifesi'nin iktidarı. Aslında B. Lewis'in dikkat çektiği gibi doğuşunda devletten ayrı gelişen Hıristiyanlığın tersine «İslamiyet devletti» ve «dinin ve iktidarın özdeşliği kullarının bilinç ve hafızasına silinmez bir şekilde yazılmıştır» (171). Ayrıca «İslamiyette din, Hıristiyanlıkta olduğu gibi hayatın bir bölümü veya alanı değil, yani dinin, belirli alanları düzenlerken diğerlerine nüfuz edememesi gibi bir durum söz konusu değil; İslam dini hayatın tümüyle ilgilidir, tümünü düzenler» diye yazıyor Lewis (172).

Böylece İslamiyetin bu bütünselleştirici yönü, var olduğu her yerde dünyevi olan her şeyin inançla ilgili olduğu anlamına gelir ve bundan, «dinî teminatın» kaybının, varoluş amacında bir değişim anlamına geldiği sonucu çıkar. Bu değişim, Türk devrimci eliti tarafından ancak dinin hem «ruhlar»dan, hem de devletten uzaklaştırılması olarak değerlendirilebilir.

Aslında, dinin ve politikanın ayrıştırılması iradesine paralel olan modern ve rasyonel yeni bir ilkenin, **halk'a, millet'e, insanlık'a** ve aynı zamanda **akla** ve **hukuk'a** tohumu atılacak yeni bir inancı özümseme iradesi de mevcuttur. Kuşkusuz hem (etnik ve belirli topraklar üzerinde yaşayan bir milliyetin) millet nosyonu, hem de laiklik, Müslüman toplulukların kimliğinin tarihsel temelleri değildir; 1917'de Osmanlı İmparatorluğu'nun veziri Avrupai bir milliyetçiliğin savunucularına şöyle karşı çıkıyordu: «Bir Müslümanın vatanı İslam'ın Kutsal Yasası'nın uygulandığı yerdir» (173).

Bununla birlikte Kemalistlerin laiklik hedefleri ve milliyetçilikleri dinin ve iktidarın, cemaat ve politikanın birlikteliğine bir son verir. Laikleşme sürecine paralel olarak gelişme, volontarist elitler tarafından yeni güdülerin, yeni değerlerin — **halk, devlet, millet** — uyanması olarak ele alınır. Yeni kimlik yani çağdaşlık bu değerler üzerine kurulacaktır. Böylece onlara göre modernleşme, tanımını dış bir dünyadan edinir: Fransız Devrimi'nin temaları, ortaya çıkardığı değerler **çağdaşlığın, uygarlığın** kültürel bir modelinin temelini oluşturur.

Modernleşmeye en duyarlı düşünürlerden biri olan Tocqueville de bunu belirtmişti: Fransız Devrimi bir ülkeyle sınırlı kalmadı; tüm ulustan insanların yurttaş olabilecekleri ortak bir zihni vatan... yarattı (174).

(171) B. Lewis «Le Retour de l'Islam» **Le Debat** içinde, No : 14, Temmuz - Ağustos, 1981, S. 20

(172) a.g.e., S. 21 Veya Tocqueville'in belirttiği gibi: «Muhammed gökten indirdiği Kuran'a sadece dinî doktrinler değil ayrıca politik özdeyişler, medeni ve ceza kanunları, bilimsel teoriler de yazdı. Oysa İncil sadece insanın Tanrı'ya ilişkisinden ve insanlararası ilişkilerden söz eder.» bkz. A. Tocqueville, **De la Democratie en Amérique**, S. 230

(173) B. Lewis, a.g.e., S. 21

(174) A. Tocqueville, **L'ancien Regime et la Revolution**, S. 771

«Minimum seviyede özel olanı arayarak kendini aynı anda 100 yerde herkesçe anlaşılabilir ve taklit edilebilir kıldı. (...) Kendisi de yeni bir din oldu. Evet yetersiz, eksik yönleri olan bir din: Tanrısız, mezhepsiz ve öte dünyasız ama bununla birlikte İslamiyet gibi dünyayı askerleriyle, havarileriyle ve şehitleriyle dolduran bir din» (175) diye yazıyordu Tocqueville.

Dinin politik alandan uzaklaştırılması önermesinin modern dünyada bir yanılsama, salt rasyonel, salt kendine mündemiç bir toplumun yanılsaması olup olmadığı sorulmalıdır. Ayrıca dinin politikaya transferi, yeni rasyonel güdülerin yeni bir inanca dönüştürülmesi sürecinde «dinin» ve hatta toplumsal ilişkilerin ayrılmaz parçası sembolik boyutun etkililiği de soruşturulmalıdır. Fakat tarihin dokusunun sürekliliği üzerinde durmaktansa bizim açımızdan yeni bir pratiğin yönünü ele almak daha önemlidir. Bu yeni pratik, dinî temeli olmayan bir iktidar tasarımının içerdiği değişimdir. Lefort'un belirttiği gibi «Politikanın tasarımı ...demokrasinin kuruluşuna bile neden olabilir». «Çünkü, iktidarın tasarlanabilir bir **dışarı**'yı işaret etmeyi, bir başka güce eklemlenmeyi kestiği ve bu anlamda dinin etkisinin zayıfladığı doğrudur; iktidarın Kitabınkiyle uyuşacak bir kaynağa başvurmayı kestiği çok açıktır» (176). «Böylece sınırlı iktidar ortaya çıkar. Ve böylece ilişkiler kurulması, eylemlerde bulunulması imkânlarının kapısını açar... Toplumsal varlık huysuzluk etmeye başlar veya daha iyi ifade edersek bitmeyen bir soruşturmaya dalar (ideolojilerin bitmez tükenmez, hareketli tartışmaları bunun kanıtıdır) (177).

Pozitivist ve Jakoben gelenekten beslenen Türk elitlerinin modern devleti kurmasıdır ki Türkiye'de **toplumsal**'ı, insan tarafından yani aşkın, metasosyal bir kaynağın aracılığı olmadan düşünülebilir kılmıştır. Ayrıca devletin kurulması toplumsal faaliyet alanının varlığına izin verir. Bu yeni elitlerin tarihsel eyleminin kültürel yönelimlerinin **sanayi uygarlığı**'nın gerektirdikleriyle paralel olduğu anlamına gelir. Dış kültürel modelin yani rasyonel modelin kabul edilmesiyle toplumsal ilerleme artık fetihlere bağlı olmaktan çıkar, değişim iradesi toplumun emek yoluyla dönüştürülmesinde kendini gösterir, gelişme açık bir şekilde toplumsal hedef haline gelir ve böylece politikanın önceliği kabul edilmiş olur (178). Ve politika ile dinin birbirlerinden kopma süreciyle birlikte insanlar toplumsal düzenin dini kurallara bağımlı kılınmasının hayatlarına getirdiği kadercilikten uzaklaşırlar ve tarihlerine egemen olma imkânını elde ederler, eylemleriyle doğurduk-

(175) a.g.e., S. 71

(176) C. Lefort «Permanence du theologico-politique?» **Le Temps de la Réflexion**, 1981, S. 29

(177) a.g.e., S. 28

(178) Sanayi Uygarlığı'nın rasyonelleşmeci, politik ve iş modelinin merkeziliği terimleri içinde analizi için bkz. A. Touraine, **Sociologie de l'Action**, III. Bölüm.

ları toplumsal-tarihsel bütün içinde kendilerini görürler. Yani ideoloji dinî teminatın düşüşüyle çağdaştır. Başka terimlerle ifade edersek dünyaötesi teminatların kaybolması çelişkilerin doğuşunun önündeki engelleri ortadan kaldırır ve politik ideolojiyi çelişkiye dolaylı olarak ulaşılabilecek bir alan değil, toplumsal ve politik çelişkilerin sembolik alanı yapar (179).

Böylece Türk sivil toplumunun veya Habermas'ın ifadesiyle «toplumsal alanın» gelişimi, dinî ve metasosyal teminatların kaybolmasının doğal sonucudur. «Periferi» olarak (180) adlandırdığımız, — politik sistemden «toplumsal aktörlerin» dışlanmasına işaret etmek için — dinî teminat ortadan kalktığında «toplum»a dönüşür, politik sistem açılır ve sivil eylem kapasitesi gelişir. «İmparatorluğun ve genç Cumhuriyetin modernleşmeci elitlerinin dikkate almayacağı ve hiyerarşik olarak denetleyebileceği «periferi», bünyesinde burjuvazi geliştikçe, toplumsal çelişkiler ortaya çıktıkça, toplumsal mücadeleler çoğaldıkça ve işçi hareketi geliştikçe genişler (181). Tarihsel eylemlerin yeni yönelimleri, tarihsellik, daha önceleri ilk olarak Saray elitlerinin sonra devletin eseri olduysa da daha ilerde, sivil toplumun yükselişiyle birlikte toplumsal ilişkilerin sonuçları olur.

Toplumsal açılma vuku bulur bulmaz, toplumsal aktörler tarihleri üzerinde etkide bulunma imkânının bilincine varır varmaz tarihselliğe sahip çıkmaya, değişimin yönelimlerini tanımlamaya çalışırlar.

Çağdaş Türk tarihinin iki ideolojik evresi vardır (182). Birincisi millî, rasyonel, çağdaş bir devlet kurmayı hedefleyen Kemalist modernleşmeci elitlerin hareketinin ideolojisi, ikincisi sol muhalefet hareket(leri)inkidir. Bu hareketler, bu devletin işleyişindeki rasyonalite yokluğunu, «ulusal» bağımsızlığı, gelişmeyi ve toplumsal adaleti sağlamaktaki yetersizliğini açık olmaktan çok kapalı bir şekilde sorgularlar.

Analiz nesnemiz — değişimin taşıyıcıları olarak mühendisler — tarihin ikili bir boyutundan hareketle tanımlanmalıdır. İlk olarak **miras** olarak ta-

(179) P. Ansart, **Idéologies, Conflits et Pouvoir**, S. 31

(180) Ş. Mardin, modern «merkez»le geleneksel «periferi» arasındaki ilişkilerin, Türkiye'de değişimi ve yeni hedefleri anlamakta anahtar olduğunu belirtiyor. bkz. Ş. Mardin «Center-periphery Relations: A Key to Turkish Politics, **Daedalus**, Post Traditional Societies içinde, Kış 1973, S. 169-190

(181) Belirtilen süreç 50'li yıllarda (politik sistemin açılması, politik sahneye «periferi»nin aktörlerinin ve bununla bağlantılı olarak Demokrat Parti'nin gelişi) başlar ve özellikle 60'lı yıllardan itibaren (yeni Anayasa, elde edilen özgürlükler ve yeni toplumsal mücadeleler) gelişir.

(182) Ş. Mardin iki temel ideolojik dönem arasında da ayrım yapar. Birincisi (sınıf) çelişkisiz millî gelişme ideolojisi olarak Kemalizm ve toplumsal yapılanmanın farklılaşmasının sonucu olarak 60'lı yıllarda doğan ikinci dönem: eğitimin artan önemi, 40'lı yıllarda başlamış olan ve 60'lı yıllarda gelişen kentlere göç hareketi, işçilerin ve devlet karşısında entelektüellerin durumunun değişmeye başlaması, bkz. Ş. Mardin, **İdeoloji**, S. 98

rihten hareket edilmelidir. Bu miras mühendislerin ideolojisini oluşturan öğelerin tanımlanmasına katkıda bulunan modernleşmeci ideolojilerin mirasıdır. İkinci boyut da **pratik** olarak tarih boyutundan yola çıkılması, yani tarihin mühendislerin geçmişi ve geleceği, dolayısıyla da eylemlerinin perspektifi içinde hatırlanmasıdır (183). P. Ricoeur'ün belirttiği gibi: «Proje yapma kapasitesi ile tarihi hatırlama kapasitesi arasında bir tür mütekabiliyet vardır» (184).

Kendini Marksist ilan eden sol hareket içinde yer alan mühendis hareketi Türk tarihini Marx'ın önerdiği tarzda okur; yani Marksizmin tarih yazımında yaptığı tersine çevirme operasyonunu kullanır. Bu tarih yazımında «kahraman efendi olacağına köle olmuştu» (185). Böylece Marksist tarihin yeni kahramanları, mühendisleri, eylemleriyle kendilerine verdikleri kimliğin çokanlamlı öğeleri olurlar, kapitalizm tarafından sömürülen proletarya, emperyalizm tarafından baskı altına alınan halk ve hatta kişiselleştirilemeyecek öğeler, örneğin, üretici güçler, üretim ilişkileri, üretim tarzları.

Bir sonraki bölümde çözmeyi planladığımız düğüm, kanımızca modernleşmenin taşıyıcıları olan mühendislerin durumudur. Bu mühendisler açıkça rasyonelleşmeci elitlerin mirasını kabul etmez, bu gelenekle bağlarını koparmak isterler ve kendilerine bir başka kimlik (gelecek tarafından evrensel güç olmaya çağrılan; kurbanların, hem geçmişin hem de şimdiki zamanın kurbanlarının kimliği) vermeye, bir tarih edinmeye çalışırlar.

(183) A. Laroui, **La orise des Intellectuels Arabes**, Traditionalisme ou Historicisme, S. 22

(184) bkz. P. Ricoeur'le görüşme, «L'histoire comme recit et comme pratique, **Esprit** içinde, No: 6, Haziran 1981, S. 157

(185) Marx'ın eserinde görülen böyle bir altüst etme işlemi üzerine bir tartışma için bkz. P. Ricoeur, a.g.e., S. 158

III. BÖLÜM

Türk Mühendislerinin Çokanlamlı Kimliği

TARİHSEL ÖLÇEK

Günümüz toplumunda mühendislerin durumu ve eylemini daha iyi anlayabilmek için Türkiye'nin politik-sosyal hayatında meydana gelen değişimin kısa bir hatırlatmasını yapmak yerinde olacaktır. Bu kesinlikle yorumsal ve eksiksiz bir inceleme değildir. Tersine konu, ekonomik gelişme ve toplumsal açılma konuları ekseni etrafında ana hatlarıyla tasvir edilecektir. Yani merkeziyetçi geleneği olan yönetici bir elitle toplumsal aktörlerin ilişkilerinin ne olduğu, Cumhuriyetin kuruluşundan günümüze politik sistemlerin gelişmenin önceliğiyle demokrasinin önceliğini hangi biçimlerde bağdaştırdıkları ele alınacaktır. Bu soru yönetici elitlerin eylemiyle toplumsal aktörlerin eylemi arasındaki, devletin eylemiyle «toplumun» buna muhalefeti arasındaki bağlantının daha iyi anlaşılması için kılavuzumuz olacaktır.

1923 - 1950 dönemi siyasi rejiminin «demokratik milliyetçilik» olarak adlandırılabileceğini gördük. Yani Cumhuriyetçi elitler dinî teminatın ortadan kaldırılması ve «modern» ve «rasyonel» bir hayat ilkesinin toplumda yaygınlaştırılması, yeni bir millet için yeni bir kimlik yaratılması amacındadırlar. Bunlar «uygarlığın» ışığında tanımlanmışlardır. Yeni değerlerin yaygınlaştırılması sözkonusudur; bu değerler çifte meşruiyet sorununu ortaya çıkarırlar: «Modernleşmenin» iki gereği olan «demokratik muvafakat» ve laikleşme. Halkın iradesi ve demokrasi ilkesini kabul etmek halk arasında egemen olan değerlere, yani dinî değerler sistemine teslim olmak demekti (186). Milliyetçilik dinin yerini alan ilke olarak sorunun ideolojik açıdan aşılması imkânını sunar. Milliyetçilik Cumhuriyetçi elitler için hem adına

(186) İ. Sunar, «L'anthropologie politique et économique : L'Empire Ottoman et sa transformation», **Annales**, 3-4, 1980, S. 455

hareket edilen üstün millî çıkar ilkesi, hem de devlet partisi aracılığıyla yaygınlaştırılmak istenen ve rasyonel ve laik terimlerle tanımlanmış millî kültür anlamına gelir. Böylece «geleneksel» halkı bir kenara iterek devlet, bu «modern milletin» vekili olarak müdahale eder ve toplumun üstündeki nüfuzunu tek parti sistemiyle korur.

Politik sistem böylece sağlam bir şekilde bütünleştirilir. Ancak bu bütünleştirme «periferik» öğeleri kapsamaz. Fakat bunlar iktidarın denetimine doğrudan katılmasalar da toplumsal ilerleme, ekonomik gelişme seferberliğine katılabilirler. Dolayısıyla söz konusu olan bir ödüllendirmeden ekonomik gelişme sayesinde yurttaşların varoluş koşullarının iyileştirilmesinden çok gelişme sayesinde elde edilecəklere inanç yoluyla yaratılan bir seferberliktir. Bu da «doğmakta olan ve gururlu» bir milletin yeni kimliğinden hareketle yapılacaktır.

Modernleşme (laiklik ilkesi demokrasiden önce gelir), yani milliyetçilik için, ekonomik rasyonalite için devlet bu yeni düzenin aracıdır. Tekrarlayalım, millî olmaktan çok Islami ve cemaatlerden oluşan bir topluma demokratik özlemler adına güvenilemezdi, birlik içinde gelişmeyi sağlayabilmek için «pazarın rasyonalitesine» güvenilemezdi. Dolayısıyla ekonomik gelişme deyince her şeyden önce «millî ekonomi», millî çıkarlar, herkesin refahı için gelişme anlaşılır. Fakat millî ekonomi modeli ne ilkeleriyle ne pratiğiyle bütünsel bir devletçilik anlamına gelmez. «Devlet kapitalizmi» olarak adlandırılan bir gelişme tarzıdır, bu devletin gelişmeyi, piyasa ekonomisinin gelişmesini sağlamak için yukarıdan müdahalesi anlamına gelir.

Devlet modern bir milletin yaratılması ve rasyonelleştirici modelin benimse(tilmesi)nmesi için bir araç olarak görülse de sanayi toplumunun iki gereği olan yaratma (ekonomik gelişme) ve denetim (açık politik sistem) ilkesel olarak (devletin ilk rolü oynaması koşuluyla) devlet dışı işlevler olarak değerlendirilir. Dolayısıyla devletçi müdahale tarzının sınırları şu fikirde bile ortaya çıkar: «Millî değerler (milletin) birliğini sağlamalı ve kendi kendini düzenleyen piyasa mekanizması gelişmeyi sağlamalıdır» (187).

1950'li yıllarda yukarıdan değişim ve devletçiliğin ve buna paralel olarak bir pazar ekonomisinin ve bir toplumun serbestçe gelişiminin sorgulanmasıyla birlikte bir dönemece girilir. Başka bir deyişle devletçi müdahale tarzı yerini kapitalist bir gelişme tarzına bırakır. Bununla eşanlı olarak siyasi iktidar elit bürokratlardan «girişimcilere» geçer (188). 1950'de

(187) a.g.e., S. 574

(188) CHP'nin tekelini kırmak için harekete geçen ilk partinin (1945'te Milli Gelişme Partisi) kurucusunun bir politikacı değil bir sanayici olduğunu belirtelim, bkz. F. Ahmad, **The Turkish Experiment in Democracy**, S. 122

yüzde 90 oranında bir katılma oranının sağlandığı genel seçimlerde Demokrat Parti kazanır. DP, oyların yüzde 50'den fazlasını alırken Cumhuriyet Halk Partisi yüzde 39'la yetinmek zorunda kalır.

Demokratların, Halk Partili bürokratların devletçi müdahalesine muhalefeti gücünü popülizminden alıyordu. Nüfusun yüzde 80'ini oluşturan devletten memnun olmayan köylüler — bu devlet, Anadolu'nun gelenekçiliğine bağlanmaktan çok Batı'nın modernliğine açıktı ve köylülerin gözünde, vergi almaktan ve orduya asker toplamaktan başka bir şey yapmıyordu — ve şehirli işçiler — bunların o sıralarda ücret artışları ve çalışma koşullarının düzeltilmesi amacıyla verdikleri mücadele şiddetle bastırılıyordu — Demokrat Parti'nin muhalefeti için potansiyel bir dayanaktı.

Demokrat Parti iktidara geçer geçmez bir ekonomik liberalizm politikasını yürürlüğe sokar. Tarımsal üretimin geliştirilmesi politikası, verim artışına karşılık primler, ihracatın özendirilmesi ve yoğun bir makineleşme yoluyla yürütülür (189). Bu, etkili alanların yüzde 50 oranında artışıyla sonuçlanır. Geçmiş politikadan uzaklaşarak DP, devletin ekonomiye müdahalesini minimum seviyeye indirmeye çalışır. Bu şimdiye kadar ithal edilen malların üretimine, «ithal mallarının» iç pazarın fethedilmesi amacıyla «azaltılması» çabalarına girişen kent burjuvazisinin işine yarar. Ticari mübadeleyi, özellikle tarım ürünlerinin dağıtımını geliştiren karayolları inşa edilir. Yabancı yatırımlara çok büyük kolaylıklar sağlanır; bu politikanın mimarlarının beklentilerinin aksine yabancı yatırımlar çok düşük seviyede kalır. Bu on yıl içinde tarımda makineleşmenin neden olduğu kent merkezlerine yönelen ülke içi göç başlar. Bu göç kentlerin nüfusunu dikkate değer biçimde arttırır ve kent nüfusunun toplam nüfusun yüzde 19,5'dan yüzde 25,2'sine yükseldiği görülür. (Istanbul'un nüfusu bu dönemde yüzde 50 artar.) Bu nüfus akışı Türkiye'nin kentsel ve toplumsal manzarasını derinden değiştirir: Bunlar küçük işletmeler için el emeği kaynağıdır ve gecekondu sakinleri modern sanayiinin ve modern kentin marjında yaşarlar.

Bu liberal ekonomik politika beklenen başarıyı doğurmaz; kurulan işletme sayısı azdır, yabancı sermaye yatırımı azdır, dolayısıyla bu politikadan tek çıkar sağlayanlar başlıca büyük toprak sahipleri, tüccarlar ve bankacılardır.

10 yılın sonunda Demokrat Parti yalnızdır: her türlü ekonomik yönetim yokluğu, dış borç yükü, kronik bir enflasyon ve dinin kamu hayatına geri dönüşüne gösterilen büyük tolerans hem sivil bürokrasi, hem adli mekanizma, hem basın, hem üniversite hem de ordu hükümete karşı cephe alır. Hükümet bu muhalefete ifade özgürlüğünü kısıtlayarak karşılık verir ve anayasa-dışı bir komitenin kurulmasını protesto eden öğrenci gösterilerine karşı sıkıyönetim ilan eder.

(189) 1940-1962 yılları arasında traktör sayısı 1066'dan 43 bin 747'ye ulaştı.

27 Mayıs 1960'da entelijensiya ve şehir orta sınıfları tarafından açıkça desteklenen bir askerî darbe Demokrat Parti yönetimine son verir. Darbenin ertesi günü askerler ilk bildirilerinde yaptıkları darbeyi şöyle gerekçelendirirler: «Devleti, yasaları, adaleti, ahlakı, kamu çıkarlarını ve kamu hizmetini yürütmesi gereken Devlet, aylardır ve hatta yıllardır, sınıf çıkarlarını ve kişisel ihtiras ve iktidarı temsil eden maddi bir güç haline gelmiştir. Bu nedenle siyasi iktidar, ordusuyla, adalet mekanizmasıyla, üniversiteleriyle, basınıyla, kamuoyuyla ve Atatürk'ün yarattığı reform ve kurumlarla her türlü bağlantıyı kaybetmiştir» (190).

Bu darbe Demokrat Parti'nin ekonomik ve dinî alanlarda yürüttüğü liberal politikaya tepki duyan ve devletçi ve laik geleneğe sahip bürokrat ve aydınlara dayanıyordu. Bu darbe sosyo-politik alanın yeni bir anayasa ve kurumsal reformlar yapılarak yeniden düzenlenmesi amacındadır. Bu değişimi yönlendiren ilkeler sosyal adalet ve katılım ilkeleridir.

Ekonomik planlamayı yapmak amacıyla bir planlama teşkilatı kurulur «hiçbir partiden olmayan» teknokratlara teslim edilir (Bunların devletçi - milliyetçi ideolojileri Plan'ın gereklerini yerine getirmeyen özel işletmelerle çatışmalarına yol açtı). Nispi temsil sisteminin kabul edilmesiyle yeni anayasa siyasi alanda küçük partilere seslerini duyurma imkânı tanır.

Toplumsal ve siyasi alanda hakiki bir dönemeci temsil eden bu reformların en önemli noktası ifade, düşünce, yayın, dernek kurma ve grev hakkı gibi özgürlükler getirmesidir (191).

1961'de askeri yönetim, içindeki radikallerin muhalefetine rağmen, iktidarı sivillere devreder; 1961 Ekiminde seçimler yapılır. Bu seçimlerde hiçbir parti çoğunluğu elde edemez. Bu, 1965'e kadar varlığını sürdürecek bir koalisyon hükümetinin kurulmasına yol açar. 1965'te Adalet Partisi oyların yüzde 52'sini alarak çoğunluğu elde eder. Bu seçimlerde Türkiye İşçi Partisi'nin oyların yüzde 3'ünü alarak 15 sandalye kazandığı kaydedilmelidir.

(190) F. Ahmad, **The Turkish Experiment in Democracy** içinde aktarıyor, S. 162

(191) 1952 yılında, Amerikan Hür Emeğin Gelişimi Enstitüsü tarafından yapılan mali yardımla kurulan «Türk-İş»in mevcudiyetine rağmen grev yasağı ve toplu sözleşme hakkının bulunmaması nedeniyle gerçek bir sendikal mücadele gelişemedi. 60'lı yıllardan itibaren yeni reformlar sayesinde sendikal hareket yeni boyutlara ulaşır; önce metalürji ve cam sanayiinde işçiler kendilerini göstermeye başlar. Daha sonra 60 sektörün işçileri onları izleyecek ve bu konfederasyonun işçileri bir toplumsal sınıf olarak kabul etmemesi dolayısıyla Türk-İş ile işçiler arasında çelişkiler ortaya çıkacaktır bu çelişkiler konfederasyon içinde ayrılıkların ortaya çıkmasıyla sonuçlanacak ve bu gelişme 1967'de, Türkiye Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu'nun kurulmasıyla noktalanacaktır. 1963-1971 yılları arasında sendikalı işçilerin sayısı 256 binden 1 milyon 200 bine çıkacaktır (işçilerin yüzde 30'u) 1980'de DİSK'in 500 bin üyesi vardı.

«Eski sosyalistler»le birleşen bir grup sendikacı tarafından kurulan Türkiye İşçi Partisi, işçi sınıfı adına hareket eden, sosyalizmi savunan ve parlamenter rejim çerçevesinde açık bir politik faaliyet sürdüren ilk partidir. Komünist parti yasaklanmış olduğundan bu parti sosyalist fikirlerin ifade imkânlarını temsil ediyor ve yöneticileri Batı Avrupa komünist partilerinin çizgisinden etkileniyorlardı (192).

1961 yılında «Yön» dergisini kuran bir grup aydının ortaya çıktığı görülür. Bu dergi Üçüncü Dünya'nın deneyleriyle, bir «Üçüncü Yol»la ilgilenir. Bu yol kapitalist gelişme tarzını reddeder ve anti emperyalist, millî bir demokrasiyi savunur. İşbirlikçi burjuvaziye ve feodal güçlere karşı ilerici bir burjuvazinin yanındadırlar.

Bu iki hareket arasındaki ideolojik farklılık, Türk toplumunun birincil sorununa teşhislerinden kaynaklanır: Türkiye İşçi Partisi'ne göre bu sorun işçilerin ve köylülerin sömürülmesi, «Yön» dergisine göre ise Millî Demokratik Devrim'i gerçekleştirmek üzere Türk toplumunda halen yaşayan feodalitenin kaldırılmasıdır.

Bu on yıl boyunca üniversite gençliği giderek, soldaki bu hareketliliğe katılır. 1960'dan önce bile Ankara'da Siyasal Bilgiler Fakültesi'nde Cumhuriyet Halk Partisi yanlısı «Fikir Kulübü» kurulmuştu. 1960'dan sonra CHP'nin ilerici kanadı Millî Türk Talebe Birliği'nde etkinlik gösterir; CHP'nin ilericileriyle bağlantı içinde olan ve zamanın en aktif ideolojik hareketi olan Yön grubu, öğrencileri kendine çeker. Fakat kısa süre sonra 1965 seçimleri öncesinde çok yoğun bir faaliyet gösteren TİP öğrenciler için daha çekici hale gelmeye başlar. Öte yandan 1965 Ağustosunda birçok kulüp «Fikir Kulüpleri Federasyonu» olarak birleşir ve üniversite gençliğinin devrimci hareketinin çekirdeği haline gelir.

Başlangıçta hükümetin Anayasa dışı eylemlerine karşı çıkan öğrenci eylemleri daha sonra antiemperyalist (özellikle anti-Amerikan emperyalizmi) karaktere bürünecektir. Yavaş yavaş Federasyon, devrimci öğrencilerin kitle örgütlerine dönüşmeye başlar. Bunu hem Türkiye İşçi Partisi'nden hem de «Millî Demokratik Devrim» hareketinden uzaklaşarak yapar. TİP oportünizmle, MDD hareketi de burjuvaziyle ittifak kurmakla suçlanır. Buna paralel olarak aşırı sağ milisler de ortaya çıkar ve bunlar öğrenci derneklerine saldırıya başlar.

60'lı yılların sonu, grevlerin, işçi ve köylü gösterilerinin fabrika ve toprak işgallerinin, köylülerin büyük toprak sahiplerine karşı mücadelelerinin yoğunlaştığı yıllar olur.

(192) Türk solunun tarihi için bkz. A. Samim «The Ordeal of the Turkish Left», New Left Review içinde, No: 126, Mart-Nisan 1981, bkz. S. Yerasimos, Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye, İkinci cilt.

Oysa 1969 seçimleri yeni özlemlere veya en azından memnuniyetsizliklere tercüman olmaktan uzak kalır ve Adalet Partisi'nin konumunu sağlamlaştırır. TİP ise 1965'te aldığı oyun altında oy alır. Bundan sonra solun mücadeleleri politik sistemin çerçevesinden çıkacak, marjinalleşecek ve fikirlerini ifade edebilmek için daha radikal çözümler arayacaktır.

Toplumsal ilişkilerin böylece zayıflamasına ekonomik gelişme krizi eklenir. Türkiye 60'lı yıllarda gördüğü yüzde 9'luk büyüme hızıyla giden ekonomik gelişmeden sonra büyüyen dış borç ve artan enflasyonda ifadesini bulan bir iniş dönemine girer. 1971 Martında bu hem siyasi hem ekonomik huzursuzluk ortamında yeni bir darbe yapılır. Bu yeni askerî iktidar kendine toplumsal düzeni yeniden kurma (restore etme), ekonomik gelişmeyi yeniden başlatma amacını koyar. Bir kez daha iktidarı sivillere devrederler, 1973 Ekiminde de yeni genel seçimler yapılır: İki parti karşı karşıyadır: CHP ve AP, lideri Ecevit'in etkisiyle sola yönelen CHP'nin yeni siyasi çizgisi bazı üyelerin partiden ayrılmasına ve yeni bir merkezci parti kurmalarına neden olur. Ayrıca Millî Selamet ve Milliyetçi Hareket partileri de seçimlerde adaylarını gösterirler. Hiçbir parti çoğunluğu elde edemez. Adalet Partisi bu seçimlerden en büyük kayıpla çıkan partidir; 1969'da yüzde 46,5 oy almışken şimdi ancak 29,8 almıştır. CHP'ye gelince solun tek partisi haline gelmiştir, bu seçimlerde oy oranını arttırarak yüzde 27,4'ten 33,3'e çıkar. Yeni bir seçmen kitlesini kazanmıştır: örgütlü işçiler ve marjinaller (gecekondu sakinleri). CHP iktidara geçebilmek için oyların yüzde 12'sini alan MSP'yle koalisyona gider. Aşırı sağın partisine gelince aldığı oy oranının düşüklüğüne (yüzde 3,4) rağmen gençliğin bir bölümünü seferber edebilme kapasitesi ve eylemlerinin şiddeti dolayısıyla artan bir rol oynayacaktır. Bu koalisyon kısa ömürlü olur ve bundan sonra 1980 darbesine kadar koalisyon hükümetleri birbirlerini izleyecektir. Bu istikrarsızlık ortamında terörizm gelişecek ve aşırı solla aşırı sağın devamlı birbirlerine misillemede bulundukları bir tırmanma ortamına girilecek ve 1980'nin başlarında 25 kişinin öldüğü günlere ulaşılacaktır. Aşırı sol birçok gruba bölünmüş olsa da aynı amaca sahipti; silahlı mücadele yoluyla proletarya adına siyasi iktidarın ele geçirilmesi. Coğrafi açıdan da ülke aşırı sağdan «kurtarılmış» bölgelere hatta sadece sokaklara bölünmüştü.

Solcu mühendislerin eylemi ve ideolojisi hakkında yürüteceğimiz araştırma, hükümetlerin ülkeyi yönetemediği ve ekonomik gelişmeyi devam ettirmeyi beceremediği ve toplumsal ilişkilerin çözüldüğü bir ortamda yer alır.

A. DURUM VE EYLEM

1 — Mühendislerin Sosyo-Profesyonel Kategorisinin Doğuşu

Mühendislerin ilk ortaya çıkışı 1830'lara kadar uzanır ve bir dizi modern okulun, özellikle de bir mühendislik okulunun, kurulduğu döneme tekabül eder. Bununla birlikte gördüğümüz gibi (193), bu mühendisler varlıklarını herhangi bir sanayileşmeye (zaten o dönemde mevcut değildi) borçlu değillerdi. Varoluş nedeni İmparatorluğun korunması olan, devletin temel organı ordunun modernizasyonuna katılma eğilimindedirler. 1923'lü yıllardan itibaren (194) toplumsal hedef olarak belirginleşen bir millî ekonomi kurma isteği ve 30'lu yıllarda devlet müdahalesi politikası, mühendislerin «yönetici» bir konuma erişmelerine imkân tanıyacak koşulları hazırlar. Türk devleti metropol ekonomilerin 1929'da karşılaştığı kriz sırasında (birçok Latin Amerikan ülkesinde görüldüğü gibi) müdahaleci bir politikayı benimser ve bir sanayileşme politikasını yürürlüğe sokar (195).

«Vatanın kurtarılması» geleneği içinde yetişen yönetici elitin milliyetçiliği gelişme isteğinde kendini gösterir. Bu istek kendini şöyle ifade eder: «Özel girişim ve çabaları temel ilkeler olarak benimseyerek milleti refaha ulaştırmak için devletin, milletin özelliklę ekonomik alanındaki yüksek çıkarlarını ilgilendiren durumlarda müdahale etmesi gerekir» (196).

Alınacak önlemler ve müdahalenin sınırları üzerine bir tartışmadan sonra (197) «devletçi» döneme girilir. Bu devletçi politikada 1934 yılında yürürlüğe giren İlk Beş Yıllık Kalkınma Planı aracılığıyla gerçekleştirilmeye

(193) Genç Cumhuriyet millî egemenlik için şerefini ortaya koyar. Fakat yeni devleti meşrulaştıran Lozan Antlaşması kapitülasyonlara son verir; ancak ani bir ekonomik kurtuluş sağlamaz: Türkiye, Osmanlı İmparatorluğu'nun borçlarının bir bölümünü ödemeyi ve 1928'e kadar gümrük tarifelerini yükseltmemeyi kabul eder. Bunu 1923'ten 1930'a kadar devam eden «liberal» dönem izler, devletin ekonomik hayata müdahalesi çok sınırlı kalır. Böyle bir politika için Türkiye'de şartlar elverişliydi; Lozan Antlaşması'nın getirdiği ekonomik zorunluluklar (millî girişimlere çok küçük bir alan bırakıyordu) 1929'da son buluyordu. İleriye doğru bir atılım yapamamış bir sanayi mevcuttu, bu da «liberal» denilen dönemin millî ekonomiye çok yararlı olmadığını gösteriyor.

(194) bkz. CHP Programı, İstanbul, 1931, S. 11-12 (Boratav aktarıyor).

(195) bkz. a.g.e., yukarıda S. 122-130

(196) bkz. yukarıda, S. 122-130

(197) Gemlik bir suni ipek fabrikası, Zonguldak'ta bir kok kömürü madeni, İzmit'te asit sülfürik fabrikası, süperfosfat fabrikası, bir sudkostik fabrikası, Çelik, çimento, selüloid, tekstil dalları da kapsanır. Bu projelerin çoğu İkinci Beş Yıllık Plan kapsamında gerçekleştirilir. Ancak; II. Dünya Savaşı bu planın tümünün uygulanmasını engeller. Bu planın hedefleri arasında ağır sanayinin kurulması ve kaynakların maksimum seviyede kullanılması da vardı.

çalışılan bütünsel bir projeye dayanır. Tüketim maddeleri üretimini (şimdiye kadar çoğunluğu ithal ediliyordu) ülkede mevcut hammaddelerden hareketle artırma ve iş imkânları yaratma gibi temel hedeflere ulaşmak amacıyla fabrika kurmaya girişilir (198). Bu projelerin gerçekleştirilmesi ileri teknik beceri ve mali kaynaklar gerektirir; teknik ve mali yardımı ve teçhizatı Sovyetler Birliği ve İngiltere karşılar. Sovyetler özellikle tekstil sanayii ve elektrifikasyon işleriyle ilgilenir. İngiliz firmaları demir-çelik sanayii alanında teknik yardım ve katkılarını sunar. Fakat o sıralarda egemen olan «kendi kendine yetme» isteği fabrikaların yabancı teknik yardımlarla işletilmesi durumuyla çelişir: Bundan sonra mühendisler kitlesel olarak sahneye girerler. Devlet politikalarında derhal yüksek düzeyde sorumluluklar alırlar. Varlığını borçlu oldukları devlet onlar için toplumsal dönüşümlerin motoru, «yukarıdan devrimin» aracı, sınıf çelişkileri olmayan bir toplumun kurucusu haline gelir. Sermayeyi elinde tutan yönetici sınıfın yokluğunda, teknik bilgiyi elinde tutan bu mühendisler devletin sanayi aygıtlarında üretimi yönetme misyonunu üstlenirler. Devlet ekonomik gelişmenin ve tüm halkın «ilerlemesinin ve mutluluğunun» teminatı olarak ortaya çıkar.

Yeni rasyonel ve bilimsel değerleri yaygınlaştırmanın aracıları bu «millî ekonomi»nin temel direkleridir. Bu ekonomi, pazar ekonomisinin potansiyel çelişkilerini dengeleyerek düzen içinde, toplumsal harmoni içinde gelişir.

Fakat mesleki rolleri devamlı artan mühendislerin 50'li yıllardan itibaren dünya ekonomisine açılma, uluslararası sermaye ve bireysel girişimlerin özendirilmesiyle kısacası kapitalist gelişme tarzına geçilmesiyle birlikte siyasi alandaki parlaklıkları söner. Kamu işletmelerinde iktidarın gerçek sahipleri olmaya devam ederler; fakat siyasi iktidarın mühendislere verdiği önem daha azdır ve dolayısıyla, millî ekonominin sorumlu yöneticileri olmalarından doğan ayrıcalıklı statüleri inişe geçer. Bununla birlikte özel sektörde yeni oluşumlar görülür; bazıları kendi özel işletmelerini kurmayı tercih ederler ve büyük yatırımlar gerektirmeyen tüketim maddeleri ithalatının azalması süreci mevcut olduğundan ve pazar oluşmuş bulunduğundan bu girişimci mühendisler projelerinde başarıya ulaşmaya başlarlar (199). Diğerleri devletin müdahalesiyle gelişen burjuvazi hesabına çalışırlar. Bu burjuvazi, böylece, devlet işletmelerinde deney kazanmış profesyonel mühendislerin desteğine sahip olur. 1977'de yapılan bir araştırma mühendislerin çalıştıkları sektöre göre dağılımlarını gösterir:

Sektörlerine göre mühendislerin dağılımı

(198) Mimar-Mühendis Cemiyetleri Konfederasyonu 1954'te kuruldu. Bu konfederasyon mühendislerin meslekî taleplerini duyurmaya başladı.

(199) Birinci Beş Yıllık Plan, S. 452

	Özel sektörde çalışanlar	Kamu sektöründe çalışanlar	Özel işletme patronu olanlar
TMMOB	16,2	63,1	20,7
İnşaat mühendisleri	16,3	46,7	38
Elektrik mühendisleri	17	60,8	22,2
Makine mühendisleri	37,7	50,5	17,8

(a) TMMOB tüm mühendis ve mimarları içinde barındırıyor. (Kaynak: TMMOB araştırması, 1977, Ankara)

1965'li yıllarda sanayileşmenin atılımı sırasında modern teknolojilerin büyük ölçekte ve bilimin üretimde uygulanmasıyla birlikte mühendisler üretim sürecinde giderek artan bir yer işgal ederler. Bu sanayileşmeye paralel olarak mühendislerin eğitimi de yaygınlaşır. Yüksek teknik eğitime yapılan harcamalar tüm yüksek eğitime yapılan harcamanın en önemli bölümünü oluşturur. 1963 ilâ 1967 arasında teknik eğitim için 337 milyon lira harcanırken geri kalan tüm dallar için harcanan para 234,5 milyon liradır (200). Mühendislerin sayısına gelince şu gelişmeyi gösterdi (201):

1960 ..... 15 500
1965 ..... 17 700
1970 ..... 31 400
1975 ..... 49 900

1965 ilâ 1970 arasında mühendislerin sayısında çok hızlı bir artış görülür. Bu dönemde artış hızı yüzde 77,4 iken, 1960-1965 arasında bu oran yüzde 13,5 olur.

Mühendislerin mesleki tabaka olarak doğuşlarının kökeninde devletin (millî kalkınma adına «nacional desenvolvimentista») müdahalesinin olduğu söylenebilir. Devlet işletmeleri yoluyla müdahale ettiği ölçüde toplumsal aktörler, mesleki gruplar, devletin ekonomik varlığına bağımlı bir ara tabaka, devlet yardımı gören bir burjuvazi (202) çoğunluğu memurlaştırılmış bir (devlet) işçi sınıfı oluşturmaya yönelir. Aynı zamanda sendikaların, mesleki derneklerin kurulmasına katkıda bulunur. Toplumsal özerk-

(200) a.g.e., S. 694

(201) İ. Tekeli ve S. İlkin'in incelemesi 30'lu yıllarda bile mevcut olan, yönetici elitlerle burjuvazi arasındaki yoğun kaynaşmayı ortaya çıkardı.

(202) Mimar ve Mühendis Cemiyetleri'nin ilk genel kongresi 18 Ekim 1954'te toplanır. (...) Birlik içinde 16 oda bulunuyor. Mühendis ve mimarlar mesleklerini icra edebilmek için meslekleriyle ilgili odaya kayıt olmak zorunda.

lik arttıkça toplumsal ve mesleki aktörler devletten uzaklaşırlar. Yönetici sınıfın geişmesi ve popülist söylemiyle 1950'li yıllarda başlayan bu ayrılma özellikle 1960'ı yıllardan itibaren toplumsal mücadeleler biçimini alır. Böylece sosyo-profesyonel bir kategori olarak mühendislerin doğuşu ve kolektif eylemleri başlangıçta devletten kaynaklanır, daha sonra özerkleşerek ondan uzaklaşır.

2 — Profesyonellikten Devrimciliğe

Başlangıçta mühendislerin kolektif eylemi mesleki taleplerinde yoğunlaşır (203). Söz konusu olan kariyerlerinin örgütlenmesini savundukları ölçüde profesyonelleşmeleri ve kendileri tarafından yürütülen bir kurallar ve garantiler bütününün yaratılmasıdır (204). Bu nedenle 1950'li yıllarda mücadeleleri mesleklerinin, uzmanlıklarının tanınmasını sağlamaya yönelir ve 1960'lı yıllarda, diplomaları, mühendis mesleğine girişi denetlemeleri amacıyla, özel mühendis okullarının «meriktokratik» bir tarzda arttırılmasına karşı çıkarlar.

Bununla birlikte bu mesleki özerklik isteği devlet dışında bir mesleki grup olarak tanımlanma isteği anlamına gelir. Devletten bu ilk ayrılma isteği millî profesyonalizm adına yapılan bir ayrılmadır; teknik yeteneklerini millî çıkarların hizmetine sokmak, Türkiye'de çalışan yabancı mühendislerin yerine tek teknik işgücü olarak tanınmak ve yabancı teknik işgücünün yerini almak istedikleri için millî profesyonalizmden söz ettik.

1960'lı yıllardan itibaren mücadeleleri sadece mesleki olmaktan çıkar ve o sıralarda büyük bir hızla gelişmekte olan sol hareketlerin etkisine girer. Özellikle 1970'lerden (sol hareketlerin giderek daha çok Leninizmden esinlendikleri ve ideolojik kökenleri Kemalizme dayanan «Milli Demokratik Devrim» fikrini bir kenara bıraktıkları yıllarda) itibaren bu hareketlere katılırlar.

Aslında bu noktadan itibaren hareketleri, sadece mesleki taleplerde bulunmadıkları, politik ve toplumsal sistemin değişmesini istedikleri ölçüde salt mesleki bir hareket olarak değerlendirilemez. Üstelik mühendisler, mesleki sorunlardan çok toplumun merkezî sorunlarıyla ilgilenmek bilinç ve iradesiyle, örgütlü bir faaliyet yürüttükleri için hareketleri «toplumsal hareket» olarak değerlendirilmelidir (en azından ampirik anlamda).

(203) Profesyonelleşmenin böyle bir tanımı için bkz. A. Touraine, **Sociologie de l'Action**, S. 268

(204) Bülten, 1 Mayıs 1968, No : 4

1950'li yıllarda bu konfederasyonun (o sıralarda 8000 üyesi vardı) «Bülten»i üyelerine teknik becerileri aracılığıyla genel çıkara, kamu yararına hizmet etmelerini ve devlet aygıtına tavsiye ve yardımlarını sunmalarını hedef olarak gösteriyordu (205). Bu konuda, 1954 Ekiminde «Bülten»de çıkan bir yazıdan bir bölüm aktaralım: «Mühendisler ekonomik faaliyetin içinde bulundukları ve ne işçi, ne de patron oldukları için teknik, ekonomik ve toplumsal sorunları en iyi ele alabilecek unsurlardır» (206).

1970'li yıllarda selefleri gibi kendilerini, ülkeyi üzerinde bulunduğu yolda ilerleten «aydınlanmış», «bilinçli» unsurlar olarak görmezler; «Ülkenin 200 yıldır yağmalanmasının, yerli kapitalist sınıflar tarafından buyur edilen emperyalizmin» muhalifleri olarak ortaya çıkarlar. Böylece mühendislerin eylemliliği 1950'li yıllarda sahip olduğu mesleki yönünü terk ederek 1970'li yıllarda «Marksist-Leninist devrimci» mücadeleye dönüşür; mühendisler sorunların kaynağının emperyalist kapitalist sistemde olduğunu ve çözümün bu sistemin yıkılması olduğunu ilan ederler (207). Bununla birlikte Konfederasyon bir «Demokratik Kitle Örgütü» olarak değerlendirilir, öteki mesleki veya siyasi örgütler karşısında özerk olduğunu belirterek örgütün «demokratik merkeziyetçilik» ilkeleriyle işlediğini ilan eder. Haftalık gazetesi «Birlik»ten ve «Yıllık Faaliyet Raporu»ndan mücadelenin «antiemperyalist ve antifaşist olduğunu» öğreniriz: «Bağımsızlık için mücadelenin işçi sınıfının demokrasisi için yürütülen mücadele olduğu hiçbir zaman unutulmamalıdır. Faşistlerin işçilere silahlı saldırılarına karşı koyulmalıdır. Demokratik, ekonomik mücadele bu yönde yürütülmelidir» (208).

Mühendisler Türkiye'nin «200 yıldır» süregelen «işgal edilmiş» ve «sömürülmüş» karakterini ortaya koyan tarihsel tahlillerinden sonra mevcut siyasi sisteme muhalefetlerinin nedenlerini anlatır ve işçi sınıfı yanında olmanın gerekliliğini belirtirler: «Ülkemiz uluslararası tekelci sermayenin ve yerel işbirlikçilerinin ekonomik, siyasi ve ideolojik egemenliği altındadır. Bu sistemde teknik elemanlar halkın hizmetinde değildir. Üstelik emeğimiz yabancıların çıkarları için sömürülmektedir. Dolayısıyla nesnel durumumuz sonucu halkımızla birlikte egemen güçlere karşıyız» (209). Antiemperyalist mücadelede, halkın çıkarlarını öne çıkarmalarına paralel olarak, her türlü eylemin motoru olarak, işçi sınıfının devrimci mücadelesine

(205) N. Devres, «Sınai ve tarımsal gelişmede mühendislerin rolü», Bülten içinde, 1 Ekim 1956, No : 14
(206) Faaliyet Raporu, 7-8 Mayıs 1976, S. 8
(207) Faliyet Raporu, 1978, S. 13
(208) Faaliyet Raporu, 1974, S. 52
(209) Faaliyet Raporu, 1978, S. 22

çağrı yapılır: «Mühendislere halkın ve işçi sınıfının kurtarılmasıyla kendilerinin kurtulmasının aynı anlama geldiği bilinci götürülmelidir» (210).

Eylem seviyesinde Konfederasyon sol örgütlenmelerin muhalefet mücadelesinde yerini aldı: DİSK öncülüğünde yapılan büyük 1 Mayıs gösterilerine katılma; öğrenci mücadelesiyle dayanışma; aşırı sağ tarafından öldürülen ilericilerin cenaze törenlerine katılma; basın toplantıları, afiş kampanyaları gibi... Konfederasyon ayrıca nükleer enerji, kirlenme, sınai yatırımlarla ilgili tartışmalarda dosya yayımlanması ve ülkenin birçok yöresinde toplantılar düzenlenmesi yoluyla önemli bir katkıda bulundu.

Ayrıca mühendislerin sendikalaşma hakkı için bir kampanya yapıldı. 19 Eylül 1979'da (55 ilde) birçok işyerinde mühendisler «her türlü antidemokratik baskıya ve 'işçi'-'memur' ayrımına karşı ve dolayısıyla sendikalaşma hakkı ve işletmelerde toplu sözleşme hakkı elde etmek amacıyla» bir günlük greve gittiler (211).

Bu radikalleşme bir azınlıkta görülen özellik değildir; yapılan bir araştırma sol temaların mühendisler arasında sürekli artan sayıda taraftar topladığını gösteriyordu. Örneğin 1930 ilâ 1950 arasında kapitalistlerle sınıf çelişkilerinin bulunduğuna inanan mühendislerin oranı yüzde 9 iken, 1971-1975 arasında bu oran yüzde 40,1'e çıkar (212). Ayrıca mevcut ekonomik-toplumsal sistemi «emperyalizmin egemenliği altında bir kapitalizm» olarak değerlendirenlerin oranının 20 yıl içinde yüzde 6'dan yüzde 33'e yükseldiğini belirtelim (213). Özel sektörde çalışan mühendislerin çoğunluğu (yüzde 48) Türk toplumsal ekonomik sistemini bir karma-ekonomi olarak nitelendirirken yüzde 25'i bu sistemin «Dünya kapitalist sisteminin egemenliği altındaki bir kapitalizm» olduğunu ilan eder (214).

B. HİPOTEZLER

Mühendisler tarafından yayımlanan belgelerin ve mühendisler arasında yapılan araştırmanın bir ön okunması, mücadelelerinin muhalif karakteri hakkında bize bilgi verir. Mücadeleler, giderek bir kopuş öğesi haline

(210) Faaliyet Raporu, 1980, S. 26
1976'da gerçekleştirilen bir anket, bize, sendikalaşma hakkı olan özel sektör mühendislerinin yüzde 2,4'ünün gerçekten bir sendikaya üye olduğunu, kamu sektörü mühendislerinin yüzde 48'nin sendikalı olduğunu gösteriyor. Bununla birlikte sendikalaşmaya müsait bir statüde bulunan mühendislerin oranının yüzde 22,3 olduğunu belirtelim. bkz. Anket, S. 112

(211) Anket, S. 117

(212) Anket, S. 122

(213) Anket, S. 122

(214) bkz. D. Apter ve Huntington'un analizleri.

gelen sol hareketlilik içinde yer alır. Kopuş diyoruz, çünkü sol devlet tarafından yönlendirilen bir gelişme tarzını benimsememe özelliği ve eleştirel devrimci eylemlerinin biçimi tarafından belirlenmektedir.

Mühendislerin bu «radikalleşmesi» sorununu inceleme yöntemlerinden en yaygın olanı mühendisleri, devrimci ideolojilerin öncüleri olarak değerlendirilen gençlerle özdeşleyerek, sorunu gecikme terimleri içinde ele almaktır («lag») (215). Modernleşme tarafından yaratılan özlemlerle, bağımlı bir ekonomide bunları tatmin etme imkânlarının darlığı arasındaki ayrım, bu radikalleşmenin nedenlerini bize açıklayacaktır bu yönteme göre. Dolayısıyla bir toplumsal sistem tarafından yaratılan ihtiyaçlarla bunların sistem içi ilişkiler tarafından «doyurulması arasında senkronizm eksikliği ele alınmaktadır. «Demonstration effect» veya «Rising expectations» mekanizmaları «differed gratification pattern»in üstün geldiği klasik kapitalizmin tersine bu «asenkron» durumları yaratır. Asenkroni terimleri içinde yapılan bu analizin zayıflığı, özlemlerin tatmin edilememesinin niçin bir kopuş ideoloji ve eyleminin oluşmasına yol açtığını ve neden (umursamazlık gibi) bir başka tavrın ortaya çıkmadığını açıklayamamasındadır. İdeolojinin ve eylemin toplumsal ilişkiler açısından anlamını unutan formel bir açıklamadır.

O halde mühendislerin eyleminin muhtemel anlamı ne olabilir?

1 — Mühendislerin Tarihsel Hareketi

Mühendislerin eyleminin anlamının bir krize, bir gelişmemişlik durumuna salt bir tepkiden ibaret olmadığı, bunun ötesinde bu eylemliliğin bir toplumsal çelişkiyle bağlantılı olduğu hipotezi ileri sürülebilir: perde arkası bir yönetici elitin tarihsel hareketidir; toplumda yükselmekte olan bir tabakanın teknisyen-teknisist bir elitinin toplumsal hareketi. Toplumsal gelecekte söz sahibi olmak, modernleşmeyi gerçekleştirmek amacıyla yönlendirici, yönetici olmaktan çok egemen olma özelliğine sahip devlet ve kapitalizme karşı çıkan bu elit bilimsel ve teknik tecrübesinden (becerisinden) güç alır.

Mühendislerin Tarihsel Hareketi'nden ancak, bunların kolektif eylemi üç boyutu biraraya getirdiği ölçüde söz edilebilir: Devlet karşısında eylem, sınıf çelişkileri analizine başvuru ve kütürel bir hedef (216). Yani bir top-

(215) Bu üç boyuttan hareketle tarihsel hareketin bir tanımı için bkz. A. Touraine'in bağımlı toplumlar üzerine analizleri, özellikle «Mobilité Sociale, rapport de classes et nationalisme en Amérique Latine», **Socoloige du Travail** içinde, 1965, No : 1 ve **Les Sociétés Dépandentes.** Karma davranışların tanımı için bkz. **La Voix et le Regard.**

(216) bkz. Suppra, S. 65-70

lumsal hareketin oluşturucu ilkeleri —**kimlik** ilkesi (kimin adına hareket edildiği), **muhalefet** ilkesi (hasmın tayini); **bütünlük** ilkesi (kamu yararının tanımlanması)— «millet», «sınıf» ve «modernleşme» terimlerinde bir tarihsel hareketi tanımlamak üzere cisimleşirler ve biraraya gelirler.

2 — Mesafe

Mühendislerin eyleminin en yüksek, en soyut anlamının bu şekilde tanımlanması bir ikinci hipotezi daha beraberinde getirir: Mühendislerin ideolojisiyle tarihsel rolleri arasında bir kopukluk, mesafe vardır ve bundan mühendislerin mücadelesinin anlamının onların sol bilinçlerini aştığı sonucu çıkar. Kendilerini popüler aktör olarak tanımlayan (ilericilik ve bilimsellik adına hareket eden) bu teknisyen elitler kendilerini yönetici elit olarak görmek üzere devrimci ideolojiyi aşabilirler mi? Görülebilmesi için, elde kendisine ilişkin veri olmayan bir şeyin düşünülebilmesi nasıl sağlanır?

3 — Şimdiki Zaman'ın Yokluğu

İkinci alt hipotez birinciden türer; Mühendislerin ideolojisi ve tarihsel rolü arasındaki bu mesafe, «bağımlılığın» doğasından kaynaklanan toplumsal ilişkilerin eklemlenememesi, şimdiki zaman'ın yokluğu olgularındadır.

Daha önce zayıf tarihselliği (bağımlı toplumlar) olan toplumların insanlarının gelişmenin ışığında, gelişmiş bir toplumun kültürel modelinden hareketle davrandıklarını, eylemde bulundukları fikrini ileri sürmüştük (217). Mühendislerin, tarihlerinin anlamının kaybolması karşısında kendini gösteren volontarizmi onları tarihin yüceltilmesine götürür. Bu yüceltme tarihsel materyalizmin birbirleriyle karışan iki fikri üzerine kuruludur: Tarihin yapılabileceği, bir sonu bulunduğu fikri veya tarih yapmanın ekonomik determinizmin «yasalarına» tabi olmak, egemenliği altına girmek olduğu fikri. Yani bağımlılık; toplumsal-tarihsel bütün bir yabancılaşma mekânına dönüştüğü insanların, meydana getirdikleri kolektif tarihte artık kendi paylarını görmedikleri ve kendilerini insani ilişkilerin eseri dış doğal güçlerin «oyuncağı» hissettikleri ölçüde arttıkça bu toplumsal tarihsel bütün saydam hale gelir, insanlar arası ilişkiler çürür; bu da her türlü düzenlemeden uzak eylemler doğurur (218). «Gelişme bilincinin yokluğuna» bağlı ve Touraine'i izleyerek «Ekonomik yabancılaşma» (219) olarak adlandırabileceğimiz bu ya-

(217) bkz. J. P. Dupuy, **«Totalitarismes et negation du temps»**, Zamanın düzenlenmesi konusunda Dupuy, bağımlı toplumlara bir analoji yapmadan, totalitarizm ile zamanın ilişkisi üzerine uyarıcı bir inceleme yapar.

(218) bkz. A. Touraine, **Sociologie de l'Action**, S. 154

(219) bkz. A. Touraine, **Production de la Société**, S. 20

bancılaşma, ekonomik gelişmenin düşük bir seviyede olmasının zorunlu sonucu değildir; tersine hem büyük bir ekonomik ilerlemenin hem bir toplumun artan bir şekilde dışa açılmasının belirtisi olabilir. Bu dışa açılım, onun, eşitsiz mübadele çerçevesi içinde kapitalizmin dünyaya yayılmasına yaptığı katkıdır aynı zamanda.

Eylemlerin, toplumsal ilişkilerin her türlü düzenlemesinden sıyrıldığını ve aynı şekilde hiçbir yere demirlenmediğini —yahut sadece geçmişe veya geleceğe bağlandığını— söylemek, bu eylemlerin kopuş eylemleri (genellikle terör eylemleri) olduğunu ve aktörlerin toplumsal gerçekliği tamamen reddetmeleriyle sonuçlandığını söylemektir.

Başka bir deyişle her türlü eylemin ayrılmaz iki parçası (220) ütopya ve ideoloji, bu eylemler içinde parçalanır ve köhneleşir.

Mevcut olmayan bir yeri, bir başka yeri hedef göstermesiyle, hedefi uzaklaştırma işleviyle ütopya yenilikçi işlevi olan bir anti-toplum görüşü doğurur, zaten parçalanmış olan bir toplumun donmuş tasviri olduğu sürece «patolojik» hale gelir (221). Aktör, ütopya yoluyla kendini tarihsellikle özdeşleştirdikçe ve bu ütopyayı «ideal düzen»e (sınıfsız ve üretici güçler kurtulur kurtulmaz gelişen bir toplum) dönüştürdükçe aktörler kimliklerini şimdiki zamanın toplumsal ilişkileri içinde değil ideal toplumun mutlak değerleri içinde, tanımlar ve rakiplerini mevcut düzenle özdeşleyerek reddederler. Bu halde ideoloji artık «bir pratiğe» eklemlenmez, artık aktör ile içinde bulunduğu toplumsal ilişkiler arasında bir aracı olmaktan çıkar ve ideolojik alan kendi içine kapandığı, rakiplerle, düzenle ilişkilerde kopuş bilinci daha baskın çıktığı ölçüde ütopya bir doktrin haline gelir.

O halde «ileri doğru kaçan», Tarih'i meta-sosyal yapan ve böylece tarihsel aktörün her türlü diyalektik anlayışını bir kenara iten mühendislerin bu devrimci eylemi hipotezimiz ışığında nasıl analiz edilebilir? Devlet aleyhtarı bir başkaldırıdan yola çıkarak modernleşmeci aktör kavramı bir rakibine, bir toplumsal ilişkiye yaklaştırılarak nasıl yeniden inşa edilebilir?

Kanımızca sadece araştırmacı tarafından oluşturulan ve eylemlerde yaşananların etkisinin minimum seviyeye indirildiği bir deney ortamı aktör kavramının inşa edilmesini, aktörün bilincinin yeniden ortaya çıkma-

(220) bkz. P. Ricoeur, «L'histoire comme recit et comme pratique», **Esprit** içinde, S. 163. İdeoloji ile ütopya nosyonları arasında bir ayrım yapan K. Mannheim, ütopyalara yenilikçi bir toplumsal işlev verir. bkz. K. Mannheim, **İdeology and Utopia.**

(221) A. Touraine, «La Methode de la sociologe de l'action: l'interventlon sociologique», **Revue Suisse de Soicologie** içinde, 6, 1980, S. 325. Araştırmamızı A. Touraine'in **La Voix et le Regard**'da geliştirdiği sosyolojik müdahale ilkelerinden esinlenerek yürüttük.

sını mümkün kılar. Bu da içinde bulunduğu toplumsal ilişkilerin yeniden yaratılmasıyla mümkün olur. Gizli kalan, belirtileri fark edilmeyen şey ancak araştırmacının müdahalesiyle ortaya çıkar: «Araştırmacı, aktörü içinde bulunduğu en temel ilişkilere doğru çekmek için aktif ve kişisel olarak müdahale ettiği taktirde bu aktör kendini mevcut düzene tepki gösteren biri olarak tanımlamaktan vazgeçebilir» (222).

İşte bu nedenle, mühendislerin bu durumun sorgulamasını yapmaları, taraf oldukları, çelişkiler hakkındaki bilinçlerinin ve hedeflerinin ne olduğunu açıklamaları amacıyla bir mühendis grubu oluşturulması ve bir deney ortamı yaratılması zorunludur.

C. ARAŞTIRMANIN SUNULUŞU

Araştırma grubu, militan faaliyetleri nedeniyle, genellikle üretimden uzak kalan, yönetici militanlardan değil üretim içinde yer alan mühendislerden oluşturuldu. Bu tercih aynı zamanda en ideolojik diskurlardan uzak durmak amacıyla yapıldı.

Seçilen mühendisler, Türkiye'nin en büyük sınai kompleksinin (İzmit körfezi boyunca yaklaşık 70 kilometre uzanan (223) bu kompleksin) bir parçası olan ve suni gübre üreten bir fabrikada çalışıyorlar. Bu yerin araştırma açısından üç avantajı vardır: İleri sınai gelişmenin görüldüğü bir yer olmasına rağmen teknolojik açıdan dışa bağımlı bir fabrikadır ve çok sayıda işçinin çalıştırıldığı bir yerdir.

Mühendislerin fabrikalarının yakınında kendileri için özel olarak hazırlanmış modern lojmanları vardır; aynı zamanda tenis kortları, yüzme havuzları ve bir sinema salonu hizmetlerindedir.

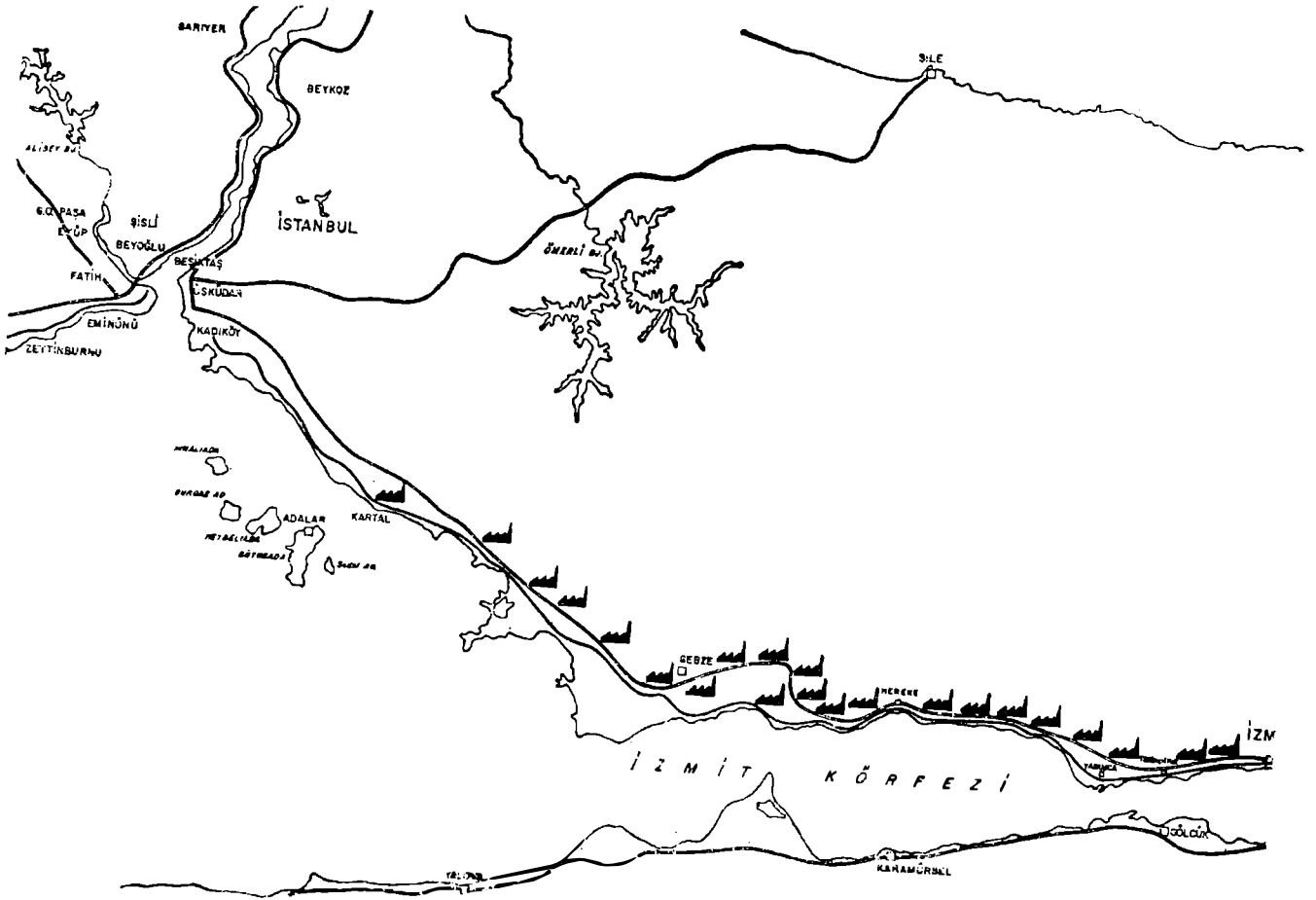
Grubun çalışması mühendisler fabrikadan çıkar çıkmaz başlıyor ve 18-24 arasında, tatile çıktıkları için lojmanları boş kalan mühendislerin evlerinde yapılıyordu. Her seansta hafif bir yemek yenilmesi için yarım saatlik bir ara veriliyordu.

Grubun Çalışma Seanslarının Kronolojisi

1. seans 8/8/1980
2. seans 18/8/1980
3. seans 26/8/1980
4. seans 10/9/1980

(222) bkz. Harita

(223) A. Touraine, **Les Sociétés Dépendentes**, her yerinde.

SARIYER
BEYKOZ
ŞİLE
ŞİŞLİ
İSTANBUL
BEYOĞLU
BEŞİKTAŞ
FATİH
EMİNÖNÜ
ÜSKÜDAR
KADIKÖY
ZEYTİNBURNU
ADALAR
KARTAL
GEBZE
İZMİT KÖRFEZİ
İZM
KARAMÜRSEL

Çalışma Grubunun Tanıtımı

Cem — 32 yaşında, bekâr, kimya mühendisi ODTÜ mezunu (1974)

Osman — 35 yaşında, evli, iki çocuklu, elektrik mühendisi, İstanbul Üniversitesi mezunu (1967)

Aydın — 29 yaşında, evli, çocuğu yok, kimya mühendisi, ODTÜ mezunu (1977)

Ali — 25 yaşında, bekâr, kimya mühendisi, Ankara Hacettepe Üniversitesi mezunu (1977)

Celal — 26 yaşında, evli, çocuğu yok, kimya mühendisi, ODTÜ mezunu (1975)

Veli — 27 yaşında, evli, çocuğu yok, kimya mühendisi, ODTÜ mezunu (1975)

Deniz — 31 yaşında, evli, bir çocuğu var, kimya mühendisi, ODTÜ mezunu

D. ARAŞTIRMANIN ANLAMI VE TARİHİ

1 — BAĞIMLILIKTAN GELİŞMEYE

İlk toplantıdan itibaren araştırmacı mühendisleri toplumun dönüşümünde ve gelişiminde, oynayabilecekleri rol konusunda soruştururken grup üyeleri bağımlılık sorunsalını öne çıkarır. Aynı okuldan diplomalı iki kimya mühendisi Cem ve Veli, meslek ve fabrika seviyesinde hissedilen ve yaşanan ekonomik bağımlılık üzerinde durdular. Cem, merkez ülkelerde geliştirilen tekniklerin basit uygulayıcıları olduklarını açıklarken; Veli, fabrikada ortaya çıkan en ufak bir teknik sorunu dışa bağımlılıklar nedeniyle çözemediklerini anlattı. Acı dolu bu değerlendirmelere grup içindeki tek elektrik mühendisi Osman hareketli bir şekilde karşı çıktı ve ülkede kullanılmayan ve mevcut sistem tarafından engellenen bir potansiyel bulunduğunu ısrarla söyledi. Ona göre mühendislerin karşılaştığı tüm sorunlar daha genel olarak Cumhuriyet kurucuları tarafından seçilen ekonomik ve politik sistemden kaynaklanan sorunlardır. Bu sistemde mühendisler bir anlamda köledirler ve sistem üretici olmaları için uygun ortamı yaratmaz.

Grubun en genç mühendisi Ali politik sistemi düşman kabul eden Osman'ın düşünce tarzını izlese de mühendislerin üretime daha üretici olarak katılmaları sorunu ile yönetici bir rol edinmek, teknokratik bir ikti-

dan ele geçirmek için yürütülecek mücadele sorununu ayırmasıyla Osman'dan farklılaşır. Bu noktada Ali değişimin iktidarın ele geçirilmesi ve teknokratik bir iktidar yoluyla gerçekleştirilebileceğini belirtirken; Cem tersine, değişimin toplum seviyesinde gerçekleşmesi gerektiğini savundu.

Ancak, bu fikirler daha geliştirilemeden Osman ve Aydın tarafından etkisiz hale getirilecek ve Osman ve Aydın kısa zamanda grubun baskın çıkan üyeleri olacaklardı.

Grubun bu konuda bize sağladığı bilgi, hareketin belgelerinin incelenmesinden çıkan bilgilerle uyumludur, çünkü Osman ve Aydın en sert diskurların sahibi olacaklar ve mühendislerin siyasi hareketinde en egemen konumdakileri temsil edeceklerdir.

Ali'nin teknokratik iktidar önerisine Osman, ülkenin geleceğinin işçi sınıfına bağlı olduğunu ve dolayısıyla sorunlara sınıfsal açıdan bakılması gerektiğini belirterek cevap verir. Ve şu soruyu sorar: «Türk toplumunun gerçeklerinden», (burada işçi sınıfı kastediliyor) bu kadar uzak olan mesleki bir grup bu toplumun değişiminde bir kılavuz olabilir mi?» Değişimin toplum tarafından gerçekleştirilmesini, bireylerin insiyatifiyle gerçekleştirilmesini savunan Cem ise hem Osman'ın hem de Aydın'ın muhalefetiyle karşılaşacaktır. Osman toplum seviyesinde üretim için potansiyel güçler bulunduğunu ve bunları özgürleştirmenin yeterli olacağını belirtirken; Aydın, bağımlı bir ülkede devletin eyleminin öncelik kazandığını kaydetti. Böylece hem Osman hem Aydın açısından ekonomik gelişme toplum tarafından yaratılamaz; ancak yukarıdan bir değişimle, siyasi bir değişiklikle bu gerçekleştirilebilir. Osman açısından eski düzende gelişmesi engellenen üretici güçleri özgürleştirmek yeterliyken; Aydın bu konuda daha ileri gidilmesi gerektiğini söyler. Aydın'a göre hakiki ağır sanayi ancak yeni bir devlet tarafından kurulabilir. Bu sanayi «toplum tarafından değil, hiçbir zaman ekonomi nosyonuna sahip olmayan ve zayıf varlığını devletin girişimci yaratmak için verdiği ayrıcalıklara borçlu olan Türk burjuvazisi tarafından kurulmalıdır». Toplum içinde bir rakip tanımlamadaki yetersizliklerinden dolayı grup üyeleri ülkenin içinde bulunduğu bağımlılığı hep öne sürer ve bu nokta etrafında birleşirler. Sistemin ve düzenin eleştirisi grup içinde yaygın olarak yapılır. Bu da toplumdaki rakibin iyice belirlenememesinin sonucudur. Toplumdaki rakip egemen düzen, devletin egemen olduğu bir sistem, dünya kapitalist sistemine bağlı bir devlet biçimlerini alır.

Bu durumda mühendis hareketinin yaşadıklarına yaklaşırız. Çünkü rakibin ve düzenin böylesine çalışması devrimci bir mantık tarafından yönlendirilen eylemlerini aşmaz mı? Grup, mücadelesinin hedefi-

ni nasıl tanımlayacaktır? Bir sistemin kopuş yoluyla aşılmasını öngören bir analizden toplumsal rakiple çelişkili ilişkileri ele alan bir analize nasıl geçilebilir?

İlk olarak, devletin gelişmeyi sağlamaktaki yetersizliğine («emperyalist sisteme» bağlı olmasına değil) önceliği vererek şeylerin düzeni altüst edilmelidir. Çünkü daha az bir bağımlılık için devletin müdahalesini istemektense sanayi burjuvazisinin güçlendirilmesiyle devlet müdahalesinin bir arada düşünülmesi gerekmiyor mu? Daha az bir bağımlılık sert bir ekonomik politika hatta ekonomik otarşi (kendi kendine yeterlilik) yani toplumsal kapanma anlamına gelir. Sanayi burjuvazisinin güçlendirilmesi ile devlet müdahalesinin bir arada düşünülmesinin amacı parçalanmış, durgun (stagnant) bir toplumdan yeniden eklemlenmiş ve **«aktif»** bir topluma geçişin sağlanması değil midir?

Böylece bağımlılık temasının, yabancı olana salt muhalefetin aşılmasını sağlamak amacıyla araştırmacı, bağımlılıktan, otarşi, kapanma ve ağır sanayiin kurulması yoluyla kurtulunabileceği ihtimalinin mevcudiyeti hakkında şüphe yaratmak amacındadır. Geri kalışların veya ileri gidişlerin artık ağır sanayie değil ileri teknolojinin kullanıldığı sanayilere bağımlı olduğu görülürse bağımlılık nosyonu, merkez ve periferik ülkeler arasındaki ilişkiye mündemiç bir eşitsiz ilişkiden kaynaklanan göreceli bir nosyon değil midir?

Araştırmacının bu değerlendirmesine katılan Osman güçlülere karşı tavrını radikalleştirerek, Üçüncü Dünya'ya inancını ifade ederek derhal tepki gösterecektir. Ancak «Üçüncü Dünya'nın, leviyathanını (efsanede ejder) daha fazla beslememesi ve böylece kısır döngüyü, aşması için birleşmesi gerektiği» fikrini ileri sürünce Cem tarafından sertçe eleştirilir. Cem'e göre «Üçüncü Dünya'nın birleşmesi ütopyadan başka bir şey değildir», Cem-Osman çatışması bu konu etrafında şekillenmeye başlar. Bu çatışma grubu düşüncesini derinleştirmeye itecek itici güç olacaktı.

Cem'e göre değişim bir toplumun içinde bulunan (proletarya ve burjuvazi) dinamiklerin eseridir, toplumu harekete geçiren dış güçler değil, bu dinamiklerdir. Görüş açısının farklılığını vurgular: «Düşmanımız kim? Sadece emperyalist dünya, Amerika mı? Gruba sorduğu bu sorunun ardından bir fıkra anlatır: «Sovyet bir atlete sormuşlar: Amerikalılar gelseydi ne yapardınız? Atlet cevap verir: Benim düşmanım ABD değil, zamandır». Cem'in eleştirisi sonucu dışa bağımlılığın, sistemin eleştirisinde farklılıklar ve çatlaklar görülür. Cem dıştan gelen «kötülük»le «içsel» kötülüğü ayırarak dışa salt muhalefet, dünya kapitalist sistemine salt muhalefet diskurunu kırmayı başarır. Cem bağımlılıkla, bir topluma özgü çelişkileri ayırır.

Bir toplumun salt bağımlı bir topluma, dünya kapitalist sisteminin periferik bir öğesine indirgenmesinin reddi çeşitli gelişme tarzlarını temsil eden fikirlerin grup içinde ifade edilmesine imkân tanır.

2 — GELİŞME, AMA NASIL?

a) Devrimci Mantık ve Mühendislerin İdeolojisi ile Tarihsel Rolü Arasındaki Mesafe

Hem grup içinde, hem mühendis hareketinde egemen eğilim kopuşun gerekliliğinden, devrimci mantıktan hareket eden, bağımlılık bilincini sınıf egemenliği bilinci ile birleştirmek isteyen (grup içinde Osman ve Aydın tarafından temsil edilen) eğilimdir. Devrimci retoriklerinde halk: hem dünya kapitalist sistemi (ve yerli işbirlikçileri) olarak tanımlanan hasım tarafından egemenlik altında tutulan milleti, hem de sömürülenler sınıfını temsil eder. Halk nosyonu millet ile proletarya arasında gider gelir.

Osman dış kaynaklı egemenlik ilişkileri ile iç sınıfsal sömürü ilişkilerini birleştirmeye, üst üste getirmeye çalışarak analizini inceltir: «Her şeyin ülke içinde olan bitenden başlayarak geliştiği doğru, çünkü Türk burjuvazisi dış kapitalizmle ittifak halindedir. Bir sistem değişikliği gereklidir.» Ona göre sistemin değişimi «mevcut sistem»le kopuşu sağlayacak «savaş» anlamına gelir. Analizinde sistem, hem «geleceği hakkında karar veremeyen ülke», hem de «burjuvazi tarafından sömürülen işçi sınıfı» anlamına gelir. Böylece halkı savunur: «Halkın çoğunluğunun iyi yaşaması için ekonomik bağımsızlığı talep ediyoruz. Bu sistemle Türkiye'nin gelişemeyeceği ve halkın daha insanca ve daha mutlu bir hayata ulaşamayacağı açık.» Proletaryanın sömürülmesi konusunda savunduğu görüşler ülkenin ekonomik bağımlılığı konusunda savundukları kadar nettir: «Kapitalist sistemde burjuvazinin sermaye birikimini sağlaması için işçi sınıfını sömürmesi gerek. Ve sömürü olan yerde de işçi sınıfının kurtuluşu yoktur. Türk burjuvazisinin buyruğunda giderek kurtulamaz.» Bu iki sınıf çelişki içinde olduklarından dolayı «işçi sınıfı kendi yararına sistemini kurmak için burjuvaziyi uzaklaştırmalı, ortadan kaldırmalıdır».

Aydın'a gelince, Osman'ın bu analizine katılsa da Türkiye'nin potansiyel teknik kapasiteleri sorununu başka bir bakışla ortaya koyar. Ona göre toplumun gelişmesini sağlamak için sadece bağımlılıktan kurtulmak ve üretici güçlerin özgürce gelişebilmelerinin yolunu açmak yetmez, tersine ekonomik alana devletçi bir programla daha aktif olarak müdahale edilmelidir. Aydın'a göre, «Bir sanayi toplumunda yaşamıyoruz. Bunun, Avrupa Devrimi'ne kadar, yaratıcı olmak yerine fetihe dayanmamız gibi

tarihsel nedenleri vardır. Ve sonradan bizi giderek kendisine daha çok bağlayacak Batı'nın tekniklerini benimsedik. Bu noktaya siyasi tercihler sonucu vardık». Ve «Geleceğe egemen olabilmek için onu öngörme yeteneğine sahip olmalıyız». Böylece Aydın devrimci görüşleri savunsa da altyapıya. ağır sanayiye, devletçi programa daha çok önem verir. Osman ise, her şeyden önce kendini «hümanist devrimci» olarak tanımlar.

Grupta, değişimin yukarıdan yapılmasını savunan, siyasetten ekonomiye giden bu görüşler egemen olur. Bu ilk seansta mühendislerin mücadelesi, bize, bir kopuş eylemiyle sistemin aşılmasını hedefleyen genel politik bir mücadele gibi görünür. Devrimci ideoloji sınıf ve gelişme arasında fark gözetmeden gelişmenin hedefini de içine alarak konuşur. Fakat bu devrimci aydınlar bir popüler aktör olarak konuşsalar da bu noktada mühendislerin hizmetinde olduğu devletçi gelişme tarzına daha yakın olduğumuz biliniyor.

Tartışmanın bu anında Osman'ın uvriyerist eğilimiyle Aydın'ın gelişmeci ve avangardçı eğiliminden oluşan devrimci görüşler grup içinde merkezî bir öneme sahiptir. Çünkü gördüğümüz gibi toplumsal pratik tarafından parçalananı birleştirme imkânını yalnızca o sağlıyor. Bağımlı toplumların pratiğinin özelliği egemenlik ilişkilerinin simetrisizliği, iç sınıf ilişkilerinin dış ve ekonomik egemenlik ilişkilerine tekabül etmemesiyle sonuçlanan sınıf ilişkilerinin «eklemlenmemesi» değil mi? (224) Devrimci ideoloji gücünü, bu mesafeyi kapatabilme kapasitesinden birleştirici, hatta mitsel diskurundan almaz mı? Egemenlik altındaki millet ve sömürülen proletaryayı oluşturan halk adına konuşan Üçüncü Dünya aydınları tarafından geliştirilen her türlü devrimci ideolojiyi geren (toplumsal) kimliğin ikili doğası (225), Türk mühendislerin ideolojisinde de mevcuttur. Hem avangardist, hem uvriyerist eğilimler bir kolektif varlığın ifadesiyle bir toplumsal çelişkinin ifadesini ortak bir diskurda biraraya getirmeye çalışırlar. Toplumsal sorunları millî sorunlarla uzlaştırma iradesi, gruba, eylemini, toplumsal gelişme projesini tanımlamaya imkân tanıyacak mıdır? Veya tersine grupta devrimci diskurun çözülmesine yol açacak bir başarısızlığa mahkûm mudur? Yani bu devrimcl ideoloji mühendislerin oynayabilecekleri tarihsel role uymamaktaysa; eğer, hipotezlerimizden hare-

(224) Kimliğin bu ikili doğası yani bütünleştirici kimlikle çelişkili kimlik üzerine bir tartışma için bkz. Dubet, «Défendre son identité», **Esprit** içinde, Mart 1981, No : 3, S. 80-88

(225) Sanayi Uygarlığı'nda «tarihsel özne artık insanın dışında değil eyleminde kavranır ve bu tarihsel öznenin diyalektiği yaratma ve denetimin diyalektiğidir. İnsan kendini, tarihsel özne olarak, yaratma eyleminde, üretimde kavrar ve eserlerini denetlemek ister», bkz. A. Touraine, **Sociologie de l'Action**, S. 142

ketle, yeni bir modernleşmecl yönetlcl elitle karşı karşıyaysak, bu mühendisler, kendilerini bir toplumsal aktör değil, yönetici elit perspektifinde nasıl ele alabilirler? Fakat halen bu noktada değiliz. Grup pasifçe, ancak çok dikkatli olarak Osman ve Aydın tarafından geliştirilen devrimci görüşleri izler.

Üstelik üzerinde uvriyerizmin etkileri giderek daha çok görülen Osman'ın görüşleri grup tarafından büyük bir saygıyla dinlenmektedir; çünkü o, günlük yaşantısında bile ilkelerine uyarlı davranmakta, işçilerle yemeklerde ve boş zamanlarında beraber olarak onlarla sıcak ve dostça ilişkiler kurmaktadır. Fakat sorunun «işçi sınıfının kendi kendine bilinçlenmesi olduğunu» belirterek görüşünü daha netleştirince Aydın, (sistemin «savaş» yoluyla, ondan kopma yoluyla aşılması gerektiğinde Osman'la hemfikir olsa da) ondan uzaklaşacak, mühendislerin rolü konusunda farklı fikirler ileri sürecektir. Osman ve Aydın arasındaki çatışma bu noktada ortaya çıkacak. Bu çelişki bize devrimcl görüşler, devrimcl ldeoloji hakkında daha iyi bilgi sağlayacaktır.

i) Osman ve Kolektif Çalışma

Tartışmalar boyunca mühendislerin üretimdeki, kolektlf çalışmadaki yerleri konusunu vurgulayan Osman'dı. Osman'a göre mühendisler de işçi sınıfına mensuptur, çünkü onlar da maddi üretim sürecine doğrudan katılırlar: «İşçi sınıfından söz ettiğim zaman mühendisleri dışarıda bırakmıyorum. Biz de üretimde yer alıyoruz, emek gücümüzle yaşıyoruz. Dolayısıyla çalışanlar sınıfına mensubuz, çünkü işçi üretime katılan demektir.»

Araştırmacı da açıklamasında üretim sürecine katılım ilkesine başvursa da işçilerle mühendislerin kaynaştığı fikrinin geçerliliğini tartışmak ister. Bu amaçla da üretimde, kafa emeğinin işçiden alınarak mühendiste yoğunlaştırıldığı fikrini ileri sürer. Bu fikre göre mühendis üretim sürecinde işçi sınıfına dahil edilemez, sermaye ile emek arasında aracı, iki yönlü bir role sahiptir. Ali de Osman'a karşı çıkar ve üretimde işçilerin ve mühendislerin yerinin farklı olduğunu vurgular. Ali'ye göre: «İşçi üretim sürecinin bütünlüğünü hiçbir zaman görmez, kontrol etmez; ama mühendis tüm üretim sürecini takip edebilir.» Fakat Ali'nin ve araştırmacının, mühendislerin işçi sınıfına mensup olduğunu belirtmenin zorluklarını vurgulama çabalarına rağmen Osman görüşünü daha netleştirerek savunmaya devam eder: «Çelişkili bir rol söz konusu değil, üretime katılan herkes emekçidir. Söz konusu olan üretimin gerçekleşmesi için yapılan bilgi mübadelesidir. Organik bir bağ, üretimde herkesin kendisine düşen rolünü yerine getirmesini gerektiren bir işbölümüdür.» Tartışmanın yönünü mühendislerin üretimdeki yerinden eylemine yöneltmek amacıyla araştırma-

cı Osman'a mühendis ve işçilerin aynı mücadeleyi yürütüp yürütemeyeceklerini sorar. Mühendislerin eylemi üzerine tartışma uvriyerist Osman'la avangardçı Aydın arasındaki çelişkiyi arttıracaktır.

Osman geleceğin, işçi sınıfının ellerinde olduğu fikrindedir; Aydın tersine avangardçılığı savunur; Ali ise teknokratik bir iktidardan yanadır. Osman'a göre: «Türkiye'de teknokrasinin sorunları çözme kapasitesi yoktur, münde işçi sınıfından daha yetersizdir.» Ona göre mühendisler işçi sıçünkü genel olarak mühendisler toplumsal ve siyasi sorunların çözünıfının parçalarıymış gibi değerlendirilmelidir, bu sınıf mücadelesi yürütebilmek içindir. Fakat sorun «Türk mühendislerinin hâlâ bunu anlamamış olmasıdır... burjuvazi tarafından verilen ayrıcalıklardan yararlanmaya eğilimlidirler. Burjuvazi, mühendisleri işçi sınıfından kopartmaya çalışıyor, bunu da onlarda bir küçük burjuva hayat özlemi yaratarak gerçekleştiriyor; lojmanlar, yüzme havuzları, tenis kortları veriliyor; lokaller kuruluyor...» Dolayısıyla Osman açısından mühendislerin tamamı işçi sınıfına mensup değilse, bu onların küçük burjuva ideoloji ve zihniyetinden kaynaklanıyor. Onun gözünde mühendislerin kendilerini işçi sınıfıyla özdeşleştirmeleri bir zorunluluktur; çünkü bu özdeşleşme üretimin gerçekliğinde şimdiden olup bitmiştir. Dolayısıyla «işçi sınıfı adına konuşmaya ihtiyaç yok, zaten ona mensubuz ve ondan ayrılmamalıyız». Böylece Osman, millî gelişme konusunda sınıf mücadelesinin ve antikapitalist eylemin önçeliğini savunur. Hatta devrimci bir avangard fikrini bile reddeder. Daha sonra Aydın'ın avangardçı fikrini redderek onunla çatışmaya girer. Birçok defa şunları ileri sürer: «İşçi sınıfını kurtarmak için entelijensiyanın avangardizmine karşıyım. Aydın'a soruyorum, acelemiz ne? İşçi sınıfının bilinçlenmediği bir hareketin yararı ne olabilir?»

II) Aydın ve Devrimci Avangardizm

Aydın, tartışmalar boyunca, Osman'ın tersine, mühendislerden işçi sınıfına mensup bir toplumsal kategori olarak söz etmez, kitlelerin öncülüğünü yapabilecek bir entelijensiya olarak söz eder. «Bilimsel teori» ve parti aygıtıyla sadece bu öncüler donandığı için işçi sınıfı bilincini temel sorunların seviyesine çıkartabilecek kapasitede olanlar yalnız onlardır. Bu işçi sınıfı bilinci kendiliğinden gelişmesine bırakıldığında sendikal reformizmi aşamayacaktır, aynı zamanda halkın bilinci kendi gelişmesine bırakıldığında bağımlı olduğunun farkına varmayacaktı. Dolayısıyla Osman'ın sorusuna büyük bir gayretkeşlikle cevap verecektir: «Çok acelemiz var; çünkü bağımlı bir toplumdayız, gelişmiş sanayi toplumunda yaşamıyoruz. Ve bu noktaya politik tercihler sonucu geldik. Böylece ilk gelişme yolu, kitlelerin çıkarlarının ne olduğunun bilincine kendiliğinden varma-

larını beklemektir. Dolayısıyla mühendisler kitlelerin bilinçlenmesine katkıda bulunmak üzere örgütlenmeli midir? Türkiye için, tekrarlıyorum, bu bir zaman sorunudur. O halde ikinci gelişme yolu, mühendislerin, bazen onların iradesine aykırı olsa da, kitleleri yönetmeleridir. Kanımca ilk yol belki daha hümanistçedir; fakat zaman kaybıdır. Mühendisler — hatta mühendisler yerine entelijensiya diyelim — sınıfı kitlelerin avangardı olmalıdır. Kitleleri, gerekirse isteklerine aykırı olsa da özlem duymaları gereken bir sisteme götürmelidir.»

Görüşlerinin ateşliliği ve açık yüreklilikle ifade edilmiş olmaları grupta yalnız bırakılmamasına yol açacaktır. Aydın'ın volontarist eylemin gerekliliği görüşü grubun çoğunluğu tarafından paylaşılacaktır. Celal ve Ali bu analize katılırlar; çünkü onlara göre de «ülkenin gelişmesi isteniyorsa zaman kaybedilmemelidir» ve Cem'e göre «herkes bilinçlenmek zorunda değil; bu işi yapanlar yönetici olabilirler, avangardı oluşturabilirler».

Pratikte olduğu gibi grubumuzda da devrimci görüşler gücünü toplumsal ve millî alanların sentezini yapabilmesinden alıyordu. Fakat Osman ve Aydın arasındaki çelişki sadece bu devrimci görüşteki çelişkilere işaret etmekle kalmaz, grubumuzdaki karma diskurun ayrışmasının ilk işaretlerini verir. Çatışmaları ve araştırmacının tekrarlanan soruları onları «anti-devlet» veya «sınıf mücadelesi» kutuplarına sürükleyen tercihler yapmak zorunda bırakır. Aydın millî gelişme fikrine gittikçe öncelik tanırken sınıf mücadelesi temalarını reddeder ve görüşleri politik terimlere tercüme edilirse, avangardist bir partinin kurulması çağrısı yapar. Osman sınıf mücadelesinin ve antikapitalist eylemin önceliğini savunarak ondan ayrılır. Bu savunulanların politik ifadesi işçi hareketinin güçlendirilmesi talebidir. Biri kendini işçi sınıfının müttefiki, «hümanist» olarak tanımlarken ötekinin görüşlerinde şimdiden, tam netleşmemişse de mühendisin tarihsel değişimin aktörü olarak görülmesi mevcut değil midir? «Sistemin İşçi sınıfı için değiştirilmes bizim için de bir değişim anlamına gelir. Mühendisler kendilerini kurtarmak için kitleleri de (kendi yanlarına) çekmek zorundadırlar...» Çelişkileri sayesinde toplumsal ve millî alan birbirlerinden ayrılır. Sınıf ve gelişmeden, popüler faktör ve avangarddan herhangi bir fark gözetmeksizin bahseden devrimci ideoloji ilk toplantımızdan itibaren çözülmeye başlamıyor mu?

b) Sınıf Mücadelesi, Gelişme İçin Mücadele

İkinci seanstan itibaren mühendislerin kapitalist sisteme karşı işçi sınıfının yanında olmaları gerektiği fikrini ısrarla savunan Osman'ın karşısında Celal, işçi sınıfının eylemine koşulsuz sadakati şüpheyle karşılar. İşçi sınıfının eylemi, ona göre, her şeyden önce sendikaldır. Celal'e göre

«sendika her zaman tembellerin, engelleyenlerin 'tire au flanc'ların yanındadır. Öte yanda işlerini gerçekten yapanlar, savunulması gereken, ancak savunulmayan insanlar var». Hatta işçilerin işletmenin yönetimine katılmalarını bile sorgular: «Zaten bugün işçi sınıfı fabrikanın yönetimindedir. İşçiler gelip konuşabilirler; fakat bunun olumlu yanları olsa da birçok olumsuz yanı vardır.» İşçi hareketine güvensizliğini bu şekilde ifade eden Celal, grubu mühendisler olarak eyleme geçebilecekleri kesin bir hedef bulmaya çağırır: «Türkiye'nin sorunlarını yaşayanlar, yani bizler doğru hareket edemezsek, bir çözüm bulamazsak geri kalan da düzene sokulamaz.»

Celal örnekler vererek işçi sınıfı mücadelesinin bir toplumsal kurtuluş yolu bulmaya değil, her şeyden önce bazı avantajlar elde etmeye çalışan bir sendikal mücadele olduğu fikrini savunur.

Ancak işçi eylemi fikrinden bu kadar kolay vazgeçmez, hatta onu savunur. Grup üyelerine göre özel olarak sendikal eylem değil, tüm sistem kaos içindedir. Türkiye'nin gergin durumu — her gün yaklaşık 20 insanın öldürüldüğü, milletvekillerinin satın alındığı durum — sendikal eyleme de yansımaktadır. Deniz, Celal'in aksine, işçilerin işletme yönetimine katılmalarının çok olumlu olduğu fikrindedir; bu konuda bir örnek de verir: «Bundan önce Azot Sanayi'deydim. Tüm yöneticiler politik olarak, yani hükümet tarafından, seçilmişlerdi. Bunlar arasında işçilerin de bir temsilcisi vardı ve tüm tutarlı ve işletme için olumlu öneriler ondan geliyordu.» Osman bunlara işçi sınıfı mücadelesinden başka çıkış yolu olmadığı görüşünü ekler.

Araştırmacı, mühendislere özgü bir eylemin mümkün olup olmadığı üzerinde düşünülmesi için Celal'in görüşünü izler ve iki görüşü birbirinden iyice ayırmak için mücadele eder. Bunlar Osman'ın sınıf terimleriyle oluşturulan görüşüyle Celal'in toplumsal gelişme hedefi için çıkış arayan görüşleridir. Araştırmacı, Osman'ın, Türkiye'nin geleceği konusunda mühendis olarak değil, işçi sınıfının bilinçlenmesi ve işçi sınıfı mücadelesi terimleriyle konuştuğunu belirginleştirir. Osman'a göre işçi sınıfının bir sınıf bilinci edineceği koşulları beklemek yeterlidir ve daha sonra mühendisler onun arkasından gidecektir. Tersine, Celal, toplumsal gelişme adına mühendislerin Türkiye'nin kurtuluşu için ne yapabileceklerini sorar. Dolayısıyla, Osman açısından, birincil olan sınıf mücadelesi ise; Celal için her şeyden önce Türkiye'nin gelişmesi gelir.

c) Kapitalist Gelişmenin Karşısında Mühendisler

Osman ve Celal'in çatışan görüşleri grubu pasifleştirmez, tersine şiddetli tepkilerin ortaya çıkmasına neden olur. Grup üyeleri sınıf mücade-

lesl - toplumsal gelişme için mücadele ayrımını benimseyerek kutuplardan biri yönünde tavır alır. Tavır alanların çoğunun önerilerinde ülkenin gelişmesinin temel hedef olarak benimsendiği giderek daha açık hale gelir.

Cem, gelişme tarzları üzerine fikir yürütmeyi ilk deneyecek olandır. Gelişme hedefini savunur; ama değişimin toplumdan hareketle gerçekleşmesi gerektiğini belirtir. Ona göre Türkiye'nin ilk sorunu, gelişme ve daha kesin olarak üretimin ve üretkenliğin artışıdır. Şöyle bir soru sorar: «Politik sistem değişirse ne değişecek? Başlangıçta hiçbir şey. Gelişme seviyesi yükselmeyecek ve hatta mücadeleler nedeniyle gerileyecektir bile.» Oysa «önemli olan toplumun örgütlenmesidir. Sanayi halen tarımsal bir zihniyetle örgütlenmiştir, ilk görev sanayi toplumunun gerektirdiği örgütlenme aşamasına geçmektir». Ona göre bunun koşulu büyük üretim birimlerine sahip olmaktır. Küçük birimlerin tekelleşme ve devletleştirme sonucu her halükârda yok olacaklarını ve bunun üretkenliği artıracağını düşünür. Dolayısıyla sistem ne olursa olsun üretim büyük birimlerce gerçekleştirilecektir.

Cem toplum görüşünü ekonomist bir mantıkla oluşturmuştur. Daha önce savunulan ve yukarıdan değişimi, önce politik, daha sonra ekonomik değişimi öngören görüşlere de muhalefet eder. Ona göre belirleyici faktör üretimin içinde, bu üretimin örgütlenmesinin içindedir. Bu örgütlenme bir sanayi toplumunun ekonomik kurallarıyla uyumlu olarak büyük üretim birimlerine kaçınılamaz bir gelişim göstermelidir. Cem'in diskuru ekonomik determinizmle yüklü olsa da, aynı diskurda sınai atılım gösteren bir toplumda üretimin arkaik örgütlenmesinin suçlanmasını görüyoruz. Ne kadar zayıf olursa olsun daha modern bir sanayi toplumunun bu savunusu bir açılma, yaydan fırlama durumu oluşturur. Bu konum grup içinde çok yalnızdır. Çünkü grup daha volontarist görüşlerin etkisiyle hareketlenmiştir. Fakat grupta Cem'inkinden daha volontarist, yine de toplumdan hareket eden bir görüş gelişir. Bir sınıf ile bir millet adına eylem arasındaki ayrımın yol açtığı gedikten hareket etmeyi sürdüren Deniz, mühendislerin mücadelesinin doğasını sorgular: «Mühendislerin oynayacakları tarihsel bir rol var mıdır, yoksa başka toplumsal sınıflar tarafından yürütülen mücadeleye mi katılacaklardır?» Ona göre temel sorun genel olarak ülkenin gelişmesidir ve bu sınıf mücadelesi sorunundan önce gelir. Dolayısıyla bunun için mühendislerin davranış tipleri, toplumsal gelişmedeki tarihsel rolleri düşünülmelidir. İnatla sorusunu gruba sorar: «Türkiye'nin iyiliği için mücadelemiz ne olacak? Toplumsal gelişme yolunda mühendisler ne yapacaklar?»

Daha sonra araştırmacının beklemediği bir şekilde Deniz, kapitalist olarak nitelendirilebilecek gelişme yönünde bir görüş geliştirir. Politik değişim diskurundan hayli etkilenmiş bir grup içinde sistem değişikliği so-

rununu iskartaya kaldırır. Mühendislerin geçmişteki durumuyla ilgili bir hatırlatmadan hareket eder. Ona göre, 1950'lere kadar mühendisler devlet işletmelerinde çalışıyorlardı ve bu işten memnundular. «Fakat 1950'li yıllardan itibaren ekonomik ve politik nedenlerden dolayı, mühendislerin beklentileri gerçekleşmedi ve onlar da birer girişimci olarak özel sektöre atıldılar. Bazıları gelişti, bazıları ise battılar.» Sonra gruba şu soruyu sordu: «Mühendislerin üretime daha doğrudan katılmak üzere kapitalistçe insiyatiflerde bulunmalarını nasıl yorumlamalı? Bu Türkiye için olumlu mudur, olumsuz mu?»

Deniz tarafından çekingen bir şekilde ifade edilen bu soru üzerine grup yeniden saflaşır. Celal girişimci-mühendis yanlısı önerisine katılarak Deniz'in yanını tutar. Her ikisi de mühendislerin üretken olamadıklarını, oysa bir bilgi birikimine sahip olduklarını belirtir. Bu bilgileri kullanmanın bir yolunu bulmalıdırlar. Mühendislerin girişimci olmalarının zorunluluğu buradadır. Zaten bu mühendis-girişimciler kâr peşinde olsalar da, bundan Türkiye de yararlanacaktır. Çünkü hem Celal, hem de grubun çoğunluğu açısından Türkiye'nin esas sorunu «üretememektir». Bir örnek verir: «İlaç sanayiinde hammaddelerin yüzde 60'ı laboratuvarlarda üretilebilirdi; ama bugün Türkiye'nin kimyasal ürünler faturası petrol faturasının ardından ikincidir. Bizim bu üretim kapasitelerini geliştirmeyi denememiz gerekirdi. Ancak aramızdan hiçbirimizin bu işe girişmeye cesareti yok.» Böylece Deniz ve Celal üretimi artırma, ülkenin gelişmesini sağlama amacıyla kapitalist insiyatiflerin ve mühendislerin mesleki bilgilerinin kullanımının gerekliliğini belirtirler.

Deniz ve Celal grup içinde kapitalist gelişmeyi hedefleyen görüşler ileri sürseler de, bu görüşler bir sol bilincin izlerini taşır. Bu bilinç her türlü politik değişimi soyutlarken, sadece sistemi suçlamayı yeterli görür. Böylece görüşlerini «mevcut sistem içinde tutarlı bir davranış, bu sistemden bir çıkış yolu» olarak nitelendirirler. Bununla birlikte savundukları, görüştüğümüz özel sektör mühendislerinin savunduklarına yakındır. Bu mühendisler kendilerinden modernleşmeci burjuvazi olarak söz ediyorlardı ve hem rantiye-spekülatör burjuvaziye, hem de çok müdahaleci, çok bürokratik devlete karşıydılar. Bunlara göre, gelişmenin hedefine ancak özel sektör için daha çok serbest alan açılması halinde ulaşılabilir. Tek kelimeyle Deniz ve Celal'in savunduklarıyla ikinci şemamıza, yani kapitalist gelişme tarzı şemamıza yaklaşırız.

Direnmeler

Deniz ve Celal'ın bu önerisi tüm grup tarafından kabul edilmez. İlk karşı çıkış özel sektörün sınırlı bir üretim kapasitesi olduğunu, dolayısıyla da devlet işletmelerini savunan Cem'den gelecektir: «Burada, bu fab-

rikada daha yüksek bir üretim seviyesi için musluğu açman yeterlidir.» Osman'a gelince o bireysel insiyatifleri temel alan ve bu nedenle de sadece bireysel bir kurtuluş imkânı tanıyan bu tip pratiklere kuşkuyla bakmaktadır. Ve «işçi sınıfını kurtaracak olan bu tip bireysel kurtuluş yolları değildir» der. Aydın, kapitalist insiyatiflere güvensizliğini dile getirir: «Bugün ekonomik kriz döneminde herkes bireysel çıkışlar arıyor. Fakat bu çözümler hiçbir zaman sanayiye yatırımlar yapılmasını sağlamaz.» Grubun bazı üyelerinin çeşitli projelerini örnek olarak gösterir, ilk olarak da kendisininkinden başlar: «Aydın fabrikadan amonyak alıp onu suyla karıştırdıktan sonra, amonyaklı su satmak istemektedir. Osman elektronik makineleri tamir edip ek gelir sağlamak istiyor, Veli kola yapıp onu satıp satamayacağını düşünüyor, Cem Ege bölgesi zeytinlerini getirip İstanbul'da bakkallara satıp satamayacağını düşünüyor vb. Bütün bu bireysel insiyatifler küçük çaplıdır. Çocuklarımıza hiçbir şey bırakamayız. Bunlar kısa vadeli çözümlerdir. Toplumsal çözümü bulmalıyız.» Bu görüşler kapitalist girişime düşmanlık beslememekle birlikte üretimin çoğunluğunun devlet tarafından yapıldığı ve bireysel girişimlerin her zaman sanayiye yatırım anlamına gelmeyeceği bir ülkede kapitalist gelişme tarzına öncelik tanımaya karşı çıkarlar.

Bütün bu görüşler, hasmı çelişki barındıran bir ilişkinin terimleriyle değil, reddedilen düzen ve sistem terimleriyle belli belirsiz tanımlanan bir grubun içinde geliştirilir. Grupta işçi-görüşmeciyle temastan önce ortaya çıkan görüş ayrılıklarına rağmen, grup üyeleri bu «sistemin» reddinde birleşirler. Cumhuriyetten itibaren seçilen ekonomik ve toplumsal sistemi istememektedirler. Cem, örneğin Türkiye'nin kuruluşundan bu yana hep kapitalist bir ideolojiyle yönetildiğini vurgular. Ona göre tüm yöneticiler Fransız Devrimi'nin getirdiği fikirlerden bilinçli olarak yararlandılar. Bu anlamda devletçilik, kapitalizmin gelişmesine katkıda bulunmaktan başka bir şey yapmadı. Diğerleri gibi Osman da ülkeyi gerektiği gibi geliştirmeyen «sistemi» tanımlamak için bu tarihsel analize katılır. Ona göre, karma ekonomi sistemi devletçiliğin bir kavramıdır ve gerçekte sadece özel sektöre yarar. Cem'e göre, «Başlangıcından günümüze Türkiye komple bir çıkmaza girdi. Çözüm bu kapitalist sistemden gelemez... Savaş kime karşı verilecek? Çok açık: Sisteme karşı.»

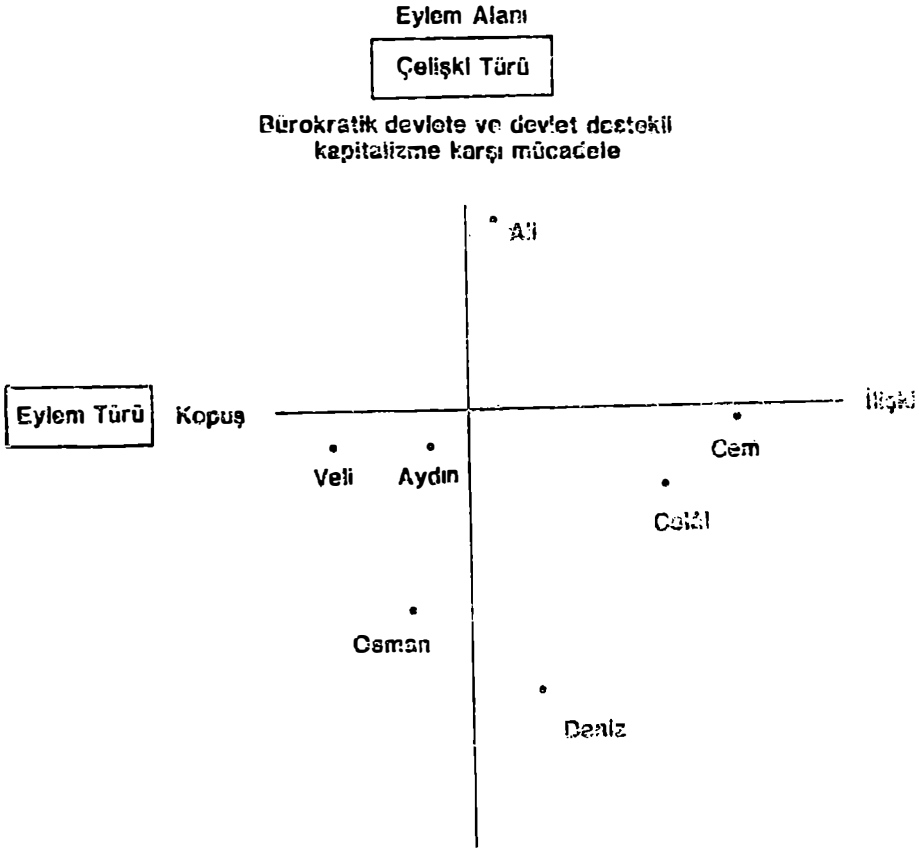
Bu ikinci seans bitmeden önce araştırmacı, sistem kavramı üzerinde var olan birliği yıkmak amacıyla müdahale eder ve Osman'a sistemin değişmesinden ne anladığını sorar. Osman sistemin değişiminden ne anladığını şu şekilde ifade eder: «Sistemin değişmesi için işçi sınıfının iktidara geçmesi gerekir ve çok açık ki, sınıfı için en iyi olanı yapacaktır. Çünkü yöneticilerin kendileri bizzat işçi sınıfı(ndan) olacaktır.» Bu konuda yönetilenle yöneticiler arasındaki çelişkinin hiçbir zaman ortadan kalkmadığını düşünen araştırmacıyla sosyalist ülkelerin, yani (ona göre)

çelişkisiz toplumların savunucusu Osman arasında çatışma çıkacaktır. Daha sonra işçi sınıfı ile mühendisler arasındaki farklılıklar, mühendislerin ayrıcalıkları konularında grupla Osman arasında tartışma çıkacak ve çelişki doğuracaktır. Cem, işçi sınıfına mensup olmak istemenin yeterli olmadığını, bu sınıfın mühendisleri kendi parçası olarak görüp görmediğinin de öğrenilmesi gerektiği fikrini ileri sürer. Şöyle açıklamaya çalışır: «Kendime peygamber dersem bunu kabul edecek misiniz? Mühendis olarak da kendi statünü kendi başına tanımlayamazsın, diğerlerinin, işçilerin seni nasıl gördüğüne bağlıdır.» Celal açısından cevap kesin: mühendisler işçi sınıfına mensup değildir; çünkü «işçi kendini benden eğitimim, hayatım dolayısıyla ayırır ve beni kendisinden üstün gördüğü ölçüde beni kendisi gibi biri olarak görmez». Deniz'e göre bunun nedeni, işçilerin her zaman işçi kalmalarıdır. Oysa bir fabrikada mühendisler her zaman yönetici olabilirler. Öte yandan Veli, sendikalı mühendislerin haklarını savunmayan sendikaları eleştirir: «Yönetimle bir çatışman olsa ve seni lojmanlardan atmakla tehdit etse sendika seni savunacak mı? Hayır, sana bunu sendikanın sorunu olmadığını söyleyecek.» Osman bu eleştirel görüşler karşısında gerilemez; ona göre işçi ve mühendisler arasındaki ayrımın sorumlusu, bu mühendislerin küçük burjuva zihniyetidir. 7 ay önce işçilerin gelip sendikalı mühendislerden yardım istediğini; ama hiçbir mühendisin işletme yönetiminden korkarak bu isteğe olumlu cevap vermediğini söyledi. Bundan sonra gruba yüklenir: «İşçilerin bizi kendileriyle birlikteymişiz gibi değerlendirmelerini nasıl istiyorsunuz? Bu yolda devam edilirse, gelecekten böylesine korkuyla, toplumsal merdivenin basamaklarını çıkamama korkusuyla, kısacası burjuvazi tarafından verilen küçük ayrıcalıkları kaybetmek korkusuyla... işçi kör değil, kendi kendine şöyle diyordur: Mühendisler yöneticilerden; onlar sadece yöneticiler merdiveninin alt basamaklarında.» İşçi sınıfına nazaran mühendislerin yeri konusundaki tartışmada ortaya çıkan anlık Osman-grup gerilimine rağmen, grup çok çabuk sakinleşir; tartışmanın gerilimi düşer ve hatta Osman'ın mühendislerin tutumu hakkındaki olumsuz yargısı cevapsız kalır. Bununla birlikte işçi-mühendis ilişkileri konusu tükenmemişti, herkes gelecek seansa katılacak işçiyle yapılacak görüşmeyi hesaba katıyordu. Gece ilerlediği ve altı saatten fazla süredir tartışıldığı için yorgunluk baskın çıktı. İran Devrimi üzerine bir tartışmadan sonra seans Osman'ın Türk işletmelerinin, memur zihniyetinden dolayı düşük verimlilikle çalışmasıyla ilgili olarak anlattığı anektodla sona erer.

d) Grup Elemanlarının Temel Konumları

Bu ikinci seansın anlatılmasından sonra grubun ana çizgilerini, eğilimlerini şematikleştirebiliriz. Bu eğilimlerin açık değil, gizli olduğunu ve ortaya çıkarılmaları için araştırmacı tarafından yaratılan ve harekete ge-

çirilen koşullarda bir grup çalışması yapılması gerektiğini gördük. Grubun bu kendi üzerindeki çlışmasını, çelişkilerini ve boşluklarını göstermek için olan bitenin iyice aktarılmasını tercih ettik, ama bunun basit bir hikâyeye indirgenmemesine de dikkat ettik.

Bu tablo mühendislerin eylem alanını şekillendirmeyi amaçlıyor. İki eksenin kesişmesiyle oluşan tablo üzerinde grup üyeleri açık bir şekilde yerlerini alıyorlar. Bu iki eksen bürokratik devlet ve destekli kapitalizme karşı mücadele ile emperyalizme karşı mücadele eksenleridir; hasımla çelişkili ilişkiler içinde olma olarak anlaşılan eylem veya kapitalist sistemden kopuş terimleriyle tanımlanan eylem.

Grup üyelerinin çoğunluğu sistemin «kötülüğünü» kabul etseler de, bireysel girişimlerden hareket eden bir değişimden, kapitalist bir değişimden yana olan görüşleri temsil eden tablonun alt yarısında yer alıyorlar. Fakat Deniz ve Celal, sistemi diğerlerinden az eleştirmiyor ve sistem de-

ğişirse davranışlarının da değişebileceğini belirtiyorlar. Cem, toplumun modernleşmeci güçlerine olan inancında Deniz ve Celal'e yakın olsa da, devletin sınai gelişmedeki rolü konusunda onlardan ayrılıyor. Bağımlı bir ülkede devlet müdahalesi olmadan salt kapitalist bir değişimin mümkün olabileceğini düşünmemektedir. Ali'ye gelince, onun konumu her şeyden önce politiktir; çünkü devlet aygıtındaki bürokratların yerini teknokratların almasını istemektedir.

Üçüncü seanstan önce yaptığımız bu çalışma değişmede, gelişmede mühendislerin rolü konusunda grup üyelerinin çeşitli yönelimlerini sergilemektedir. Bununla birlikte bu konumlar hareketsiz olarak değerlendirilmemelidir. Grup çalışması, mühendislerin diskurları hâlâ mevcut düzene karşı çıkma çabasıyla belirlendiği için sona ermemiştir. Mühendisler mevcut düzene tepki tutumundan, mücadelelerinin daha derin bir anlamını araştırmak üzere, yani içinde bulundukları en temel ilişkileri tanımlamak üzere sorgulama tutumuna nasıl geçebilirler?

Bu değişiklik, hipotezlerimiz mühendislerl, mücadelelerinin hedefini ve içinde bulundukları ilişkileri daha berrak, daha anlaşılabilir tarzda tanımlamaya iterse gerçekleşecektir. Çünkü bu adımı benimsenerek, araştırmacının hipotezleriyle yürütülen bu grup çalışmasının sadece mühendislerin eylemlerinin en dolaysız anlamını aşma kapasiteleri hakkında bilgi verebileceği varsayılıyor. Grup tablonun kuzeydoğu bölümüne yükselmeyi başarabilecek mi, yani savunduğunu, mücadele ettiği hasımlarını ve araştırmacının hipotezleri ışığında mücadelesinin hedefini tanımlayabllecek mi? Başka türlü ifade edersek mühendisler, gelişme adına, modernleşme adına, bürokratik bir devletle ve destekli bir kapitalizmle çatışmaya giren yeni bir yönetici elitin, yeni bir modernleşme gücünün perspektifinde kendilerini analiz etmeyi başarabilecek mi? Tarihsel rolleri ile sol bilinçleri arasındaki mesafe aşılabilir mi? Gouldner'in terimleriyle bağımlı bir toplumun bu «görülmeyen» teknisyen eliti görülebilir hale gelebilir mi?

Seansların anlatımına grup çalışmasını daha yakından izlemek üzere geri dönelim. Üçüncü seansa grup üyeleri tarafından davet edilen sendikacı bir işçi de katılıyor.

3 — EMEK VE ÖRGÜTLENME : İŞÇİ VE MÜHENDİSLERİN BİRLİĞİ

Kimya sanayiinde kalifiye işçi ve sendikacı Mehmet'in katılacağı üçüncü seansın başlangıcında grup gergin ve hava ağırdır; grup üyelerince en çok beklenen toplantı buydu: herkes işçiden, işçi-mühendis ilişkileri açısından savunduğu görüşü doğrulamasını, kanıtlamasını bekliyordu. Ancak bu konu tartışılmadan önce Deniz'in tutumu havayı daha da gerginleştirir. Çünkü işletmenin yaratıcı işlevinden söz ederek mühendis ve işçileri

en çok birleştiren noktaya dokunur. Müdahalesi iki grup arasındaki «ortak dile» çağrı yapar, yani yaratıcı tecrübe, çalışma ve ürünlerin denetimi diline (226). Belirli bir «politika»nın aracı haline geldiği, iktidarın temsilcileri haline gelen kadrolarca yönetildiği (bu işletme içi rasyonaliteyi engeller) ölçüde işletmenin bağımlılığını eleştirir. Onun gözünde bu durumda, çalışma ve teknik beceri, yaratıcı bir tecrübenin merkezi temel değerleri olacakken önemini kaybeder. Sözü Deniz'e bırakalım: «Türkiye'de gittikçe daha çok politik bağlanma her şeyden önce gelmeye başladı; kilit mevkilere atamalar mesleki beceriden çok politik görüşlere öncelik tanınarak yapılıyor. Bugün kilit mevkilere politik bir partinin sempatizanları olan teknokratlar, bürokratlar atanıyor. Bu çok önemli bir sorundur; çünkü ilk olarak, çalışma hakkında sahip olunabilecek inanç, yani çalışma içinde ve çalışarak ilerlenebileceği inancı yıkıldı. Böylece çalışmanın ve bilginin yararsız olduğu inancı doğar, bu da pasifliği getirir. Ve dolayısıyla Türkiye artık kendi yeteneklerinden yararlanamaz. İkinci olarak kilit mevkilere atanan bu insanlar mesleki yeteneklerden mahrum oldukları için yönetme kapasitesinden yoksundurlar. Bir üretim biriminde 8 birim üretmek yerine 4 veya daha az üretiliyor. Ve işçi sınıfı yeterli çalışmamak, çok grev yapmakla suçlanıyor.»

Grup üyeleri ve işçi, Deniz'in işletme yönetimiyle ilgili eleştirisine katılırlar. «Doğru, kişinin yöneticilerle aynı politik görüşleri yoksa diskalifiye oluyor», «üretim için yararlı insana önem verilmiyor», «üretim ilk hedef değil», «politik amaçlarla fazla işçi alınıyor, bu üretimin düşmesine neden oluyor»: bunlar grup üyeleri ve görüşmecinin Deniz'in fikrine katılarak ifade ettikleri görüşler. Bundan böyle mühendisler ve işçi kendilerini «karşı karşıya» hissetmeyecekler ve sonuç olarak da araştırmacıya üretimde karşılaştıkları zorlukları, engelleri ve üretimde izlenmesini istedikleri yeni yönelimleri ifade edeceklerdir.

Osman, gelişmiş ülkelerde bireyin üretime katılımıyla hayat koşulları ve seviyesinde meydana gelen iyileşme arasındaki bağımlılık üzerinde durur. Ona göre ödüllendirme, işçilerin ve mühendislerin üretime daha üretken biçimde katılmalarının motorudur. Üretimin ilerlemesiyle hayat seviyesinin ilerlemesi arasında paralelliğin bulunmaması onun gözünde «Türkiye'de mevcut sistemin çürümüşlüğünü» gösteriyor. «Oysa Almanya'da, ABD'de, Japonya'da kapitalist sistem mühendisten yararlanır; ama bunu üretkenliği artıracak koşullar yaratarak yapar. Böylece mühendis üretim birimine bağlıdır, orada ilerler ve kazancının emeğiyle orantılı olabileceğini anlar. Tersine Türkiye'de, esasen kamu işletmelerinde mühendis trafiği

(226) «Mesiek ütopya»sının böyle bir tanımı için bkz. A. Touraine, **Sociologie de l'Action**, S. 167

çok yoğundur; mühendislerin aynı işletmede beş yıldan fazla çalıştığı nadiren görülür.» Deniz bunun başka bir soruna daha yol açtığını belirtir: Uzmanlaşmanın azalması. «Özellikle kamu sektöründe bir mühendis için tek ilerleme imkânı yönetici olmak olduğundan mühendis, üretime 2 ilâ 4 yıl katıldıktan sonra yönetim kademesine girmeye çalışır ve uzmanlık alanından uzaklaşır.» Üniversiteden çıkan bir mühendisin Türkiye'de üretim ile eğitim arasında bir bağ olmaması nedeniyle teknik beceriden yoksun olduğu ve bir mühendisin ancak 2 yıllık çalışma sonunda üretken hale geldiği düşünülürse, Deniz'e göre bu gerçek, uzmanlaşmanın mevcut olmadığı anlamına gelir.

İşçi Mehmet tersine, tartışmada işletme yöneticilerinin uzmanlaşmış mühendislere olumsuz tutumunu gündeme getirir. Ona göre bu mühendislerin uzaklaşmasına ve hatta «beyin göçüne» yol açmaktadır. Tanık olduğu şu olayı anlatır: «Bir kimya mühendisi Kanada'da çalıştıktan sonra fabrikamıza geldi. Ülkesine yararlı olmaya karar verdiğini söylüyordu. Kanalların kirlenmesi üzerine bir rapor hazırladı ve onu yönetime verdi. Yönetim, bu raporun sonuçlarını doğrulatmak amacıyla Avrupalı uzmanlara ikinci bir rapor hazırlatacakları cevabını verdi. Avrupa'dan yollanan rapor bu kimya mühendisininkiyle aynıydı. Küçük düşmeyi kabul etmeyen mühendis işten ayrıldı. Tekrar ülke dışına gittiğini sanıyorum.» Mehmet tarafından verilen bu örnek, mühendislere işletme yöneticilerinin, insiyatiflerine, kuruluşun iyiliği için yaptıkları önerilere yaptıkları engellemeler veya bunları cevapsız bırakmalarıyla ilgili acı anıları hatırlattı. Nadiren fikir belirten Veli, bu konuda aktiftir: «İthal edilen teknolojiyi bir tabu olarak ele alan yöneticilerin bu zihniyetini kıramayız. Bu ithal edilen teknolojide de hatalar, hatta keyfi hatalar bile bulunabilir. Bu hatalar fark edilip ve yönetime bunların düzeltilmesi önerilse bile, bu Almanların veya Hollandalıların olumlu cevabı alınmadan mümkün olmuyor. Mühendisler işten böyle uzaklaştırılıyor.» Deniz'e gelince o, işletme yöneticilerini bireysel insiyatife öncelik tanımamakla ve dolayısıyla mühendislerin yaratma ve denetim iradesine engeller çıkarmakla suçlar. O da tanık olduğu bir olayı anlatır: «2 yıldır İGSAŞ'tayım. Ben işe girdiğimde fabrika Alman teknisyen ve mühendislerinden oluşan bir kadroyla çalışıyordu. Ben stajyerdim. Fabrikanın günde 2 veya 3 defa durduğu oluyordu. Fabrikanın sorumluları biz olduğumuzda sorunsuz çalışmaya başladı. Avrupalı uzmanlarla konuştuğumda aslında hiç de uzman olmadıklarını anladım. Yöneticilerimizin teknik kadrolarımız hakkında beslediği temeli olmayan güvensizliği bu örnek iyice anlatıyor. Bugün bu fabrika çok açık olarak, ortalamanın üstünde çalışıyor.»

Sendikacı işçiyle yapılan bu seansın ilk evresinde grup birlik içindedir; tartışma bir yanda işçi, bir yanda mühendisler şeklinde sürmemekte-

dir; hep birlikte yaratma ve denetleme isteklerinde karşılaştıkları engelleri anlatmaktadırlar. Önceki seanslarda grup üyeleri işletmeden uzak, topiumsal gerçeklikle ilgili en global seviyede konuları tartışıyorlardı. Mehmet'in varlığı çalışma ve işletme nosyonunu öne çıkarmaya imkân tanıdı. Politik iktidarın temsilcilerinden başka bir şey olmayan yöneticilerin, gittikçe daha bağımlı hale gelen, yani belirli bir «politikanın» gereklerine giderek daha çok boyun eğen bir işletmenin karşısında işçi ve mühendisler yaratıcılığa çağrı yaparlar. Birlik içindeler; çünkü aynı yerden, emekleriyle zenginliği üretenler adına konuşuyorlar. Birlik içindeler; çünkü yaratma bilinçleri bireysel olmaktan çok kolektiftir: bu noktada mühendisler «mesleki ütopyaların» — bireyin üretici rolünün doğrudan bilinci içinde olduğunu belirtenler — terimleriyle konuşmuyorlar, bu rol kolektif emeğin örgütlenmesi dışında edinilebilecekmiş gibi konuşmuyorlar (227). Çalışma koşullarını belirleyen yönetime karşı birlik içindedirler ve özerklik ve mesleki kalifikasyon çağrısı yaparlar. Fakat kimlikleri ve hasımları böyle tanımlandıktan sonra mühendis ve işçi aktörleri ortak bir projeden, ortak hedefin global bir görüşünden yola çıkarak harekete geçebilirler mi? Bu kuruluşa ait olmalarının anlamının tamamen bireysel olmadığı, bireysel bir projeyle sınırlanmadığı düşünülebilir. Ama tersine, söz konusu olan, kolektif bilinçlerinin sadece bir mesleki gruba, aynı değerleri paylaşan kalifiye işçiler grubuna ait olma bilinci mi olduğunu veyahut kolektif bilinçlerinin (kendisi bireyle tarihsel özne arasında, toplumsal aktörle gelişme ve demokrasi değerleri arasında aracı olarak anlaşılan) işletmeye bağlı olma bilinci mi olduğunu bilmektir (228). Başka türlü ifade edersek, söz konusu olan mühendis-işçi aktörünün hak mücadelesinde tarihsel özneye, modernleşme (bütün) hedefine işletmeden (parça) hareketle ve onun vasıtasıyla başvurup başvurmayacağını bilmektir. Bu konuda grupla tartışma seanslarımız sona ermeden bir karar veremeyiz.

Üçüncü seansımızın ikinci evresine geçelim. Bu evre görüşmeci Mehmet'in katılımıyla hareketleneçektir.

Mesafe ve Güvensizlik

Mehmet'in tavır değiştirip ilk defa araştırmacıya değil, doğrudan gruba hitap ettiği andan itibaren mühendisler ve kendisi arasında ilk çatışma ortaya çıkar. Çok ciddi bir ifadeyle ve yavaşça konuşarak grup üyelerine şöyle der: «Size bir soru soracağım: Fabrikalarımıza baktığımda sendika temsilcisi olan mühendis görmüyorum. Neden? Mühendis temsilci neden yok?»

(227) Bu farklı katılım ve proje seviyeleri üzerine bir tartışma için bkz. **Sociologie de l'Action**, 4. bölüm, «Les organisations».

(228) Araştırmacı taleplerinin özelliğini sorduğunda cevap vermek istemez ve sessiz kalır.

Cem, çok ani olarak sinirlenip ilk tepkiyi gösterecek kişi olacaktır. Fakat nedenin çok açık olduğunu söylemeye başladığı anda Ali onun sözünü keserek, Mehmet'e cevap verir: «Sen de benim kadar biliyorsun: Bizi yöneticiler engelliyor.» Mehmet gene sakin bir şekilde yeniden sorusunu yöneltir: «Mühendisler biraz korku, tereddüt içindeler. Bu nereden kaynaklanıyor? Aynı şey işçiler için de geçerli. Fakat işçi olarak, yukarıda olanlardan daha çok şey bekliyorum.» Veli, beklemenin pasiflik doğurduğunu belirterek, eleştirel bir tonda Mehmet'e şunları söyler: «Herkes beklerse bu atalettir.» Deniz ekler: «Sadece hissiyat seviyesinde bile bir kopukluk var: işçiler her halükârda bizi kendilerinden ayrı, kendilerinin dışında olarak değerlendiriyorlar.» Fakat Mehmet işçilerin tutumunu savunur: «Birçok toplantı düzenledik ve birçok mühendisi davet ettik. Gelmediler. Üstelik bazı mühendis arkadaşlar patronlarla görüşmelerde ücretlerle ilgili olmayan bazı taleplerimizle ilgilenmediler (229). İşte size açık konuşuyorum.» Uvriyerist Osman gruptan ayrılarak Mehmet'in yanında tavır alacaktır. Osman, kendi suçlamalarının Mehmet tarafından da dile getirildiğini duymaktan memnun olduğu halde söylenenleri onaylar: «Evet, işçiler; 'gelin, siz eğitim görmüş insanlarsınız, büyüklerimizsiniz, bize yol gösterin' dediler.» Mehmet sorusuna cevap alabilmek amacındadır ve tüm gruba tekrar hitap eder: «Az önce sorduğum sorumu tekrarlayacağım: Bir mühendis neden hiç sendika temsilcisi olmuyor?» Cem, «seçilmeme korkusunun bulunduğu» cevabını verir. Osman bu cevabı ciddi bulmayacaktır. Cem açıklamaya çalışır: «Mühendisin belirli bir statüsü var. Aday olduğunu ve seçilmediğini varsayalım... Zor bir durum meydana gelir.» Fakat bu cevap ne Mehmet, ne de grubun öteki üyeleri açısından doyurucu bir cevap değildir. Grubun öteki üyeleri bir mühendis için seçilmemenin neden zor bir durum olduğunu anlamayacaklardır ve Mehmet mühendislerin neden aday olmadıklarının gerçek nedenini öğrenmek istemektedir.

Osman mühendislerin sendika temsilciliğine aday olmamalarını, mühendislerde sınıf bilincinin bulunmamasıyla, kendilerini işçi sınıfının bir parçası olarak görmemeleri olgusuyla açıklarken, Cem açısından bu aynı zamanda işçilerin mühendislere bakışına da bağlıdır. Sorusuna bir cevap alabilmek amacıyla Mehmet'e döner: «İşçiler mühendisleri kendilerinin ve patronların karşısında nasıl değerlendiriyor? İşçilerin mühendisler hakkındaki kanısı nedir?» Deniz, ayrıca mühendislerin sendika temsilciliği için aday oldukları varsayılırsa, oy alıp alamayacaklarını sorar. Mehmet olumlu cevap verir: «İşçi sınıfı gerçekten eğitim görmüş bir sınıfı yanında görmek istiyor. Fakat işçi mühendisi gördüğünde, onu kendisinden farklı bir insan olarak değerlendirir.»

(229) A. Touranie, **Sociologie de l'Action**, S. 296

Böylece Osman hariç tüm grup üyeleri, mühendisleri işçilerden ayıran bir mesafe ve farklılık olduğu ve bu nedenle de mühendislerin işçilerin arasında olmadığı sonucuna varır. Bu mesafenin varlığı konusunda anlaşıldıktan sonra grup, Mehmet ve Cem'in insiyatifiyle bu mesafenin aşılıp aşılamayacağını, ortak mücadeleler verilip verilemeyeceğini araştırmaya girişir. Fakat bu ikinci girişim sadece bir güvensizliğin ifade edilmesiyle sonuçlanacaktır. Bu, ortak bir mücadele yürütülmesi söz konusu olduğunda iki tarafça da hissedilmektedir.

Mehmet, bu mesafenin aşılabilme imkânı bulunduğunu ilk belirtecek kişi olacaktır. Gruba şunları söyler: «İşçilerin aşılamaz olarak gördüğü büyük bir mesafe vardır. Fakat bunun böyle olduğu da kesin değildir. Ortak bir mücadele imkânsızmış gibi görünüyor, ama imkânsız değil.» Sendikal mücadelede ortak hedef örnek gösterir: «İş kazalarına karşı önleyici tedbirler örneğini ele alırsak, mühendislerle aynı saftayız.» Cem ise bu mesafenin ortak eylemlerle, özellikle mühendislerin başlattığı eylemlerle aşılabileceğine inanmaktadır. «Evet mesafeyi aşabilmek için harekete geçmek mühendislerin üzerine düşüyor» der. Mehmet harekete geçmenin mühendislerin üzerine düştüğünü duşünse de mühendislerin bu konudaki insiyatifsizliğinden, sebatsızlığından söz eder. İşçileri mühendislerin iyi niyeti olduğu konusunda şüpheye düşüren bir örneği aktarır: «Bölgesel delegeler konusunda bazı girişimlerde bulunduk. Birkaç mühendis toplantılara katıldı, uzun süre çalıştık, fakat seçim günü mühendisler oy atmaya gelmedi. Şimdi onlarla birlikte çalışma konusunda tereddüt içindeyiz.»

Fakat öte yandan mühendisler de işçilere karşı güvensizlik duymakta, sendikaların kendilerini bir mücadelede sonuna kadar destekleyeceğinden şüpe duymaktadırlar. Deniz bu güvensizliğini şöyle ifade eder: «Aslında işçilerin bize duyacağı güven önemli, ama bizim onlara karşı duyacağımız güven de önemli.» Bir örnek verir: «Gazoz sanayiinde işçi ve mühendisler omuz omza grev yaptılar. Ve sonunda işverenle sendika arasında görüşmeler yapıldı. Görüşme koşulları arasında greve katılan mühendislerin bundan sonra sendikaya üye olamamalarını öngören bir koşul vardı. Bunun sonucu, bu mühendislerin işsiz kalmaları oldu. Güven aslında önemlidir.» Osman bile bu konuda mühendislere katılır. Türk Havayolları'ndaki son grevi örnek verir. Bu grevde işçilerin sendikalı mühendisleri desteklemediğini belirtir. Ona göre bu, işçi sınıfının da sınıf bilincine halen sahip olamadığını gösteriyordu. Fakat bu, işçi sınıfını nicelik açısından geliştirecek olan ekonomik kanunlara bağlıdır; işçi sınıfı giderek daha önemli bir güç haline gelecek ve böylece mühendisler daha uygun bir ortamla karşılaşabilecekler.

Uvriyerist Osman'ın bu müdahalesi, kendisiyle Mehmet arasındaki ayrılıkları derinleştirecektir. Her şeyden önce Mehmet, işçi sınıfının bilinç-

lenmesi gereğinden söz etmenin saçma olduğunu düşünmektedir: «Çünkü Türkiye'de mücadele kapasitesi hayli gelişmiş olan bir işçi sınıfı mevcuttur.» Ve sonra harekete geçmek için işçi sınıfının daha önemli hale gelmesini beklemek, Mehmet için mühendislerin eyleme geçmek istemediği ve işçi sınıfının arkasına takılmak isteğinde oldukları anlamına gelmektedir. Gruba karşı sinir içinde konuşur: «Gerçekte eyleme geçmek fikri, size, ancak her şey hazırlandığında geliyor.»

Grup ve sendikacı ayrılırlar; çünkü ortak eylem projesi, tarihsel eylem projesi geliştirmeyi başaramamaktadırlar. Fakat yaratıcılık ve bürokratikleşmeden kurtulma isteklerinde, yani yaratmanın rasyonelleştirilmesinde birbirlerine yaklaşmaktadırlar. Bu rasyonelleştirme isteği, işletmeyi, gittikçe daha çok politik iktidar ilişkilerinin kopyası bir yer haline getiren işletme idaresine karşıdır. Ancak politik tercihlerin önceliğinden söz etmemektedirler, hedefe daha global bir bakıştan hareketle toplum seviyesinde olayı ele almaktadırlar. Şüphesiz kuruluşun ve onun iç rasyonalitesinin özerkliğini tehlikeye sokan hasıma karşı, zenginlikleri emekleriyle yaratanlar adına konuşuyorlar. Ve böylece kuruluşun meşruiyeti ilkelerine olan yönelimlerini ifade ediyorlar; ama bir tarihsel aktör, yani modernleşme projesi olan biri adına, gelişme değerlerine yönelen biri adına hiç konuşmuyorlar. Başka bir deyişle talepleri bize ideolojik olmaktan çok, yönetimsel olarak görünmektedir. Tersine önceki seanslarda mühendisler, sürekli olarak, üretici rollerine rağmen bundan çok az söz ederek, yani yaratma yerine, gelişme terimleriyle konuşarak toplumsal gerçekliğin daha global bir seviyesiyle ilgileniyorlardı. Gelişmenin toplumun çalışmayla dönüştürülmesi olduğu düşünülürse, «Tarihsel bir hareket ancak verili bir durumda bulunan, çalışmanın anlamından hareketle incelenebilir, tarihsel öznenin hareketi olarak kavranabilir. Tarihsel öznenin bu hareketi eylemdir, yani yaratma ve denetleme iradesidir» (230). Dolayısıyla Mehmet'in varlığı bu anlamda temel önemdedir. Çünkü bir yandan mühendislere üretimin gerçekliğine doğru, çalışmanın anlamına doğru inme ve kolektif olan yaratma bilinçlerini ifade etme imkânı tanırken, öte yandan araştırma ve analizimizi, aksiyonalist bir perspektiften hareketle, çalışmanın durumu ve örgütlenme üzerinde odaklaştırmamızı sağlar. Bir yandan aksiyonalist perspektif bize «Çalışma durumunun tarihsel öznenin kendisine verdiği anlamın dışında, işçilerin yaratma ve denetleme projelerinin dışında tanımlanamayacağını» hatırlatır (231). Öte yandan bazı iletişim ve otorite normları çevresinde örgütlenmiş bir sistem olarak değerlendirilmeyen işletme, aksiyonalist perspektifte, (yönetici veya ücretli) tarihsel aktörler

(230) a.g.e., S. 297
(231) a.g.e., S. 183

ile gelişme ve demokrasi değerleri arasında bir aracı olarak (aynı zamanda bir engel de olabilir) ortaya çıkar (232).

Çalışma seansının bu anında, mühendislerin tarihsel eylem projesi tanımlamaktaki güçlüklerini gösteren, mühendislerle işçiler arasındaki mesafenin ortaya çıktığı bu anda sorun; daha çok işçi, teknisyen olarak konuşan; işletme normlarına çağrı yaparak rutin işlemleri altüst etmek istedikleri ölçüde modernleşmeci olan bu işçinin ve bu mühendislerin, gelenekçilere karşı olan bu «modernler»in, işletmenin bu «Jön Türkleri»nin kendilerini aynı hedefi, gelişme ve demokrasi hedefini paylaşan tarihsel bir aktör, modernleşmeci bir güç olarak tanımlayıp tanımlayamayacaklarını bilmektir. Mühendisler kendilerini hem üretimdeki rollerine, hem de modernleşmenin tarihsel eylemindeki rollerine göre nasıl tanımlayacaktır? Bir yandan işletme yöneticisi, öte yandan ideolog olarak mı konuşacaklar ya da içinde bulundukları toplumsal ilişkileri, hasımlarını, müttefiklerini ve hedeflerini tanımlayarak eylem kapasitelerini artırmak için bu iki seviyeyi (ideoloji ve işletme yöneticiliği) birbirine bağlayabilecekler mi? Nihayet, mühendisler ve işçiler ortak bir hedef belirlemeyi başarabilecekler mi? Şimdilik, tartışma eylem üzerinde yoğunlaşınca ortaya çıkan ayrılık, bize toplum seviyesinde bağlanma noktası bulmaktaki zorluklarını gösteriyor.

Fakat çalışma seansı halen sona ermedi; Mehmet halen mühendislerin ve işçilerin eylemde birliklerinin gerçekleştiğini görme isteği ve umudunu ifade etmektedir. Bu son tartışmadan şöyle bir sonuç çıkarır: «Her iki tarafın mücadeleleri birbirinden ayrı. Beraber mücadele edilseydi bazı zararlardan kaçınılabilirdi. Örneğin Petkim'de bazı işten çıkarmalar oldu. Korkuların ve tedirginliklerin beraber yaşandığı ortak bir mücadelenin sonunda işçi ve mühendisler hep beraber fabrikaya çalışmaya döndüler.»

4 — SÜRPRİZ : MEHMET'İN YENİ BİR KÜLTÜREL HEDEF TANIMLAMA GİRİŞİMİ

Araştırmacı tartışmayı hareketlendirmek ve yönlendirmek amacıyla çevre kirlenmesi ve nükleer santrallar kurulması temasını ortaya atar. Bunlar araştırmacı tarafından rasgele seçilen konular değil, güncel ve özellikle Mühendis Odaları tarafından ele alınan ve tartışılan konular-

(232) Türk Mimar ve Mühendis Odaları Birliği'nin bu konularla ilgili toplantılara ilişkin afişlerinde şunlar yazılıydı :
— «İçinde yaşadığımız çevre halka aittir, ancak halkın kararıyla değiştirilebilir, dönüştürülebilir.» (Dünya Şehircilik Günü için, 8 Ekim 1978).
— «Yeşil bir Ankara'da daha iyi bir hava için.» (Ağaç Bayramı için 26 Ekim 1978).
— «Nükleer Santrallar enerji sorununu çözmez, dışa bağımlılığı arttırırlar.» (21-29 Nisan 1979 tarihleri arasında yapılan bir toplantı için).

dı (233). Araştırmacı grup üyelerinin ilk toplantıdan beri bu konulara ilgi göstermemesi karşısında şaşırdığını ifade eder. Osman büyük düş kırıklığıyla bu fikirlerin «tuhaf» olduğunu söyler. İşçi sınıfıyla beraber verilecek politik bir mücadeleye, bir sınıf mücadelesine öncelik verdiğini ifade eder. İşçi Mehmet, Osman'ın aksine bu kanıda değildir. Osman'ın fikirlerine biraz sinirlenir; çünkü onun gözünde politik mücadele, gelecekle ilgili tek mücadele değildir; İzmit Körfezi'nin kirlenmesinin önemini, nükleer santral inşaatının ve bölgede dispanserlerin yokluğu olgusunun önemini vurgular. Ona göre bunlar sadece bir sınıfın değil, bir bölgenin, bir ülkenin hayat tarzını ve geleceğini ilgilendiren alanlar birkaç örnektir. Nasıl politik mücadele gelecekle ilgili tek mücadele değilse, sendikal mücadele de verilecek tek toplumsal mücadele değildir. Şöyle konuşur: «Çünkü bir sendika ne yapar? Grevler, görüşmeler. Kısacası iyice tanımlanmış şeyler. Fakat görüş açımızı genişletirsek, oldukça farklı ve çok da önemli şeylerin yaşandığını fark ederiz. Bu açıdan Fransa'da balıkçıların mücadelesi ve kamyoncuların bu mücadeleye desteği anlamlıdır.» Fakat toplumsal mücadeleler başka toplumların tecrübeleri üzerinde ısrarla durması, grubun bu fikirlere katılmasıyla sonuçlanmaz. Deniz, mühendis arkadaşlarına dönerek yorumda bulunur: «Mehmet bize politik mücadelenin yeterli olmadığını söylemek istiyor.» Osman ise Mehmet'in söylediklerini duymak ve anlamaktan memnun değildir: «Eğer midem boşsa, çevre kirlenmesi ve nükleer santrallar beni ilgilendirmez. En iyisi işçi sınıfının kendi partisini kurması ve mühendislerin bu partiye girmeleridir.» Fakat Mehmet bir politik mücadele ve örgüte verilen bu öncelik karşısında bir politik örgüte değil, toplumsal mücadelelere olan inancını ifade etmek üzere tepki gösterecektir. Bu konudaki görüşleri çok açıktır: «Sizin için bir partinin kurulması, bütün sorunlar üzerine bir çarpı atmanın bir yoludur. Fakat ben mücadelenin gerekliliğine inanıyorum. Ve eğer bir parti bize bazı şeyleri kabul ettirmeye çalışırsa, bu bizim her zaman bağımlı olacağımızı gösteriyor. Her halükârda, yukarıdan gelen her şeyin uzun vadede zararlı sonuçları olacaktır.» Osman diretir ve görüşünü, kendi fikrine göre hiçbir zaman görüşmeyle sonuçlanmaması gereken sınıf mücadelesi mantığıyla doğrular: «Bir parti kurmak ve sistemin sahipleriyle görüşmekten geri durmak gerekir; çünkü görüşmeler yapılırsa, ondan sonra geriye sınıf savaşı, iktidar için mücadele kalmaz.»

Mehmet, Osman'ın politik iktidarın ele geçirilmesini hedefleyen mücadeleye yaptığı çağrıya cevap vermez, onun görüşleriyle ilgilenmez ve

(233) Petrol nedeniyle naftol fiyatının artışını kastediyor. İGSAŞ naftolü, işlemek üzere petrol ithal eden Petkim'den aldığı için naftolden hareketle amonyak üretmenin faturası çok yüksek oluyordu. Bununla birlikte fabrikanın bir bölümünün, doğal gazdan hareketle amonyak üretimine tahsis edilmek üzere değiştirilmesiyle ilgili bir proje hakkında bilgi aldık.

bir önceki konuya geri döner. Grubun öteki üyelerine konuşur: «Bugün işçi sınıfı (az sayıda olsalar da), çevre kirlenmesine ve nükleer santrallara karşı mücadele yürütmektedir. Bu amaçla İzmit Körfezi'yle ilgili olarak pankartlarla yürüyüş yaptık. Su kıyısındayız ve ondan yararlanamıyoruz, balık bile tutamıyoruz. Evet daha modern fabrikalar var; ancak daha kirlenmiş bir deniz de var. Fakat gösterimiz kötü karşılandı, yalnız kaldık. Desteklenmeye ihtiyacımız var.» Mehmet doğa ve doğal dengenin korunmasından söz eder, ilerlemeyi insanın çevresiyle olan ilişkisinden bağımsız tanımlamaz. Gelişmenin sınai değerlerini böylece reddederek gelişmenin yeni bir hedefini saptar ve mühendislere kendilerini bu yeni hedef içinde görmeleri çağrısı yapar. Bu gelişme ona göre sadece sınai ve üretici değil hem ilerlemenin sonuçlarını hem de değişim karşısında bireysel ve kolektif kimliği hesaba katan bir gelişmedir.

Mühendisler Mehmet'in müdahalesi karşısında kendilerini tavır almak zorunda hissederler. Cem ilk tepki gösterecek ve nükleer santralları ilk savunacak kişi olacaktır: «Nükleer santrallara karşı çıkmak gericiliktir. Türkiye'nin bu teknolojiye sahip olması gerekir.» Deniz Cem'le aynı yönde ve aynı inançla tepki gösterir: «Türkiye nükleer santrallara sahip olmalıdır.» Fakat Mehmet bu sanayileşmeci mühendislere karşı tüm teknolojilerin nötr, özü itibarıyla iyi ve ilerici olmadığı ve teknolojik tercihlerin yurttaşları da toplumu da ilgilendirdiği fikrini savunur. Kendi görüşünü yerine oturtmak için nükleer sanayii seçen ve içlerinde yurttaşların, toplulukların anti-nükleer mücadelelerinin geliştiği gelişmiş toplumları örnek verir: «Eylem terimleriyle düşünülürse birçok toplumun nükleer teknolojiye karşı mücadele ettiğini ve etmekte olduklarını söyleyebiliriz; örneğin Japonya bu kadar teknolojiyi kabul etmesine rağmen nükleer teknolojiye karşı mücadele ediyor. Hiçbir sorun çıkartmayan bir teknoloji olsaydı Japonlar bu konuda mücadele vermeyeceklerdi.» Mehmet sanayileşmeci mühendisler karşısında ilerlemenin reddine dayanan görüşler geliştirmez; onlar gibi bir gelişme adına konuşur; ama politik ve ekonomik olmaktan çok daha toplumsal ve kültürel yeni bir hedefi olan bir gelişme adına konuşmaktadır. Çünkü Mehmet sadece yaratma iradesini değil aynı zamanda yaratma (faaliyetinin) denetimi iradesini ifade etmektedir; Değişmenin ve onun denetiminin topluluklarca yapılması çağrısında bulunmaktadır .Ve Osman ve Veli'nin aksine politik olmayan her girişim dışa bağımlılığın sürekliliğini, sağlayan bir faktör olmaz. Bağımlılığı soyutladığı anlamına gelmez, Türkiye'nin geleceğiyle onu merkez toplumlardan, dünya ekonomik sisteminden koparak ilgilenmek istememektedir. Osman ve Veli gibi sanayileşmenin otarşi, kopuş ve dünya kapitalist sisteminden kopan güçlü bir devletle sağlanabilecek «bağımlı olmama» durumu anlamına geldiği fikrini savunmamaktadır. Aksine gelişmiş toplumların tecrübelerine sürekli başvurarak Türkiye'nin değişimini, dünya sisteminin kopmuş biri-

mi olarak değil onu bu sistemle bütünleştirerek, gelişmiş toplumlarda yapılmış olanı, yapılmakta olanı hesaba katarak yönlendirmek imkânını ifade eder. Görüşleri sanayileşmenin acilliğini inkâr etmez; ama sanayileşme sorunsalını aşmak, bu tuzaklardan kurtulmak için kültürel ve toplumsal gerekliliklerden hareketle yeni bir gelişme modeli ortaya koyar.

Ret

Mühendisler Mehmet'in ne sanayileşmeye ilişkin değerleri sorgulamasını — her türlü teknolojiyi kendiliğinden ilerici saymayı reddini, insan ile doğa arasındaki dengenin korunmasına çağrısını — ne de değişime katılım ve bu değişimin denetimi için toplumsal ve kolektif mücadeleler verilmesine inancını paylaşırlar.

Osman, Mehmet'in yanlış bir yol izlediği kanısındadır ve ona görüşünü şöyle belirtir: «İşçi sınıfı sorunu bağımlılık terimleriyle ortaya koymalıdır. (Nükleer) Santrallar Türkiye'nin bağımlılığını ve sömürülmesini arttıracaklar mıdır, arttırmayacaklar mıdır?» İktidar aygıtında bürokratlarla teknokratların yer değiştirmelerini isteyen Ali, nükleer santralların inşaatının reddinde Osman'ın mantığını onaylar. Santralların kurulmasına kendisinin de aynı nedenle karşı olduğunu söyler: «Uranyum ve teknoloji ithali dolayısıyla dışa bağımlılığı arttırıyorlar.»

Bu andan itibaren mühendisler Mehmet'le olduğundan çok kendi aralarında çelişkiye düşeceklerdir; Türkiye'nin yeni teknolojilere sahip olması konusunda farklı çizgileri savunacaklardır. Cem, Osman ve Ali'nin bağımlılık konusundaki düşüncelerine karşı çıkarak yeni teknolojilerin ve özellikle nükleer teknolojinin ithalini savunur. Osman ve Ali'ye döner: «Sizin gibi düşünülürse dışarıdan gelen hiçbir yeni teknoloji kabul edilmemelidir. Her yeni teknoloji başlangıçta olumsuz tepkilere yol açar; ama Türkiye nükleer teknolojiyi elde etmelidir.» Osman İGSAŞ'ı örnek vererek karşı çıkar ve amonyağın naftoldan hareketle üretiminin yararını ve rasyonalitesini sorgular. Mevcut uygulama ona göre Türkiye için vazgeçilmez değildir. Deniz aralarında hiç kimsenin bunu 1975'de söyleyemeyeceğini çünkü sorunun ekonomik olduğunu ve kömürden hareketle amonyak üretilmesinin daha da pahalıya malolduğunu söyler. Bunun aksine 1960'lı yıllarda amonyağın naftoldan üretilmesinin çok ekonomik olduğunu ve bu dönemde kurulan tüm fabrikaların naftoldan veya doğal gazdan hareketle üretim yaptığını belirtir. Bugün koşulların hiç kimsenin öngöremeyeceği şekilde değiştiğini belirtir (234). Osman görüşünde ısrar eder;

(234) A. Touraine'in dediği gibi: «Hak talep etme ilkesine sahip olmamasıyla bu ilkeden yoksun olmasıyla yani iş dünyasında yaratma bilincine sahip olmamasıyla tanımlanabilecek bir toplumsal kategori tarihsel hareketlerin taşıyıcısı olamaz» bkz. A. Touraine **Sociologie de l'Action**, S. 296

tamamına sahip olmadıkça ithal teknolojinin yararlı olmadığını belirten Osman bundan dolayı bu teknolojileri geliştiren yabancı ülkelere her zaman bağımlı olunacağını söyler. Deniz'le tartışmasını sürdürerek ona şunu sorar: «Türkiye'de bir amonyak birimini kendi kaynaklarınla kurabilecek kapasitede misin? Bir amonyak fabrikası kurmak istiyorsan Almanlar seninkinden daha modern bir teknoloji geliştirdiklerini söyleyecek ve sen de onu kabul etmek zorunda kalacaksın.» Deniz sorunun böyle ortaya koyulamayacağı fikrindedir. İlk olarak İGSAŞ'ın kurulmasının yararlı olduğunu belirtir ve ortada bir amonyak birimi daha kurulması gibi bir proje olduğunda şüphesiz Türkler onu tek başlarına kurabilecek kapasitede değiller; ama Almanlarla iki yıl değil üç ay çalışmaları yeterli olacak. Ancak bugün İGSAŞ'da elde edilen tecrübeler sayesinde Almanlarla böyle bir projenin gerçekleştirilmesine girişilirse öneriler yapabileceklerini, görüşmelerde söz alabileceklerini ve işlerin şu ya da bu şekilde yapılabileceğini söyleyebileceklerini belirtir. Deniz açısından bu kazanılan tecrübe teknolojik bağımlılığını azalttığı ölçüde önemliyse Osman için bağımlılığın rölatifleşmesinin anlamı yok ve ilk yapılacak şey ekonomik bağımsızlığı kazanmaktır. Osman şöyle devam eder: «Her şeyden önce millî kaynaklarımızı, nehirlerimizi, kömürü, gazı kullanmalıyız.» Cem ve Deniz birlikte seslerini yükseltirler: «Türkiye ileri teknolojileri öğrenmekten vazgeçemez» der Deniz; Cem ise; «Yabancıların desteği olmadan amonyak fabrikası kuramıyorsak ne yapacağız? Onları kurmayacak mıyız? O halde ne yapacağız? Hayvan dışkısı mı gübre mi kullanacağız?»

Böylece teknolojilerin ithali ve özellikle nükleer santralların ithali konusunda grupta giderek daha netleşen farklılıklar ortaya çıkar. Genellikle kapitalist girişimlerden hareket eden bir gelişme yanlısı olan Deniz, değişime daha evrimci daha modern bakan Cem'le aynı saftadır ve birlikte yeni teknolojileri ve özellikle nükleer teknolojinin elde edilmesi zorunluluğunu öne sürerler. Bu yeni teknolojiler onlara göre hem üretim hem de tecrübe ve bilgi açısından zorunludur. Oysa grubun öteki üyeleri yeni teknolojilerin vazgeçilmezliğinde hemfikir değildir. Türkiye'nin millî gelişmesinin karşısında sınıf mücadelesine öncelik tanıyan Osman'a göre ithal malı bu teknolojiler, teknolojik ve ekonomik bağımlılığı ve bu nedenle de halkın sömürülmesini arttırırlar; dolayısıyla işçi sınıfı teknoloji ve nükleer santral ithal edilmesi konusunu, bir başkasından değil bu bakış açısından ortaya koymalı. Grupta Aydın'ın avangardist ve gelişmeci görüşlerine en yakın olan Veli nükleer santralların reddinde Osman'ın yanındadır. Veli'ye göre nükleer teknolojinin tercih edilmesi geri dönüşü olmayan bir yola girmektir ve bu hem ülkenin dışa bağımlılığı, hem geleceği açısından böyledir. Ali'ye gelince, mühendislerin teknokrat elitler olarak iktidara gelmesiyle başlatılacak bir ekonomik ve toplumsal gelişmenin tek savunucusu nükleer santralların kurulması konusunda şunları söyler: «Türkiye'nin, durumuna uygun bir teknolojiye sahip olması gerekir.»

Böylece mühendisler Mehmet'in yeni bir gelişme tarzı tanımlama girişimine olumlu cevap vermezler; mühendisler sanayileşmeci olarak kalırlar. Teknoloji ithali konusunda ortaya çıkan çelişki, ekonomik gelişmeyi dünya kapitalist sistemiyle bütünleşme, yeni teknolojilerin elde edilmesi olarak anlayanlarla ekonomik değişimi bir kendine dönüş, bu üretken sistemden özerklik ve uzaklaşma olarak anlayanlar arasındaki farklılıkları ortaya çıkardı. Her iki taraf da gelişmenin daha genel, daha kültürel, daha insani gereklilikleri adına konuşmazlar. Teknoloji, ekonomi, üretkenlik, sınıf konuşulur; ama hiçbir şekilde doğadan, insandan, topluluktan, toplumdan söz edilmez.

a) İkinci Girişim

Sendikacı Mehmet her ne kadar mühendislerin konuştuklarını dikkatle dinlese de, saflaşmaların ortaya çıkışına kadar, gruptan ayrı durur. Bundan sonra tekrar söze karışır: «Sanırım mühendislerin eğitilmesi sorunu da var. Amerikan kolejlerinde eğitilenlerin Amerikan hayat tarzına bir sempatileri olduğu gibi nükleer santralların kurulması isteği üniversitelerde gelişen bir beğeni. Oysa kanımca insanların hayat tarzını ülkenin geleceğini etkileyen böylesine önemli kararları teknoloji beğenisinin etkisiyle almamalı.» Mühendisleri, toplulukların, toplumun değişimi denetleme kapasitesini arttırmak zorunluluğu konusunda ikna etmek ister. Televizyonda gördüğü bir nükleer santralda meydana gelen kazayı anlatan filmden söz eder. Fakat kaza teması ona korku temasından fazla şey anlatmaktadır: toplumun, bölgelerin kendi hayat koşullarını denetlemekten yoksun olmaları. «Televizyonda bir santralda meydana gelen bir kazayı anlatan bir film gördüm. Halk bilgisizlik içinde kendini yalnız ve başkalarının, devletin kararlarına tamamen bağımlı görüyordu.» Mehmet nükleer sanayiinin kesinlikle teknik nötr, ilerici bir çözüm olduğunu savunan mühendislerin görüşlerine karşı çıkarak onlara böyle bir tercihin sonuçlarını göstermek ister. Nükleer teknoloji kabul ettirilirken aynı zamanda nükleer enerjinin kendi üretim koşulları nedeniyle giderek kendi hayat tarzını, geleceğini denetleme imkânından yoksun kalan ve her türlü katılım için vazgeçilmez olan bilgileri elinde tutan merkezî bir iktidara bağımlı hale gelen bir toplum tipi kabul ettirildiğini defalarca söyler. Mehmet grup tarafından dinlense bile, görüşleri kabul edilmez, tek başına kalır. Mühendisler Mehmet'in uzun süren müdahalelerinden sonra tekrar kendi aralarında tartışmaya başlar. Deniz ve Cem, Mehmet'in nükleer santrallarla toplumun tercihi arasındaki bağlantıyla ilgili görüşlerine cevap vermez ve nükleer teknolojinin sanayie olumlu katkısını vurgularlar. Cem «Nükleer teknolojinin transferinin yararından öte santrallar tarafından üretilen enerjiden söz ediyorum» der. Deniz ise «Sadece enerjiden değil sanayide uygulamak

amacıyla derinlemesine öğrenmemiz gereken nükleer teknolojiden de söz ediyoruz.» Tıpta, sanayide ve hatta üç radyoaktif kaynağın kullanıldığı İGSAŞ'ta nükleer teknoloji kullanıldığını hatırlatırlar. Bu görüşlere karşı Mehmet tavır alır ve bu tavır tartışmanın atmosferini değiştirir.

b) Düşüş : İşletme ve Kaza

Çok gergin bir sesle, Mehmet mühendislere karşı tüm fabrika işçileri adına konuşur: «Evet, üç radyoaktif kaynak var ve siz bunların etkilerini gizliyorsunuz. Rastlantı sonucu bu kaynakların etkileri üzerine bir raporu okudum ve bunu okuduktan sonra derhal İGSAŞ'ı terk etmek istedim.» Mühendisler, gülümseyerek ve tedirgin bir şekilde, bunların abartıldığını söylerler. Mehmet diretir ve şöyle konuşur: «Evet, işçi kaynak hakkında hiçbir şey bilmiyor, dolayısıyla da tehlikeleri hakkında hiçbir şey bilmiyor. Oysa mühendisler bunu biliyorlar ve gizliyorlar. Normal olarak mühendisler bunu işçilere anlatmak zorundalar. Oysa bu işi bilen tek kişi benim ve bu da rastlantı sonucu oldu.» Deniz kendinden emin bir sesle Mehmet'i cevaplar: «Bu konuda bilgi sahibi olarak size tehlikenin büyük olmadığını söyleyebilirim.» Ve sözüne şöyle devam eder: «Hiç kimsenin tehlikeye atılması istenmiyor; ama her işin riskleri vardır.» Mehmet bu konuda daha çok şey öğrenmek istemektedir ve bu defa Cem'e döner: «Bu radyoaktif kaynaklar hakkında bir şey biliyor muydunuz?» Cem, kendilerinin de bu radyoaktif kaynaklara yakın olduklarını ve bazen saatlerce nükleer laboratuarda kaldıklarını söyler. Hayal kırıklığına uğrayan Mehmet mühendislere şunları söyler: «Yöneticilerin siz mühendislere, bizim fabrikayı terk edeceğimizden korkarak bu konuda biz işçilere konuşmamanızı söyleyip söylemediklerini kendi kendime soruyorum.» Mühendisler bunu kesinlikle reddederler.

Tartışma çok gergin bir havada yürümektedir, hatta bir işçinin başına gelen bir kazanın hatırlatılması üzerine dramatik bir havaya bürünür.

Deniz, kazayı bu konudan haberdar olmayan araştırmacı ve Ali'ye anlatır. Radyoaktif kaynağı denetlemek zorunda olan bir işçi teçhizatı açar ancak yanında bir mühendis olmadığı ve bu konuda bir bilgi sahibi olmadığı için radyoaktif kaynağı yerinden çıkarır, onu temizler ve tekrar yerine koyar. Ne kadar radyasyon aldığı konusunda bir şey söylemek çok zordu. «Radyoaktivitenin özelliği etkilerinin belirli bir süre sonra ortaya çıkması. Alması gereken tüm tedbirler hakkında ona bilgi verilmezken radyoaktif kaynağı yerinden çıkartması söyleniyor ve kazalar meydana geliyor» der Mehmet. Deniz, «Bu üzücü kazadan» sonra işçilere daha çok bilgi vermeyi düşündüklerini kabul eder ve bu amaçla bilgi verme toplantıları yaptıklarını söyler.

Tartışma sakinleşir; Osman mühendisler ve işçiler arasındaki diyalogu arttırmanın gerekliliğini tekrar vurgular; üretimde, işletme içinde işçilerle mühendisler arasındaki diyalogun arttırılması konusunda genel bir anlaşma sağlanır ve üçüncü seans sona erer. Böylece Mehmet'in tarihsel öznəye, yeni bir gelişme modeline çağrısı cevapsız kalır. Toplumsal eylem alanının yeni bir tanımı için mühendislere önerileri tarihsel eylem seviyesinde güçsüz kalır. Tartışma tekrar işletme seviyesine düşer. Bu seviyede işçi ve mühendisler birlik içinde olabilirler; işçi, teknisyen ve mühendis arasındaki bağları yaratmak ve güçlendirmek isteğinin hayat bulabileceği işletmenin daha rasyonel bir örgütlenmesi için beraberce tavır alabilirler.

5. MEHMET'İN GİRİŞİMİ IŞIĞINDA YENİ HİPOTEZ

Araştırmayı önceden yapılmış bir analizin basitçe doğrulanması olarak değerlendirmez, aktörlere yaklaşmamıza ve tarihsel eylemlerine verdikleri anlamı yakalamamıza imkân tanıyan bir yer, bir an olarak ele aldığımız ölçüde hem araştırma öncesinde hem de araştırma boyunca hipotezler kurmamız normaldir. İşte bu perspektif içinde Mehmet'in yeni bir hedef, gelişmenin yeni bir tanımını ortaya çıkarma girişimi bize araştırmanın merkezî önemdeki anlarından biri olarak göründü. Bu sadece, girişimin toplantılar boyunca gösterilen başlıca çaba olmasından değil bizi hipotezlerimizi yeniden ifade etmeye sürüklemesindendir. Hipotezlere sıra gelmeden önce Mehmet'in yeni bir tarihsel eylem alanı tanımlama girişiminin anlamı üzerinde ısrarla biraz daha duralım.

Girişimi yeni bir ilerleme ve gelişim kavramı tanımlanması çağrısıdır ve her türlü sınai üretimin toplumun ilerlemesini sağlayan zenginliklerin yaratıcısı olduğu fikrini reddeder; Toplumun bir tarihsel eylem —yaratma ve denetleme iradesine engel oluşturan her şeye muhalefet etmek — sistemi olarak kavranılması çağrısıdır. Sadece yoksun kalındığının vurgulanmadığı, aksine hak talep etme ilkesine, özellikle iş dünyasında yaratma bilincine dayandığı ölçüde tarihsel bir hareketin taşıyıcısıdır (235). Talepleri iş dünyasıyla sınırlı kalmaz, toplumun bütünüyle ilgilenir ve hem genel, politik hem de bireysel, ahlakidir: Mehmet işçi sınıfı bilinci ve sendikal eylem adına konuştuğu gibi tarihsel özne olarak modernleşmeci bir eylem adına da konuşmaktadır: Bu iki eylem seviyesi birbirlerinden ayrı değil birbirine bağlıdır. Çünkü bir yandan iş dünyasıyla ilgili talepleri sadece çalışmaya ilişkin talepleri değil diğer insani gereklilikleri de kapsar. Öte yandan toplumun dönüşümü isteği yaratmaya yani çalışmaya ilişkin taleplerde bulunması ilkesiyle iç içedir. İşçinin sömürülmesine ve halkın

(235) Serge Mallet, **La Nouvelle Classe Ouvrière**, S. 24

egemenlik altına alınmasına karşı çıkan olumsuz bir bilinç olmaktan öte konumuna güç kazandıran olumlu bir bilinçtir. Zenginlikleri yaratan adına konuştuğu ve yaratılanın denetlenmesi çağrısında bulunduğu gibi rasyonelden çok patrimonyal bir iş örgütlenmesi kabul ettirmek isteyenlere karşı, sınai gelişimin yönetimini ellerinde tutmak isteyenlere karşı modernleşmeci toplumsal güçler adına konuşur ve bireysel olmayan; teknik, ekonomik olmaktan çok toplumsal, kültürel ve bireysel gelişme değerleri için çağrıda bulunur. «Aktif nüfusun yalnızca teknik uygarlığın en ileri süreçlerinin içinde bulunan tabakaları yabancılaşmayı tanımlayabilir ve daha ileri gelişme biçimlerini tasarlayabilir» diye yazmıyor muydu S. Mallet (236). Ve ayrıca: «Teknolojik ilerlemenin sunduğu insani kurtuluş imkânları ve bunların çarpıtılmasına karşı başkaldırma imkânları» ancak «sanayi toplumuyla bu en hassas, en belirleyici sektörlerle derinlemesine bütünleşen işçiler, teknisyenler ve kadrolar tarafından» tanımlanabilir (237).

İşçi Mehmet gibi modern büyük sanayinin bu sektörleriyle yani kimya sanayii ile bütünleşen mühendislerin durumu nedir? Bu üçüncü seansından sonunda fikirlerini değiştirmeye, gelişmenin sınai değerlerini sorgulamaya eğilimli değiller. Grup üyeleri yükselen bir elitin perspektifinde konuşan ve «eylemci» olmayan yöneticilere karşı Saint-Simoncu tavır alan sanayileşmeciler olmakla kalmaz ayrıca görüşleri işçinin yeni bir eylem alanı tanımlama çağrısı karşısında teknokratik biçimler alır. Değişimi yönlendirmek ve ona katılmak amacıyla yeni bir toplumsal eylem alanı oluşturmak isteyen Mehmet'e karşı mühendisler, bir tarihsel eylem alanını gelişme hedeflerine indirgedikleri ölçüde, gelişme değerlerini amaçlarından ayırdıkları ölçüde, toplumsal çelişkiyi inkâr ettikleri ölçüde teknokrat olarak tepki gösterirler.

Kamu çıkarının gözetilmesi, üretimin hizmetinde olacak bir eylemden hareket edilmesi çağrıları, ekonomik gelişmenin üretici güçlerin dönüşümü ve toplumsal ve kültürel engellerin aşılması iradesi olarak ortaya çıktığı bir toplumla çelişki içindedir. Gelişme sorunsalıyla parçalanmış bir toplum bağlamında eylemleri «sanayi»nin hizmetindedir, ahlakları birey dışılığın ahlakıdır. Burada «sanayi» toplumla eşanlamlı hale gelmiştir. Birey dışı diyoruz çünkü «insanların yönetimi»nin yerini «şeylerin iradesi» almalıdır. Tarihsel (ve anti-bireysel) öznenin gelişmeye doğru yönlendirildiği bu toplumda mühendisler sanayi ütopyalarını geliştirirler ve «ekonomik gerçekçiliğe» öncelik tanırlar. «Gerçekçilikleri» Osman'ın görüşlerinde doruğa ulaşmıyor mu: «Eğer midem boşsa kirlilik beni ilgilendirmez.» Bu görüşleri Brecht'inkinden farklı değil: «Önce biftek, sonra ahlak.» Fakat olayla Mehmet'in ilgilendiği gibi ilgilenenler böyle bir öncelik sap-

(236) a.g.e., S. 22

(237) Afişler üzerindeki sloganlar için bkz. dipnot. S. 231

tamazlar, kolektif ve kişisel bir kimlik adına karşı çıkarlar. Çünkü Mehmet işçi olduğu gibi bir bölgede oturan, bir hayat tarzına, bir kültüre bağlı bir topluluk üyesidir. Toplumsal aktörlerin en toplumsal ve kültürel yönelimlerinin içinde etkin olduğu bir eylem alanının tanımından «ekonomi» ve «tekniğin» ayrılmasını reddederek Mehmet yeni bir hedef, yeni bir ilerleme anlayışı ortaya koyar.

Mehmet'in «kültürel» olarak nitelendirilebilecek — kültürel çünkü hem insanla eserleri hem de insanla doğa arasındaki diyalektikten kaynaklanıyor — keşfi araştırma sırasında beklenmeyen bir şekilde ortaya çıktığı halde mühendislerin «elitist», «yönetici» tavırları beklenmiyor değildi. Bu noktada Mimar - Mühendis Odaları Başkanı ile yaptığımız bir görüşmeye başvuruyoruz sadece. Örgütünün faaliyetlerine özellikle çevre kirlenmesine, nükleer santralların kurulmasına karşı düzenlenen, toplantılar hakkındaki (238) fikrini sorduğumuzda bize şöyle cevap vermişti: «Bu tür faaliyetlerde, egemen ideolojinin çok önemli bir rolü var. Malthusyen bir boyutu var, doğai kaynakların tükendiğini söyleyen Roma Kulübü'dür. Zaten Althusser bunu çok iyi açıklıyor, bu hümanist bir sapmadır. Eyleme katılanlar egemen ideolojiyi kendileriyle birlikte taşırlar. Bu ideolojiyi kırmak lazım.» Görüşlerinde sadece ilerlemenin sınai değerlerden hareket eden ekonomist bir anlayışını (Marksizmi de aynı yönde kullanır) değil aynı zamanda toplumsal aktörlerin eyleme bir muhalefet unsuru olarak katılmalarını reddeden, onların değişimi denetlemelerine karşı çıkan kontr-elitin diskurunu bulmuyor muyuz.

Mehmet mühendislerden farklı olarak iktidarın ele geçirilmesi ve üretici güçlerin gelişmesinden çok insan ile doğa arasındaki ilişkiler, toplumsal ilişkiler konusunda kaygılıdır. Mehmet açısından değişimin ekseni sadece devlet düzenine bağlı, «diyakronik» değil toplumsal ilişkilere bağlı, «senkroniktir» de. Mühendisler eylemlerini daha çok devlet hizmetine, ekonomiye hizmete göre ve gelişme değerleri adına tanımlarken Mehmet kendininkini daha çok bireysel ve kolektif kimliğe hizmete göre, katılım ve demokrasi değerleri adına tanımlar. Mehmet ve mühendisler arasındaki çekişme birinin «yeni sınıf-toplum» diğerinin «elit» karakterinden kaynaklansa da esas sorun, bu mühendislerin — elit veya değil, liberal veya otoriter — kendilerini Mehmet tarafından eskizi çıkarılan bu yeni gelişme modelinin içinde görüp görmeyecekleridir. Bu gelişme modelinde hedef sadece sınai terimlerle değil «sanayi ötesi» terimlerle görülmektedir. Sanayi ötesi hedef terimiyle kesinlikle bir sanayi toplumundan sanayi ötesi, «programlanmış» bir topluma geçiş anlatılmak istenmemektedir. Çünkü her şeyden önce bağımlı bir toplumdayız; ekonomik gelişme zorunluluğunun büyük olduğu bir toplum. Gelişmenin hedefi-

(238) Tarihselliğin bir tanımı için bkz. A. Touraine, **Production de la Société**, S. 25-43

nin «sanayi ötesi» terimiyle tanımlanması, Mehmet'in, merkeze doğru sınai gelişme sorunsalından uzaklaşma yani Türkiye'yi, «dünya kapitalist sistemi»nin «periferik» bir ülkesi, değişimi bu «emperyalist» bütünün gereklerine göre gerçekleşen ve dolayısıyla ancak bu sistemden koparak, ekonomik gelişmeyi hatta devletçi gelişme tarzını gerçekleştirerek özgürleşebilen bir ülke olarak değerlendirmeme girişimidir. Bu ilerlemenin modernleşmenin yeni bir kavramını kurmak, yeni bir ekonomik gelişme tipini, yeni bir tarihsel eylem sistemine bağlamak, rasyonelleştirilmiş bir ekonominin toplumsal denetimini önermek anlamına gelir. İnsan ve çevresi arasındaki dengeye çağrı yaptığı için yeni bir gelişme tipidir, toplumsal güçlerin yenilik kapasitelerinin artmasına ve harekete artan bir şekilde katılmalarına çağrı yaptığı için yeni bir tarihsel eylem sistemidir. Kısacası bağımlı bir toplumun sorunsalı olan sınai gelişme ve/veya toplumsal açılım sorunsalından, «zayıf tarihselliği» olan bir toplumun «güçlü tarihselliği» olan bir topluma dönüştürülmesi çağrısı yaparak uzaklaşır. Bu, toplumun kendisi tarafından normatif bilgi, birikim ve yönelimler aracılığıyla üretimidir (239).

Yeni hipotez, Mehmet'in girişimi (otosentre gelişim) ışığında anlatmaya çalıştığımız yeni hedeften hareketle, mühendis-aktörün bağlı olduğu yerler, iki kimlik ilkesinden hareketle oluşturuldu. Birinci ilke Leninist değil modernleşmeci güçlerin birleşmesi anlamında işçi sınıfına çağrı yapar; ikincisi sanayi burjuvazisi olarak mühendis-aktörden söz eder. Bu iki kimlik ortak hedefleri kadar hasımı dolayısıyla da birleşmiştir. Hasım, «destekli» (hem devlet hem de yabancı ülkeler tarafından desteklenen) kapitalizm ve yönetici olmaktan çok patrimonyal, rasyonel olmaktan çok «politikacı», bürokratik bir devlettir. Hipotezin anlamı esas çelişkinin modernleşmeci olanlarla değişimi yönlendiremeyen eskiler arasında olduğudur. Bundan, bu hipotezde, mühendislerin «elit ile toplum», «elit ile sınıf» arasında çelişki, ayrılık figürlerinden çok modernleşmeci bir güç olarak göründüğü sonucu çıkar. Mühendislerin eyleminin muhtemel anlamı üzerinde duran bu hipotezi formüle ettikten sonra bize bunu mühendis grubuna sunmak kalıyor.

6. ARAŞTIRMACI VE GRUP

Grup Mehmet'le birlikte yapılan toplantıdan sonra ikinci görüşmeciyle, İGSAŞ'ın bir yöneticisiyle tartışmak üzere toplanır. Bu yönetici gruptaki mühendisler tarafından, çalışmasında izlediği ilkeler yani yönetimini politik değil teknik zorunluluklara dayanarak sürdürmesi ve mühendisleri

(239) Seansımızla aynı sıralarda yapılan toplantıda bu teknotratın suçlandığını ve taraf tutmaması nedeniyle işletmenin yönetim kademelerinden uzaklaştırılmak istendiğini öğrendik.

teknik becerilerine göre seçme, buna göre iş verme kaygısı dolayısıyla «modern teknokrat» olarak değerlendirilmekte. Bu ilkeleri onu, mühendislerin gözünde, «bir muhalefet unsuru» kuruluşun geleneksel yöneticileri karşısında «modern bir yönetici» yapmaktaydı. Mühendislerce bu kadar sempatiyle beklenen yönetici başka bir toplantı, yöneticilerin aynı saatte yapılan topiantısı dolayısıyla seansa katılmaz.

Yöneticinin vazgeçtiğinden haberli olmayan mühendisler onu sabırsızlıkla bekler, tartışma gecikir. Seansa Cem, Deniz, Ali ve Veli katılır. Avandgardçı Aydın askere alınmıştı, uvriyerist Osman tartışmalara ilişkin kayıtsızlığını ifade eder ve bize telefon ederek söyleyeceği her şeyi söylediği ve toplantılara katılmakta artık bir yarar görmediğini belirtir.

Görüşmeci gelmediği için araştırmacı gruba hipotezleri sunmaya karar verir, bunu az önce ifade ettiğimiz tarzda değil üç farklı ve özgül olmayan rol biçiminde yapacağız. Bunlar mühendislerin gelişme süreci içinde üstlenebilecekleri, eylemlerine verebilecekleri üç anlamdır. Bu seansın sonuncu olacağını bilmediğimiz için hipotezlerimizin tamamını sunmak ve daha aktif olarak müdahale etmek yerine, grubun her üyesini mümkün olduğu kadar çok şey söylemeye itmek ve grubun eyleminin anlamı üzerinde düşünmesini sağlamak ve görüşlerin belirginleşmesi amacıyla grubun yaptığı çalışmanın anlamı üzerine analizlerimizi anlatıyoruz.

Toplantının başında araştırmacı uzun süre konuşur; bu sunuş ifade ettiğimiz fikirleri tekrar etmemize yol açacaksa da araştırmanın akışını ve araştırmacının araştırmada oynadığı rolü okuyucuya aktarabilme kaygısıyla konuşmayı bütünlüğü içinde sunmayı daha uygun bulduk.

Araştırmacı seansın başında şunları söyler: «Birkaç kelimeyle grubun çalışmasını farklı görüşlerin ortaya çıkışını ve gruba egemen olmasını nasıl değerlendirdiğimi söylemek istiyorum. Birincisi özellikle Osman tarafından savunulan ve şundan ibaret olan görüştü: 'Kendimizi işçi sınıfından saymalıyız (zaten bu üretimde şimdiden bir gerçeklik olmuştur) çünkü gelecek onunla birlikte inşa edilecektir. İktidarın ele geçirilmesi mücadelesinde onun arkasında olmalıyız'. O halde Osman'a göre öncelik sınıf mücadelesindedir. Bunun aksine özellikle Deniz tarafından ifade edilen ikinci görüş millet (kavramı) etrafında gelişti ve önceliği millî gelişmeye tanıyor. Gerçekte şunları söylüyor: 'Sistemi tartışmıyorum, önemli olan ekonomik gelişme millî üretimin artışı ve bugün bu hedefe ulaşmak için mühendislerin yapacağı en iyi şey özel sektöre girerek birer girişimci olmaktır. Tabii ki bu tam bir çözüm değildir ama hiçbir şey yapmamaktan iyidir.' Böylece aranızda ortaya çıkan ilk farklılık ekseni, sınıf eylemine öncelik verilmesiyle gelişme adına yapılan eyleme öncelik verilmesi arasındadır. Osman birincisini savunurken grubun geri kalanı aralarında farklılıklar olduğu halde ikinciden yanaydı. Çünkü gelişme tarzı konusunda savunduğunuz görüşler de farklıydı. Deniz ve Celal özel sektörün atılımıyla gelişme

yani kapitalist tipte bir gelişmeyi önerirken Cem özel sektörün potansiyeli konusunda kuşkuluydu çünkü ona göre kamu sektörünün üstlendiği büyük bir sınai gelişme atılımı içinde bulunan bir ülkedeyiz. Cem'in bu görüşünü paylaşan Aydın, Veli ve Ali daha radikal tavır alarak yukarıdan değişimi, önce politik sonra ekonomik bir değişimi, devletçi olarak adlandırabileceğimiz başka tip bir gelişmeyi öneriyorlardı. Bu saflaşmada yalnızca Cem'in görüşleri, gelişmeye nazaran belirsizce tanımlanmıştı. Çünkü yukarıdan bir eylemi, politik bir eylemi tamamıyla savunmuyordu ve 'sanayi toplumunun gerektirdiği örgütlenme aşamasına geçmek' zorunluluğunu vurguluyor ama kapitalist gelişme görüşünün marjında bulunuyordu. 'Önemli olan toplumun örgütlenmesidir' diyordu. Söylediği biraz belirsiz, belki de bu konuya ileride tekrar dönmek isteyecektir.

Bundan sonra toplantımıza davet ettiğimiz Mehmet'le olan tartışma geliyor. Onunla yapılan tartışmalar sonunda ilk görüşün operasyonel olmadığı ortaya çıktı. Bu görüş iktidarı ele geçirmek amacında işçi sınıfıyla ittifaktan söz ediyordu. Oysa işçi ile mühendis arasında ortaklık, üretim iradesi ve ne üretimin özerkliği, ne de mesleki özerklik konusunda bir kaygısı olmayan politikacıların isteklerine boyun eğen işletme yönetimine eleştirel tavır alma konularında görüldü. Dolayısıyla bu tip bir yönetime karşı siz hep birlikte rasyonalite ve üretim ilkelerine çağrı yapıyordunuz. Sendikacı Mehmet, işletme ve sendikal mücadele çerçevesini aşarak değişimi yeni bir modernleşme kavramından hareketle yönlendirme ve denetleme imkânına sahip toplumsal mücadelelere (çevre kirlenmesine karşı mücadele gibi) katılarak modernleşme güçlerini oluşturmanız için size sesleniyordu. İnsan ve çevresi arasındaki dengeyi savunuyordu onun gözünde ne politik veya ekonomik insiyatif kapasitesine, ne sınıf olması durumuna indirgenemeyen ama üretimdeki rolü ve gelişmenin ekonomik ve toplumsal yönelimlerini tanımlama kapasitesiyle tanımlanan birer modernleşme gücü olan toplumsal güçlerin gelişme sürecindeki rolüne değiniyordu.

O halde tartışmalarımız boyunca sadece grubun işçilerle ilişkileri değil mühendislerin sahip olabilecekleri üç rol de ifade edildi. İlk olarak üretim adına, üretimin modernleşmesi adına konuşuyorsunuz. Size göre bu, ancak bilim ve teknoloji sanayie uygulanırsa mümkündür. Oysa bu, özellikle kamu sektöründe yöneticilerin ilk kaygısı değil ve politik ölçütlerin giderek daha çok egemen olduğu olgusu mühendisler arasında hoşnutsuzluğa yol açıyor. Bir yandan, Deniz'in belirttiği gibi, 1950'li yıllardan itibaren daha kötü yaşamaya başladınız öte yandan teknik bilgilerinizin yeteri kadar kullanılmadığı kanısındasınız. Dolayısıyla özel sektör teknik rasyonalite ilkelerinin hüküm sürmesi nedeniyle mühendisler için çekici hale geliyor. Ancak bu ülke için kapitalist gelişme yolunun seçilmesi yani devletin üretimden çekilmesi, özel sektöre daha fazla yer açılması anlamına geliyor,

görüştüğümüz özel sektör mühendislerinin daha önce ifade ettikleri gibi... Onlar devletin (ekonomik alanda) daha az varlık gösterirse (özellikle bürakrasi açısından) Türkiye'yi geliştirebilecekleri fikrindeler ve böylece tüm bu politik ve toplumsal sorunlar ortadan kalkacak, çünkü bunlar ekonomik gelişmemişliğin sonuçlarıdır.

Grupta kapitalist girişim görüşünü savunanlar arasında nüanslar vardı. Hiç kimse üretim artışında özel sektörün muhtemel katkısını inkâr etmedi ama Özel Sektör hedefe ulaşma aracı olarak değerlendirilmedi. Türkiye bağımlı bir ülke olduğu için sadece teknik erimlerle rasyonalite adına, özel sektör adına konuşulamaz. İşte bu bağlamda, değişime uğrayacak halk adına, ülke adına konuşuyorsunuz. Buradan da sizin ikinci rolünüze, eyleminizin ikinci anlamına geliyoruz. Sadece «bırakınız yapsınlar, devlet çekilsin» diyemiyorsunuz; çünkü halk adına ülke adına içsel, kendini merkez alan (auto-centre) bir gelişmeye sahip çıkmak gerekiyor.

Ve üçüncü rol, yönetici-patronlarla işçiler karşısındaki çift yönlü tavrınıza bağlı. Çünkü üretim araçlarının mülkiyeti sizde olmadığı için ne patron ne de yöneticisiniz, çünkü politik iktidara sahip değilsiniz ve aynı zamanda kendinizi işçi olarak da değerlendirmiyorsunuz, çünkü bilgi ve teknikleri elinizde tutuyorsunuz. İşçiyle olan karşılaşmanıza dönersek mühendisler ve işçi arasındaki ortak nokta iki tarafın da üretim adına, modernleşme adına konuşmasıydı. Bu üç rol hakkındaki kanınızı öğrenmek istiyorum. Bunun gerçeği yansıttığını düşünüyor musunuz ve eyleminizin bu farklı anlamları karşısında yeriniz nedir veya toplantılarımıza tamamen farklı mı bakıyorsunuz?»

Bu uzun konuşmayı izleyen bir anlık sessizlikten sonra Ali ve Celal grubun çalışmasının anlamının bu şekilde sunulmasını pasifçe kabul ederler. Daha sonra Deniz araştırmacıya dönerek şu şekilde konuşur: «Söyleyebileceğimiz yaklaşık bu. Şimdiye kadar söylediklerimizi aşabileceğimizi sanmıyorum. Görüşmeci gelmediğine göre başka konular tartışmak üzere başka mühendisleri çağırmamızı öneriyorum.» Bu öneriden tedirgin olan araştırmacı ısrar eder, kendisiyle aynı fikirde olmadığını ve cevaplardan halen tatmin olmadığını ve çalışmanın halen sona ermediğini söyler. Cem'e dönerek ilk soruyu tekrar sorar: «Size göre örneğin mühendisler gelişme süreci içinde bir rol oynayabilir mi?» Bundan sonra araştırmacının müdahalesi hiç olmamış gibi grup yeniden hareketlenir. Cem bu soruya olumlu bir cevap verirken Veli Mühendislerin ve ülkenin teknik ve ekonomik bağımlılığı fikrini ileri sürer ve bağımlılığı bir engel hatta bir açmaz olarak değerlendirir. Ona göre mühendisler gelişmede bir rol oynayamazlar; çünkü Türkiye «az gelişmiş, fakir ve bağımlı» bir ülkedir. Her şeyi dışarıdan ithal ederek — bilgi ve teknik — modernleşmede pek ileriye gidilemeyeceğini söyler. Veli'ye göre hiç de az önemli olmayan ikinci sorun sermaye yokluğudur. Sermayesiz yatırım yapılamaz. Fakat Cem'

in görüşleri Veli'ninkilerle taban tabana zıttır ve bu seansı belirleyecek çelişkileri grubun modernleşmenin anlamı üzerindeki düşüncesini ilerletmekle kalmayacak bu seansın çalışmasını analiz etmemize yardım edecektir.

a) Özerk Kaynaklar Arayışında: Üretimin ve Enformasyonun Örgütlenmesi

Cem, ilk olarak Veli'nin aksine teknoloji transferinin dışlanmaması fikrindedir; çünkü her şeyin Türkiye'de keşfedilmesi söz konusu değildir; ikinci olarak da karşılarındaki engel sermaye eksikliği değil «örgütlenme» eksikliğidir. Şöyle konuşur, «Para sorununu bir kenara bırak, bütün problem örgütlenmede»; bir örnek verir: «UHDE'yi (bir Alman mühendislik şirketi) ele alalım. Mali kapasitesi İGSAŞ'ınkini geçmiyor ama biz bir mühendislik şirketi kurmayı başaramıyoruz.» Ancak Cem'in örgütlenmeden anladığı grubun diğer üyelerinin gözünde açık değildir. Celal sanayinin atıl üretim kapasitesini ve Türkiye'de üretilenler hakkındaki bilgi eksikliğini vurgular. «Türkiye'de ne üretildiği bilinmiyor, bazen Türk yapımı bir makineyi almak yerine ithal edildiği oluyor» der. Ali ve Deniz yöneticilerin teknik kadrolara olan güvensizlikleri konusunda örnekler verir. Ali, yönetimin, fabrikanın bir bacasının kirlenmesi üzerine önce Türk mühendislere danışacak yerde Hollandalı uzmanları çağırtmasından söz eder. Deniz tanık olduğu şu olayı anlatır: «Ben bizzat kendim bununla karşılaştım. Bir amonyak fabrikası kurmak niyetindeyim ve bu fabrikanın yol açabileceği kirlenme hakkında bir rapor hazırlamak istedim. Sağlık Bakanlığı rakamlarla oynayabileceğim korkusuyla bana kirlenmenin kabul edilebilir sınırları konusunda bilgi vermek istemedi. Dolayısıyla burada bir güvensizlik söz konusu. Her halükârda bakanlık bu sayıları verecek ama bunların gereksiz zorluklar olduğu kabul edilmeli.»

Cem tartışmanın karışık akışından memnun olmadığı için tekrar kendi fikrini söyler: «Ben başka şey söylemek istiyordum. Bu, şu veya bu fabrikanın, şu veya bu kişinin sorunu değil, daha genel, Türkiye çapında bir sorun. Uzmanlaşmış organlara ihtiyaç var; örneğin 'UHDE' hiçbir şey üretmiyor ama bütün üretimi örgütlüyor.» Türkiye'de üretilen her şey hakkında bilgi verebilecek ve böylece tüm üretimi örgütleyebilecek bir mühendislik kuruluşunun zorunluluğu üzerinde ısrarla durur. Olaya sınai yatırımlar açısından bakan Veli böyle bir firmanın kurulmasıyla modernleşme arasındaki bağı göremez. Gruba şunları der: «Konumuz modernleşme ve bütün bunların modernleşmeyle alakası ne?» ve daha sonra Cem'e dönerek konuşur: «Bu kuruluşun varolduğunu düşünelim, sana ne söyleyecek? Bir pompanın fiyatı ve nerede satıldığını mı?» Deniz onu böyle bir bilginin zorunlu olduğunu söyleyerek cevaplar.

Hava gerginleşir, tartışmanın şiddeti zaman zaman artar. Cem, Deniz ve Celal görüşlerinde birbirlerine yakındır, oysa Veli onlara ters düşmektedir. Araştırmacı tartışmaya çok az karışmaktadır, söylenenlerin açıklığa kavuşturulması amacıyla sadece soru sorar.

Cem, üretimin daha iyi örgütlenmesi ve bilgilerin merkezileştirilmesiyle, biraraya getirilmesiyle dışa karşı ekonomik ve teknik bağımlılık sorunu araya girmeden daha büyük bir üretim kapasitesine ulaşılabileceği inancındadır. Deniz, bilgilerin «pasifleşmesi, dağılması» olgusunun önemi konusunda onunla hemfikirdir. Fakat Veli'ye göre «Bütün bunlar sanayileşme anlamına gelmez» çünkü bu bilgi, enformasyon birikiminin pratiğe geçmesi için gerekli yatırım Türkiye tarafından yapılamaz. «Amonyak alanında bunu yapamazsa örneğin şeker alanında yapar» der Cem.

Cem, Veli'nin mantık yürütme tarzına Türkiye'nin atıl üretim kapasitesiyle ilgili örnekler vererek karşı çıkmaya devam eder. Veli'ye şöyle der: «Bugün Türkiye'de en az 15-20 termik santral projesi var. Bütün bu projeler yabancı işletmelere verilmiş. Oysa bunları yapmak hiçbir şey değil, sonuçta bunlar birer kazan, boruları kaynatmak yeterli. Bütün bunları yapacak teknik kapasite var.» Cem coşkulu bir şekilde başka teknik potansiyel örnekleri verir ve böylece özerk bir gelişme kapasitesi çağrısı yapar. Veli hâlâ bütün bunların gelişme anlamına geldiğine inanmamaktadır; çünkü Cem tam ekonomik bağımsızlık adına konuşmamakta ve teknoloji transferini kabul etmektedir. Deniz ve Cem onu cevaplar: «Bazı işleri yabancı uzmanlara teslim etmek istemiyorsan zamanını bu sanayilerin gelişmesini beklemekle geçireceksin» der Deniz. Cem ise şunları ekler: «Herkes her şeyi yapamaz. Bugün Sovyetler Birliği bilgisayarları ABD'den alıyor. Uluslararası işbölümü hem sosyalist sistem hem de kapitalist sistem için geçerli bir kuraldır.» Veli onlara tamamen özerk bir üretim kapasitesine sahip olma zorunluluğu adına karşı çıkar ve Cem'le Deniz'e gelişmeden ne anladıklarını, bir kimyasal gübre fabrikasını bile dış yardım olmadan inşa edebilmek olarak anlayıp anlamadıklarını sorar.

Cem, gelişmeyi Veli'nin terimleriyle tanımlamaz. Ona göre suni gübre fabrikası kuracak kapasitede olsalar da sorunu ekonomik rasyonalite terimleri içinde ortaya koymak gerekiyor; çünkü «Zahmetine değmez; optimalleştirme terimleri aracılığıyla karar vermek gerekiyor vb.» der. Onun için önemli olan üretim pazarının, kendisi hakkında bilgi sahibi olunabilecek biçimde örgütlenmesidir. Cem ne ekonomik ne de teknik bağımlılık terimleriyle konuşmaktadır, bilgi yokluğundan yabancı ülkelerde şirketlerin daha kolay elde edebildiği bilginin yokluğundan söz etmektedir. Şöyle konuşur: «UHDE Türkiye'de neyin hangi kalitede üretilebileceğini bizden daha iyi biliyor.» Ali ise pek inanmamaktadır; çünkü «Bilgiyi üretebilecek, enformasyonu sağlayabilecek mühendislik kuruluşlarına sahip olsak bile bunlar hiçbir zaman çokuluslu firmalarla re-

kabet edemeyecektir.» Cem devletin müdahale etmesi ve bu işi üstüne alması gerektiğini söyleyerek cevaplar ve Deniz sözkonusu olanın her halükârda UHDE ile rekabete girmek değil «UHDE'den istenen hizmetlerin yüzde 50'sini yapabilecek biçimde örgütlenmektir. İstenen çok basit, bağımlılığı yüzde 80'den yüzde 20'ye indirmek söz konusu».

Mühendisler ilk defa Cem'in girişimiyle sınai değil başka bir gelişme tipi tasarlar. Veli sanayileşmeci kalırken Cem «Türkiye'de örgütlenmenin sanayileşmeye göre geri olduğunu» savunur. Gelişmenin hedefini hem işletme seviyesinde üretimin daha rasyonel örgütlenmesinden hem de daha rasyonel kararlar almak ve millî üretimi planlamak amacıyla bilgiye ulaşmak gerekliliğinden hareketle tanımlar. Bunu açıkça söyler: «İşin rasyonel örgütlenmesinin amacı insan gücünden ve makineden maksimum kazancı çıkarmaktır. İşte Türkiye'de bu eksik. Ve sonra egemen mantık, şurda burda fabrika kurmaktır. İyi enformasyondan hareketle iyi bir planlama gerekiyor.» Modernleştirmek, rasyonelleştirmek programlamak gelişmenin ve hatta toplumsal politikaların kendisinden hareketle tanımlandıkları temel ihtiyaç olarak görünür. İşletme içinde hem işin örgütlenmesi hem de kararlar seviyesinde rasyonelleşmeyi gerçekleştirmek sözkonusudur. Bu kararlar gelişmenin hedefleri dikkate alınarak, bir plandan hareketle alınacaktır.

İşçi Mehmet bir toplumun kendi üzerindeki öz eyleminden hareketle yeni bir gelişme hedefi tasarlarken Cem atıl üretim kapasitesine, özerk kaynaklara çağrı yaparak onu bu çabasında izler. Tasarladığı yeni bir gelişme tipidir, çünkü onun gözünde ekonomik gelişme sadece sermaye birikimi ve yatırım kapasitesine değil özellikle bilginin kullanımına, kaynakları harekete geçirme ve örgütleme kapasitesine, gelişmeyi yönetmeye ve programlamaya bağlıdır. Mehmet toplumsal mücadeleler aracılığıyla ekonomik değişimin toplumsal denetimini vurgularken Cem rasyonelleşme ve programlamadan hareketle ekonomik büyümeye daha çok ağırlık verdiği halde ikisi de yeni bir toplumun, kendini merkez alan yeni bir gelişme tipinin modernleşmeci güçlerini tasvir eder.

b) Modernleşmeci Güçlerin ve Hasımların Belirtilmesi

Kendini merkez alan bir gelişmenin hedefi bir kez böyle tanımlandıktan sonra tartışma böyle bir hedefin karşısındaki engelleri ve böyle bir gelişmeyi yürütebilecek modernleşmeci güçleri saptamaya doğru yönelir. Araştırmacı Cem ve Veli arasındaki çelişkinin yerini grup üyeleri arasındaki bir tartışmaya bırakmasını sağlamak ve grup üyelerinin bu yeni gelişme hedefi karşısındaki tavırlarını, bu hedefe bağlılıklarını ve hasımlarını belirtmeleri amacıyla müdahale eder.

İlk tartışma konusu devlet sektörünün özel sektörle karşılaştırılması oldu. Mühendisler hep birlikte «destekli» ve ticarete dayanan bir kapitalizmden söz ederler. Bu kapitalizm hem devlet hem de yabancı burjuvaziler tarafından «desteklenmektedir». Burjuvazinin bu sınai olmayan ve bağımlı karakterini suçlarlar.

Ali özel sektörden söz ederken şunları söyler: «Evet, bürokratik engeller olmasaydı özel sektörün üretime geçebileceğini ve ülkenin sınai gelişmesini üstlenebileceğini söylüyorlar. Fakat aslında örneğin ilaç sanayiini elinde tutan özel sektör; oysa bu sanayinin tamamen felç olduğu ve ilaç kıtlığı başgösterdiği görüldü. Üstelik her şey dışarıdan ithal ediliyor. Bu örnek özel sektörün bir çözüm olmadığını gösteriyor.» Cem her halükârda özel sektörün sanayie çok düşük seviyede katıldığını ekler. «Girişimci» Deniz, özel sektörün devletçe «desteklenmesi»ni kınar, şöyle konuşur. «Devlet hammaddeleri vermeyi keserse özel sektörün payı sıfıra inecektir.» Hep birlikte özel sektörün büyük bölümünün üretken ve sanayileşmeci olmadığı ve özel sektörün «yabancı ülkelerin burjuvazilerine ya da devlete bağımlı olduğu» sonucuna varırlar. Devlet sınai üretimin yüzde 60'ını gerçekleştirmektedir.

Kapitalizm «destekli» ve ticari karakterinden dolayı ülke içi gelişmenin gereklerine cevap vermezken devlet de «yöneticilerin zihniyetinden» dolayı örgütleme, modernleştirme, programlama kapasitesinden yoksundur. Deniz, Cem'in örgütlenmenin geri kalmışlığı, konusunda söylediklerini tekrar ele alarak yöneticilerin üretimi rasyonel bir şekilde örgütleyememelerini «eskiliklerine» bağlar. Şunları söyler: «Sanayimiz var, ama bu sanayii yönetecek örgütlenmeden yoksunuz. Üretimin daha rasyonel örgütlenmesinin gereklerine cevap vermeyen yöneticilerin eğitim ve kuşak farklarıdır.» Yöneticilerin zihniyeti, değişimi bilimsel ve rasyonel ölçütlerle yönlendirmek yerine, iktidarın korunmasını amaçlayan politikacı politikası zihniyetidir ve «gelişmeyi düşünmek yerine, iktidarda kalabilmek için gerici olurlar» der Cem. Ve Deniz'e göre örneğin, işletmelerin bünyesinde «teknokratik zihniyetli» yani kararları rasyonelleme ve gelişme hedeflerinden hareketle alan yöneticiler bulunsa bile bunlar iktidar aygıtı içinde bulunan «bürokrat-politikacılar» tarafından derhal uzaklaştırılır. Deniz görüşlerini şöyle ifade eder: «Bazı üretim birimlerinde teknokratlara rastlansa bile devlette bürokratların hüküm sürmesi nedeniyle bunlar hedeflerini gerçekleştiremezler.». Bu seansa katılması beklenen ancak gelmeyen görüşmeci bu tip teknokratların en iyi örneği olarak sunulur. Celal şöyle konuşur: «Burada olmasını isterdim, örneğin eğitim konusunda, kesin tavrı vardır. Sadece en iyi okullardan mezun olmuş, yabancı dil bilen, en yeni teknikleri izleyebilecek en iyi mühendislerle çalışmak istiyor.» Deniz de onun en iyi örnek olduğunu düşünür, «çünkü bu teknokratik zihniyete sahip ve politika karşısında ye-

nik düştüğünü düşünüyor» (240). Tartışma bu teknokratın ayrılmak zorunda kalması halinde fabrikanın kayıplarının ne olacağı konusuna yönelir ve herkes politikacı politikası hakkında düşündüklerini ifade eder.

Grup böylece mühendis-aktörle «destekli» burjuvaziden ve özellikle artık gelişmeci olmayan devletten oluşmuş egemen-aktörü karşı karşıya getiren toplumsal ilişkinin doğasını ortaya çıkarmış olur. Mühendisleri egemen politik aktörle karşı karşıya getiren çelişki esas olarak üretim seviyesindedir. Yani işletme içinde bir işin örgütlenmesinde rasyonelleşme ve gelişme ilkelerini dikkate almayan ve hem kuruluşun üretkenliğini düşüren hem de mühendisin mesleki özerkliğini (iş ve eserleriyle pozitif ilişkisini) zedeleyen yöntem ve normları empoze edendir. Fakat ikinci olarak yönetici elitin rasyonel olmayan ve politikacı mantığıyla harekete geçtiği, yani ülkenin gelişimini yönlendirebilmek için ekonomik politikayı tasarlayacak yerde iktidarını korumaya çalıştığı düşünülmektedir.

Bağımlı bir toplumun bu ilk gereğini kabul etmemek yani esas taşıyıcısı devlet olan ekonomik gelişmeyi yönetme kapasitesinin yokluğu, mühendislerle egemen aktörü karşı karşıya getiren toplumsal çelişkinin esas sahasını oluşturur. Cem'in terimleriyle: «Her şeyden önce söz konusu olan geleceği ilgilendiren politik tercihlerdir, üretimin teknik örgütlenmesi değil. Zaten bu da politik sisteme, politik tercihlere bağlıdır.» Böylece her türlü özel bütünün, kuruluşun, bir mesleki çıkar grubunun ötesinde gelişme değerleri karşısındaki tavırlarını tanımlamaktadırlar. Her şeyden önce bir toplumsal duruma değil, tarihsel eyleme göre yerlerini seçerler. Mühendisler son seansta yönetici olarak göründülerse şimdi de ideolog olarak görünüyorlar. Mesleki girişimlere değil, geleneksel politik iktidara bağlanan kuruluşun «patrimonyal» kavranılışına karşı çıktıkları gibi aynı zamanda ve özellikle sanayileşmeci, gelişmeci eyleme değil, kendi iktidarına bağlanan yönetici elitin «politikacı» eylemine de karşı çıkarlar. Bilgilerin kullanılması üzerinde temellenen bir gelecek projesinden hareketle politikacı politikasına karşı Türkiye'nin gelişmesi politikasına çağrı yaparlar.

Ne esas olarak işletme seviyesinde örgütlenmeye çalışan bir eylem, ne de bir mesleki çıkar grubunun eylemi değildir, sorun eylemin beraberinde genel bir politik projeyi taşıyıp taşıyamayacağıdır. Böylece mühendisler eylemlerinin oluşma tarzını tanımlamaya çalışırlar. Bu eylem giderek daha çok kendini merkez alan bir gelişme olarak belirmektedir. Ali mühendislerin eylemini politik iktidar seviyesinde tanımlar. «Mühendislerin politikaya katılması eyleme geçmeleri gerekiyor» der. Ona göre

(240) bkz. A. Touraine, D. Pécault, «Conscience ouvrière et développement économique en Amérique Latine», **Sociologie du Travail**, 1967, No : 3.

«kısmi bir aşamadan yani bir mühendislik kuruluşu oluşturmak veya üretimin örgütlenmesiyle ilgilenmektense yukarıdan, politik müdahalede bulunarak, başlamalı; daha sonra bu sorunlarla ilgilenilir». Cem ise farklı fikirlere sahiptir ama o da eylem terimlerinde düşünmektedir, şöyle konuşur: «Şimdi tartıştığımızı daha yakından, daha somut olarak tekrar ele almak gerekiyor. Ülkenin yönetimini ele almak istediğimizi düşünelim. Politik gücümüz nedir? Kaç askerimiz var? Türkiye'de yerleşen bir politik durum var, bundan nasıl kaçınabiliriz? Bana kalırsa ittifaklara girmeli.» Araştırmacının, yanlarında olabilecek modernleşme yanlısı güçler hakkındaki sorusuna Cem, «En doğal müttefikimiz işçi sınıfı», Deniz «Bize en yakın olan onlar» diyerek cevap verir. Celal şunları ekler: «Beraber çalışıyoruz ve onların da hedefi üretim.» Ve derhal ikinci müttefik de belirtilir, Cem şöyle konuşur: «Kapitalist sınıf da olabilir.» Deniz onların da gelişmeden yana olduklarını söyler. Modernleşme isteklerinin hem sanayi burjuvazisiyle, hem de işçi sınıfıyla çakışması halinde karşılarında hem devletin eski yöneticilerini, hem de (kapitalistler arasından da) rantiyeleri ve spekülatörleri bulacaklarını kaydederler.

Hedefin tanımlanmasından, Cem'in insiyatifiyle girişilen bir gelişme alternatif-projesi tanımlanmasından hareketle grup çoğunluğu, adına konuştuğu Biz'i ve savaştığı hasımlarını tanımlayabildi. Mühendisler kendilerini modernleşmeci bir güç olarak tanımlar ve kendini bu hedefin kapsamı içinde görebilecek diğer modernleşme güçlerine çağrı yapar; işçileri, sanayi burjuvazisini ve teknokratları müttefik olarak görürler. Hedefleri, sadece ekonomi ve sanayileşme terimleri içinde değil bilginlerin ve tekniklerin rasyonel kullanımından hareketle bir örgütlenme ve enformasyon ağı üzerinde temellenen yeni tip bir gelişmenin terimleriyle tanımlanmıştır.

İlk defa, eylemlerinin doğası ve içinde bulundukları toplumsal ilişkiler, hem mühendisler, hem de araştırmacı için anlaşılabilir hale gelir. Grup üyeleri bunun bilincindedir; muhalefetlerinin anlamını bir kez analiz ettikten sonra içinde bulundukları toplumsal ilişkilerin daha gerçekçi, daha doğru bir bilincine bir kez sahip olduktan sonra önemli bir iş yapmanın bilinciyle dururlar. Seansın başında söylenenleri aşamayacaklarını düşünen Deniz araştırmacı ve gruba şunları söyler: «En önemli şey bugün söylendi, bir şeyler doğurduk, bu konuda Cem'e teşekkür etmeliyiz.»

Grubun çalışmasının yarattığı bu açıklık — Mehmet'in müdahalesinin merkezî bir önemi var: belki doğrudan değil, ancak «feedback» olarak — tüm grubu sürüklemez, tersine ayrılıkları derinleştirir. Veli yalnızlığının bilincindedir; Cem'le çelişkisi grup üyelerinin görüşleriyle Cem'inkilerin yakınlaşmasını sağlarken Veli giderek tartışmadan çekiliyor ve grubun uzağında kalıyordu. Sadece tartışmanın sonunda konuya müdahale eder ve bir kez daha kendisini tüm gruptan ayıran noktaları vurgular.

Gruba şunları söyler: «Mali ve doğal kaynaklar olmaksızın sanayileşmenin nasıl gerçekleştirilebileceğini hâlâ anlamıyorum. Bu, mali kaynakların mevcudiyeti sorunudur ve mali kaynaklar da doğal kaynakların mevcudiyetine bağlıdır. Tamamen durmuş bir sanayileşme var. Sanayinin çarklarını döndürmek için Türkiye'nin dışarıdan sermaye alması lazım ve bu parayla da sadece petrol alınıyor. Bu sistemde daha fazla ne yapılabilir?» Fakat bu görüşler grupta karışıklık yaratmaz, şimdi mühendisler kendini merkez alan, içsel gelişmeden ne anladıklarını açıklıkla tanımlayabiliyor. Cem borç almaktansa tasarruf yapmayı bilmek gerektiğini söyleyerek cevap verir. Deniz ise anarşi içinde gelişmektense geleceğin önceden görülmesinin ve gelişmeyi planlamanın zorunluluğunu vurgular. Araştırmanın son seansı Cem'in yorumuyla biter: «Tercih ve fedakârlık yapmayı bilmek gerekiyor.»

SONUÇ

Türk Mühendisleri Modernleşme ve Rasyonelleşmenin Yeni Taşıyıcıları mıdır?

Burada önerilen inceleme, kendisine amaç olarak, belirli tipte davranışları öne çıkaran bir tercihten hareketle Türk mühendislerinin eylemini analiz etmeyi seçti. Bu davranışlar bir düzene tepkinin değil bu düzenin sorgulanmasının ürünü davranışlardı; «Toplumsal tüketim» değil «toplumun çelişkili ilişkiler içinde (yeniden) üretimi»ne ilişkin davranışlardı. En temel toplumsal ilişkiler ve bunların kültürel hedefleri yoluyla tarihsel eylemi anlamayı amaç edinen bu yaklaşım tarzı proje ve çelişki davranışlarından hareketle, tarihsel aktörün normatif yönelimlerinden hareketle büyük tarihsel olayların ötesi ve berisindeki tarihin yaratıcı güçlerini ortaya çıkartacak bir araştırma yöntemi de gerektirir. Normatif yönelimler, bireysel projeyle içinde bir kolektif proje (241) barındıran toplumsal sorunsal arasındaki geçişi ifade ettiği ölçüde tarihsel(lik), olay olarak olayda veya dönüşüm olarak dönüşümde değil anlamı ortaya koyulan bir toplumsal ilişkiler ve davranışlar stili içinde bulunduğu ölçüde öznenin inançlarının, ideolojilerinin anlık gözleminden ileri gitmek ve dikkati anlamın ortaya koyulmasını sağlayan mekanizmalar üzerinde yoğunlaştırmak gerekmiyor mu? Gözleme dayanan, yaygın bir incelemeden çok yoğun ve deneysel bir inceleme yürütebilmek amacıyla araştırmamızı, dar bir mühendis grubu oluşturarak bu hedefe doğru ilerletmeye çalıştık.

Bu durumda araştırmacının bireysel müdahaleleri ve bir görüşmecinin toplantıya katılımı aracılığıyla deneysel biçimde yürütülen araştırma neler getiriyor? Gözlemlenebilir pratiğin kategorilerine nazaran araştırma grubunda bir altüst oluş, değişim ortaya çıkıyor mu? Bu altüst oluş sonu-

(241) bkz. D. Vidal, **Essai sur l'Idéologie**, sendikal ideolojiler, S. 23

cunda verili bir duruma tepki göstermeyi kesecek ve grubun çalışmasının ve araştırmacının hipotezleri ışığında eylemlerinin en derin anlamını sorgulayarak hareket edecekler ve böylece toplumun çelişki ilişkiler içinde yeniden üretimine ilişkin davranışlar kavranabilecek mi?

12 Eylül askeri darbesi araştırmanınki gibi mühendislerin eyleminin de kaderine damgasını bastı. Araştırmamızın sınırlarını ve özellikle sosyolojik analizi gerçek tarihten ayıran mesafeyi görerek mühendislerle yürüttüğümüz çalışmadan hareketle tohum halinde olsa da mühendislerin yeni bir modernleşme gücünü, Türkiye'de modernleşmenin yeni «rasyonel» taşıyıcısını temsil ettiklerini söyleyebiliriz.

Ayrıca bu araştırmanın mühendislere eylemlerini salt muhalefet, «sistem»den, «emperyalist iktidar»dan kopuş tepkisi içinde değil, kendi öz yönelimleri içinde kavramalarını sağladı. Sadece eylemin ağırlığını en az hissettirdiği bu deney durumunda mühendisler bir hedeften hareketle bir toplumsal ilişkiyi yeniden kurmayı ve «şimdiki zaman»ın toplumsal ilişkilerinde kendini analiz etmeyi başardı. Grubun kendini inceleme çalışması sırasında hareketin goşist (sol) ideoloji çevresinde oluşan birliği bir «yüzey diskuru» olarak ortaya çıktı ve böylece hareketlerinin yeni bir birliği oluştu. Bu birlik bir **Tarihsel Hareketi** meydana getirdiği yani toplumsal değişimi yönlendirmeyi hedefleyen bir eylem yaptığı ölçüde kendi içinde temel bir çelişki taşıyan muhalefetlerinin eylemlerinin doğasını anlaşılabilir kıldı.

Mühendislerin eyleminin anlamını bu şekilde açıklığa kavuşturan altüst oluşu kısaca hatırlatalım. Başlangıçta gördüğümüz gibi grup devrimci ideolojinin diskurunun belirli bir birliğiyle kaynaşmıştı. Bu ideolojinin, hem egemenlik altındaki ve sömürülen proletarya olarak halk adına konuştuğu, hem de kolektif bir varlığın ve bir toplumsal çelişkinin belirtilmesi, millî ve toplumsal alanların sentezini gerçekleştirdiği ölçüde grupta olduğu gibi son on yılın muhalefet hareketlerinde, mücadelelerinde büyük etkisi oldu. İşte ilk aşamada mühendislerin eyleminin görünürdeki birliğini oluşturan bu karma diskur çatladı ve parçalandı. Sınıf ve gelişme, popüler aktör ve avangard arasında fark gözetmeden konuşan devrimci ideoloji çözülmeye başladı. İşte böylece ikinci aşamada diskurun birliğinin ayrışmasıyla açılan gediği ve hedefin millî gelişme olarak tanımını izleyerek devletçi olmayan bir gelişmeyi savunan ve özellikle kapitalizm ve girişimcilik yanlısı görüşler ortaya çıktı. Osman'ın uvriyerizmine Celal, sendikaların tembellerin yanında olduğu, mühendislerin kesinlikle işçi sınıfının bir parçası olmadığı fikrini savunarak çatar ve onlardan girişimci-mühendisler olarak ekonomik ve toplumsal gelişmeyi gerçekleştirmelerini bekler. Deniz, işletme içinde (yönetime) işçi katılımı yanlısı olsa da girişimci mühendis formülünü savunur. Ancak bunun millî gelişmeyi gerçekleştirme kapasitesi konusunda şüphelerini belirtir.

Bireysel girişimlerle değişim tarzına öncelik tanıyan ve mühendislere girişimci rolü yükleyen bu görüşlerin karşısında gelişmede devlete merkezî rol tanıyan görüşler de ortaya çıktı. Bir yönetici elit bilincinin izlerini taşıyan bu görüşler, aralarında farklılıklar da olsa Ali ve Aydın tarafından savunuldu. Ali, Veblen tarzında, teknokratların iktidara gelmesini öneriyordu. Aydın ise sınıf mücadelesi temalarını bir kenara bırakarak «avangardını» oluşturmak, devlet iktidarını ele geçirmek ve toplumsal gelişmeyi başlatmak üzere Lenin gibi mühendislere «bilimsel entelijensiya» olarak seslenip onları sürüklemeyi başarıyordu. Hem Ali, hem Aydın yönetici elit bilincini ifade etseler de biri kendini devlet aygıtından yoksun bir «teknokrat» olarak tanımlarken, öteki kendini «devrimci» olarak tanımlıyor.

Görüşleri birbirleriyle tamamen çelişkili değildir, devlet kapitalistlerinin «vested interests»lerine karşı teknik rasyonaliteye, bilime olan inançlarında birleşirler. Ve dolayısıyla Gouldner'i izleyerek Leninist avangardizm bu teknik entelijensiyanın «yanlış bilinci» olarak aslında bu entelijensiyanın «elitist ve modernleşmeci özlemlerini» yansıtıyor.

Değişim tarzlarına gelince bu alanda da farklı görüşler ortaya çıktığını gördük. Osman sınıf mücadelesine öncelik tanırken Veli yukarıdan değişimi savunuyor, Cem ise toplumsal güçlerin (mücadelesiyle gerçekleşecek) bir değişimi öneriyordu. Hem uvriyerist, hem de Üçüncü Dünyacı olan Osman maddi üretim sürecine ve «kolektif emeğe» doğrudan katıldıkları için mühendislerin işçi sınıfının bir parçası olduğunu şiddetle savundu. Ona göre mühendislerin kendilerini işçi sınıfıyla özdeşleştirmeleri ve sınıf mücadelesine ve antikapitalist, antiemperyalist eyleme katılmaları bir zorunluluktur. Bazen Aydın'ınkilere çok yakın görüşler savunan Veli'ye gelince o, özellikle ekonomik bağımlılık üzerinde durdu ve kendi gözünde teknik ve ekonomik bağımlılıktan kurtulmayı sağlayacak tek değişim tarzı olan yukarıdan değişimi ateşli bir şekilde savundu. Bunun aksine Cem değişimin toplumun kendi öz dinamiklerinin eseri olduğu ve toplumu harekete dış veya emperyalist güçlerin değil, bu güçlerin geçirdiği inancındadır. İşte böylece grubun öteki üyelerinin tersine politik sistemin değişimi konusunda pek fazla konuşmadı, ama gelişme ve daha kesin olarak üretimin ve üretkenliğin artışını hedef kabul etti. Düşüncesini sanayi toplumunun ekonomik yasalarına dayandırarak üretimin örgütlenmesinin büyük üretim birimlerine doğru kaçınılmaz bir evrimi olduğunu vurguladı ve şimdiden sınai atılım içinde bulunan bir toplumda üretimin ilkel bir şekilde örgütlenmesini kınadı.

İşte böylece birbiriyle çelişen üç eylem tarzı yani toplumsal değişim, yukarıdan değişim ve sınıf mücadelesi ortaya çıktı. Bununla beraber mühendisler de üç farklı şekilde yani girişimci, yönetici elit ve işçi sınıfının bir parçası olarak tanımlandı.

Araştırma grubunda görüşlerin farklılaşması devrimci ideolojinin iki eğilime parçalanmasından sonra ortaya çıktı. Fakat diskurun bütünlüğü ve böylece de gerçekliğin örtülme kapasitesi zayıfladığı zaman mühendislerin eyleminin anlamı ne olur? Bir «maske-ideoloji» olarak (242) ele aldığımız bu devrimci ideolojinin gerisinde bir başka, gizli anlam yok mudur? Aktörlerin içinde bulundukları durumların efendisi olmadıkları, tarih bilincinden yoksun oldukları, zayıf tarihselliği olan bir toplumda aktörler, eylemlerini, bir pratiğe eklemleyerek yani içinde bulundukları toplumsal ilişkilerden ve kültürel hedeflerden hareketle tanımlayabilir mi? O halde mühendisler «görünen ideoloji»lerini aşarak eylemlerinin daha derin bir anlamını ortaya çıkartabilir mi? Eylemleri toplumun temel yönelimlerini etkileyebilecek yeni bir toplumsal çelişki yaratabilir mi? Veyahut her şeyden önce bağımlı ve kendi dışındaki yasalara tabi bir toplum söz konusu olduğu için eylemlerinin anlamını, çelişkili ve içsel toplumsal ilişkilerin ardında aramanın yanlış olduğu ve en «doğru» ve en belirleyici çelişkili ilişkinin, egemenlik altında ve sömürülen bir «millet»le dış güçler olarak tanımlanan hasımlar arasında olduğu sonucunu mu çıkarmalı? Başka bir deyişle buraya devrimci milliyetçilik (tanımlamasının) uygun düştüğünü, bu milliyetçiliğin, mühendislerin eyleminin gizli anlamından farklı olmadığını ve iç toplumsal ilişkiler alanına öncelik tanımanın boş bir çaba olacağı sonucuna mı varmalıyız? O halde her şeyden önce söz konusu olan «politik» bir ilişki («antiemperyalist, antikapitalist» mücadele) ve ekonomik bir ilişki (ekonomik bağımlılık) mıdır? Hasımla bu çelişkili ilişkiler «güçlü devlet» hedefine yani devlet iktidarının devrimci milliyetçiler tarafından ele geçirilmesi hedefine götürür. Yani bu toplumların «bağımlı» ve «tabi» karakterine öncelik tanıyan analizlere ve Leninist tipte eylemlere mi hak vermek gerekiyor?

Bununla birlikte modernleşmeci elitlerin tarihiyle ilgili incelememizde tarihsel aktörün, değişimin yönlendirilmesinde, sivil toplumun, «kamusal alan»ın oluşumunda belirli bir özerkliği olduğu ortaya çıkıyordu. Bu sivil toplumun kendisi de belirli bir ölçüde değişimin tarihsel aktöründen yani devletten özerkleşiyordu. İncelememizde bu süreci vurguladıysak bunu «bağımlılık» sorunsalını inkâr etmek için değil, tarihsel değişime farklı yaklaşmak için yaptık. Bunu da «bağımlı» toplumların yönetici elitlerinin eylemlerinin doğasını millî devletler kurma iradesi — dolayısıyla da belirli bir özerklik iradesi — olarak açıklayarak yaptık. Fakat bu irade kendine «merkez» ülkelerin kültürel modeline başvurarak yön veriyordu. Gördüğümüz gibi «tarihselliği» «gelişmenin ışığında» mülk edinmek isteyen Türk yönetici elitlerinin eylemleri Türk toplumunun giderek «Sanayi Uygarlığı»

(242) A. Touraine, **Sociologie de l'Action**, S. 304

nın bir parçası, «periferisi»nin bir parçası haline geldiği anlamına gelmekteydi. Modernleşmesinin anlamı da budur.

Geçmişin modernleşmesi sürecinin (laikleşme, millî devletin kuruluşu, sivil toplumun yükselişi) bitmiş olduğu düşünülerek günümüzün devrimci milliyetçiliği, toplumun dışa dönmesi, kapitalizmin uluslararasılaşması (sürec)yie) bütünleşmesiyle atbaşı giden daha büyük bir ekonomik atılımın sonucu artan bağımlılığa tepkinin ifadesi olarak değerlendirilebilir.

Bununla birlikte mühendislerle yürüttüğümüz çalışma, geçmişin elitlerinin eyleminin sürekliliğini gösterdi. Çünkü devrimci milliyetçiliğin ardında «modernleşmeci» eğilimi yan (dış) merkez ülkelerin kültürel modeliyle beslenen tarihsel eylemin normatif yönelimlerini bulduk.

Araştırma grubunun çalışmasının hatırlatılmasına ve daha kesin olarak grupta gözlemlenebilir eylemin kategorinin aitüst edilmesi anına dönerken, bu altüst oluşun modernleşmeci eğilimin ortaya çıkmasıyla gerçekleştiği görülebilir.

İşçinin katıldığı seansta avangardçı (iktidarın ele geçirilmesi için proletaryaya çağrı yapan) görüşü uvriyerist (her şeyden önce «politik emperyalizme» karşı çıkan) görüşlere, toplumsal mücadeleleri savunan Mehmet karşısında zayıfladı. İşte böylece işçiyle yapılan tartışmadan sonra mühendisler yeni bir eylem tarzı, yeni bir gelişme hedefi tanımlamaya çalıştı. Bu çaba, daha önce devletçi ve politik olmaktan çok, toplumsal bir pozisyonu savunan Cem'in girişimiyle gerçekleşti. Aslında, uzun uzun vurguladığımız gibi, araştırmanın merkezî önemdeki an'ı, işçi Mehmet'in müdahalesiydi. Çünkü o, her sınai üretimin zenginlik yaratıcısı olduğu ve toplumu ilerlettiği fikrinden koparak ilk defa ilerlemenin ve gelişmenin yeni bir hedefini, yeni bir kavranılış tarzını geliştirmeye girişen oldu. Toplumu, yaratma ve denetleme, gelişme ve demokrasi iradesine engel oluşturan her şeyle zıtlık içinde bir tarihsel eylem sistemi olarak değerlendiriyordu. Böylece «ekonomi», «teknik» ile toplumsal aktörlerin toplumsal ve kültürel yönelimlerinin işin içine karıştığı bir eylem alanı arasındaki ayrımı reddederek gelişmenin yeni bir hedefini, yeni bir kavramını ortaya çıkardı.

İlk olarak, mühendisler, Mehmet karşısında gelişmenin toplum tarafından denetimini vurgulayan yeni bir gelişme tanımına direndiler ve bunun aksine teknokratik biçimlere bürünen görüşler savunarak bağımlılığın doğasının gerektirdiği «ekonomik gerçekçiliği» savundular. Bunu millî çıkarı öne sürerek ve her türlü toplumsal çelişkiyi inkâr ederek ekonomik ve teknik değişimin amaçlarını sorgulamayı reddettikleri ölçüde sürdürdüler.

Bununla birlikte, daha sonra Mehmet'in grupta bir «feedback» işlevi gören müdahalesi ve araştırmacının gruba yeni bir hipotez sunması,

grubu yeni bir gelişme tipini tanımlamaya girişmeye itti. Cem, işçi Mehmet'in ardından «sınai» olmayan gelişme tipini tanıttı. Sınai olmayan çünkü onun gözünde ekonomik büyüme sırf sermaye birikimine ve yatırım kapasitesine bağlı değildi. Aksine büyüme özellikle bilginin kullanımı ve kaynakların örgütlenmesi, gelişmenin yönetimi ve programlanmasına bağlıydı. Gelişmenin hedefini, hem işletme seviyesinde üretimin daha rasyonel örgütlenmesinden hem de millî üretimle ilgili daha rasyonel kararlar alınabilmesi için enformasyona ulaşılabilmesi gereğinden hareketle tanımladı. Sendikacı Mehmet toplumsal mücadeleler aracılığıyla ekonomik değişimin toplum tarafından denetimini vurgularken Cem daha çok rasyonelleşme ve programlamadan hareketle ekonomik büyüme çağrısı yapıyordu.

Böylece grup, mühendislerin eyleminin yeni bir tanımıyla yani özerk kaynaklara dayanan, üretimin ve enformasyonun daha rasyonel örgütlenmesi aracılığıyla gerçekleşen bir gelişme, kısacası kendini merkez alan bir gelişme, tanımıyla sürüklendi. Ekonomik bağımlılık üzerinde duran ve dolayısıyla kendine yeten bir ekonomi kurmak için bağımlılığın zincirlerini kırmaya tek elverişli gelişmeyi, yani devletçi gelişme tarzını, öneren Veli grupta yalnız kaldı.

Cem'in insiyatife sürekli çağrısı (belki halk eylemine değil de daha çok yeni yöneticilere çağrısı) grubu sürükledi ve dinamikleştirdi. Kendini merkez alan bir gelişme hedefi bir kez böyle tanımlandıktan sonra grup üyeleri mühendis aktörü egemen aktörle karşı karşıya getiren toplumsal ilişkiyi açığa çıkarabildi. Onlara göre egemen aktör, tüccar ve hem devlet, hem de yabancı burjuvaziler tarafından desteklenen, onlar olmadan ayakta duramayan burjuvaziydi. Fakat burjuvazinin bu sınai olmayan ve bağımlı karakterini suçladıkları gibi özellikle kendi gözlerinde politikacı ve rasyonel olmayan bir mantıkla hareket eden ve ülkeyi geliştirme kapasitesinden tümüyle yoksun olan yönetici elite de karşı çıktılar.

Bize göre Leninisten çok Saint-Simon'cu olan bu mühendisler modernleşmenin anlamını eylemlerinde ortaya çıkarıyorlar. Avangardçı devrimciliğin ardında bilimin yaratıcılığın çağdaş biçimi olarak tanınması aracılığıyla üretime en elverişli düzenin kurulmasını savunan ve rasyonelleşme modeli aracılığıyla ulaşılmaya çalışılan bir toplumsal hedef olarak gelişmeyi seçen sanayileşme yanlısı bir yönetici sınıfın bilinci bulunur. «Kapitalist emperyalist sistem»den kopmak isteyen politik irade silikleşir ve bundan sonra «kolektif irade» ve eylemin akılla birliği yoluyla sanayi toplumunu kurmak isteyen Saint-Simon'cu bir özlem yavaş yavaş biçimlenmeye başlar. Ekonomik bağımlılığa «yönetici elit aleyhtarı» bir bilinçle tepki gösteren mühendisler, o andan sonra, sanayi toplumunun ilk gereğine yani yaratıcı bir bilinçten hareketle ekonomik gelişme gereğine

işaret eder. Ekonomik politik bağımlılığa karşı proletaryanın avangardı olarak konuşan mühendisler yerlerini işçi sınıfıyla, sanayi burjuvazisiyle ittıfak yapabilecek ve tüm eskimiş güçlere, özellikle politikacı devlete ve destekli, gelişme ve sanayileşme yanlısı olmayan burjuvaziye karşı teknokratlarla anlaşabilecek modernleşmeci güç olarak konuşan mühendislere bırakır.

Bu mühendisler sanayi ekonomisinin sorunlarını ve gerçeklerini şimdiden tanıyan bir toplumda bulunuyor ve sektörlerin ve ilkel örgütlenme biçimlerinin direnişiyle karşılaşıyor. En modern sektörde yer alıyorlar, hem spekülatör-rantiye kapitalizmiyle karakterize edilen geleneksel sektöre, hem de çok bürokratikleşmiş, egemen ve yeterli seviyede yöneticilik yapamayan devlete karşı çıkıyorlar.

Bağımlı bir ülke çerçevesinde bir sanayi toplumunun kuruluşunun tanıklarıdırlar. Dolayısıyla, hem Avrupa'nın sanayileşme modeliyle (yani sınıflı toplumların modeliyle, Marksizme referansları da buradan geliyor), hem de bağımlı bir ülkenin gerçekliğiyle, ekonomik bağımlılıkla şartlanmışlardır.

Bu mühendisler Saint-Simon'cu anlamda modernleşmeci iseler, Taylor'cu anlamda da rasyonelleşmecidirler. Çünkü toplumsal değişimin tarihsel yönelimine başvurdukları gibi iş örgütlenmesi seviyesinde de üretimin rasyonelleşmesi ilkesine başvururlar.

Tarihsel bir aktör oldukları gibi teknik kapasitelerinin kullanımında kendini engellenmiş ve yıpratılmış hisseden sosyo-profesyonel bir kategoridirler. Ayrıca Gouldner gibi ifade edersek «kültürel sermaye»yi elinde tutan bu mühendisler «mevkiinden indirilmiş» değil ama otoritelerini teknik becerilerinin üstünlüğüne dayandırmak isteyen ve «bireysel olmayan bir yer»den yani bilim adına konuştuğunu iddia eden «yükselmesi engellenmiş» mühendislerdir. Bu durumda onlara tüm toplumun çıkarını, herkes için «iyi olanı» temsil etme misyonu düşüyor.

Mühendislere işletmede uyguladıkları rasyonaliteyi toplumun bütününe empoze etme rolünü yükleyen, mühendisleri sınai verimliliğin ölçütlerine göre politik iktidarı yürütmeye çağıran Veblen'ci «social engineering» kavramı bile mühendislerin eyleminde sınırlı bir biçimde de olsa yankılanır.

Bir yandan bu modernleşmeci mühendisleri politikanın olumsuzlanmasına götüren, bilime indirgenmiş ve toplumsal kurtuluş yolu olarak üretim ve teknolojiye engineering'e (sendikacıyla tartışma yapılan seansta olduğu gibi) tam bir güven beslemeyi postüla olarak koyan Veblen'in teknokratik ideolojisine yönelebilecekleri düşünülebilir. Öte yandan kendi-

lerini, kolektif emeğin içine giderek daha çok girdiğini hisseden ve dolayısıyla da işçi sınıfının bir fraksiyonuyla birlikte, yaratıcı kapasitelerini kullanmanın imkânsızlığını gören bu mühendislerin «yeni işçi sınıfı»nın içinde bir başkaldırı unsuru haline geldikleri de düşünülebilir. Bu unsurun başkaldırı gücü Gorz ve Mallet tarafından da vurgulandı.

Fakat bu çalışmanın hedefi güçlü bir politik hareketin gelişeceğini öngörmek değil, mühendislerin eyleminde, bu eylemin anlamının tanımlanmasına katkıda bulunan, gelişmeye doğrudan veya dolaylı referansların nasıl işlendiğini göstermektir. Oysa gördüğümüz gibi sadece bir deney durumunda, yani araştırma sırasında mühendisler eylemlerini, iktidara tepkisi, bağımlılığa tepkisi çerçevesinde değil, kendi öz yönelimleri içinde değerlendirmeye başladılar. Kesin olarak klinik ve sosyolojik olan bu analiz bir yandan mühendislerin eyleminin görünür olanından farklı bir anlamını gösterir ve öte yandan Türk toplumunun yeni hedeflerinin bilgisine katkıda bulunur. Başka bir deyişle mühendislerin muhalif eylemi kendi içinde, esas taşıyıcısı devlet olan toplumsal değişimi yönlendirmekle yükümlü **Bir Tarihsel Hareket** taşır. Bu devlet, artık toplumsal düzenin «kefili» olarak değil, her şeyden önce, rasyonelleşme modeline uygun bir şekilde «yönetici» olarak değerlendirilmektedir. Her «rasyonel karar»ın önkoşulu olarak değerlendirdiği «enformasyonun» eksiksiz üretimini savunan ve dolayısıyla araççı eylemin («Zweck-rationalitat») taşıyıcısı olarak konuşan tarihsel değişimin bu yeni taşıyıcısı, eyleminin indirgen yorumlarına yol açabilir. Örneğin «ideolojilerin sonu», politik hayatın depolitizasyonu ve dolayısıyla da rasyonelleşmecilerin hüküm sürmesi tezleri gibi. Oysa rasyonelleşme bir modeldir, bir yönetim ilkesi değildir. Aksine «Sanayi Uygarlığı'nda politik iktidarın özelliği bir global rasyonelleşme modeliyle demokratik yönelimi doğrudan yüz yüze getirmektir.» (243) Başka bir deyişle yaratma iradesi denetleme iradesinden ayrılamaz. Denetleme iradesinin en yüksek ifadesi toplum nosyonudur.

Çalışmamızdan, eski yönetici elitlerin modernleşme eyleminin ifadesi olan millî devlet kurulması hedefinin yerini, bir sanayi toplumunda tarihsel öznenin iki gereğinin yani gelişme ve demokrasinin ifadesi olacak bir toplumsal-devlet için ve onun aracılığıyla gerçekleşecek yeni bir gelişme hedefine bırakır. Tarihsel değişimin yeni taşıyıcıları mühendisler eski yönetici elitlerin pozitivizminin ve rasyonalizminin mirasçısı olsalar da eylemlerin, sorunların, çelişkilerin ve dolayısıyla tarihsel evrime müdahale eden aktörlerin motorunun değişmekte olduğu anlamına gelir. Doğal olarak bir toplum bir sosyolojik birim oluşturmaz ve çeşitli iş ve örgütlenme biçimleri orada birarada yaşar. Fakat bu çeşitliliğin ötesine

(243) a.g.e., S. 305

gitmek ve toplumsal çelişkilerin işleme ilkesini araştırmak gerekli değil mi? (244) Mühendislerin eyleminin ötesinde ve onun ışığında, ortaya çıkmasına katkıda bulunduğu yeni çelişkileri, yeni hedefleri bu amaçla inceledik.

Politik (Saint-Simon'cu ifadeyle) «konuşma üslubu»na karşı çıkan ve çifte yönelimin, teknik ve politik yönelimin egemenliğinde olan mühendislerin eyleminin ışığında, gelişmenin hedefinin artık gelişme tarzının tercihiyle ilgili terimlerle tanımlanmadığını, tasarlanmış yeni hedefin, ne sırf devletçi, ne sırf kapitalist bir gelişme kavramından hareketle tanımlandığını, aksine iki aktörün güçlendirilmesi ve özellikle yönetici sınıfın bir parçası olarak ekonomik hayata devletin daha güçlü ve daha doğrudan müdahalesinden hareketle tanımlandığını söyleyebiliriz.

Ayrıca hem tarihsel, hem sosyolojik çalışmamızın ışığında, eski tarihsel eylem sisteminin çözüldüğünü, ve eski modernleşme hedefinin yani millî devletin kurulması hedefinin yerini, toplumsal devlet içinde ve onun aracılığıyla gerçekleştirilecek yeni ekonomik gelişme hedefine bıraktığını da söyleyebiliriz. Bu, ekonomik gelişmenin toplumsal katılımla uzlaşması, yönetici devletin politize olmuş toplumla ittifakı yolunda bir girişim anlamına gelecektir. Bu devletle toplum, «polity» ile «society» arasındaki ayrımın sonu anlamına gelecektir (245).

Bununla birlikte sosyolojik incelemeyi tarihsel yorumdan ayıran mesafeyi veya mühendislerin modernleşmeci eyleminin muhtemel anlamını mühendislerin eylem kapasitesinden, gerçek mücadelesinden ayıran mesafeyi görmek lazım. Araştırmamız eylemlerinin modernleşmeci anlamını ortaya çıkarıyorsa bu eylemlerinin avangardçı devrimci karakterinin yok olduğu anlamına gelmiyor. Eylemlerinin devrimci olmayan bir anlamını sosyolojik olarak ortaya çıkardık; ama bu eski eğilimin izlerinin yenisine karışabileceği ortada. Başka bir deyişle ekonomik-politik bağımlılığa karşı devrimci milliyetçilik, «merkeze» göre «periferi»nin modernleşmesi iradesiyle çelişki, çekişme içinde birarada yaşayabilir.

12 Eylül 1980 darbesi, mühendislerin eyleminin ışığında ortaya çıkardığımız yeni tarihsel eylem alanının analizinde, olumsuz bir öğe olarak yer almıyor mu? Darbe, demokratik rejimin, ekonomik elemanların belirli bir seviyede gelişiminden kaynaklanan çöküşü olarak analiz edileceği (O'Donnel, Hirschman'ın yaptığı gibi) yerde millî birliği harekete geçirerek toplumsal düzeni restore eden ve dünya kapitalist sistemiyle daha sıkı bir bütünleşmeye hatta daha büyük bir bağımlılığa rağmen salt liberal

(244) a.g.e., S. 156
(245) a.g.e., S. 337

(ve hatta Friedman'ın teorilerinin izlendiği salt moneter) bir ekonomik gelişme tarzını uygulayan eski güçlerin, egemenlik altındaki halk ve sömürülen proletarya adına konuştuğunu iddia eden ve salt devletçi bir gelişme tarzı yoluyla «dışarı»yla bağları kopartmak üzere iktidarı ele geçirmeye çalışan devrimcilere karşı politik iktidarı tekeline alması olarak açıklanamaz mı? Bir yandan yeni yönetici aktörün modernleşmeci eyleminin oluşumunun yokluğunda, öte yandan terör eylemleri sonucu toplumsal güçlerin çözülmesiyle birlikte yeni hedefe tepki duyan, eski güçlerin iktidarı ele geçirdiği ve bu nedenle de bu güçlerin **milleti, devleti, laikliği yücelttiği,** eski temalara geri döndüğü ve bunu ekonomik gelişme ve toplumsal katılım için sabırsızlık duyan bir toplumda gerçekleştirdiği sonucunu çıkarmak gerekmiyor mu? Toplumsal güçlerin bastırılması pahasına elde edilmiş millî düzenin ardında yeni güçlerin özlemlerinin yaşamaya devam ettiğine inanılamaz mı?

BİBLİYOGRAFYA

AHMAD, F., **The Young Turks** (The Commitee of Union and Progress in Turkey's politics 1908-1914), Oxford, Clarendon press, 1969.

AHMAD, F., **The Turkish Experiment in Democracy 1950-75**, London, Hurst and Company, 1977.

ANSART, P., **Idéologies, conflits et pouvoir**, Paris, PUF, 1977.

ANSART, P., **Sociologie de Saint-Simon**, Paris, PUF, 1970.

AKIN, W. E., **Technocracy and the American Dream** (The Technocrat Mouvement, 1900-1941), California, University of California Press, 1977.

APTER, D. E. éd., **Ideology and Discontent**, USA, The Free Press of Glencoe, 1964.

BADIE, B., et BIRNBAUM, P., **Sociologie de l'Etat**, Paris, Grasset, 1979.

BERKES, N., **The Development of Secularism in Turkey**, Montreal, Mc Gill Uni. Press, 1964.

BERKES, N., **Turkish Nationalism and Western Civilisation** (Selected Essays of Ziya Gökalp) London, Allen and Unwin, 1959.

BIRNBAUM, P., **La fin du politique**, Paris, Le Seuil, 1975.

BRAVERMAN, H., **Labour and Monopoly Capital**, New York and London, Monthyl Review Press, 1974.

CARDOSO, F. H., **Sociologie du développement en Amérique Latine**, Paris, Anthropos, 1969.

CARDOSO, F. H., et FALETTO, E., **Dépendance et développement en Amérique Latine**, Paris PUF (Politiques), 1978.

CORIAT, B., **Science, technique et capital**, Paris, Seuil, 1976.

DIGGINS, J. P., **The Bard of Savagery** (T. Veblen and Modern Social Theory), USA, Harvester Press, 1978.

DOWD, D. F., **The Twisted Dream** (Capitalist Development in USA since 1776), Massachussets, Winthrop Publishers, 1974.

ENGELHARDT, E., **La Turquie et le Tanzimat**, 2 tomes, Paris, A. Cotillon, 1882.

FREY, F. W., **The Turkish Political Elite**, USA, The MIT Press, 1965.
FREYSSENET, M., **La division capitaliste du travail**, Paris, Savelli, 1977.
GERMANI, G., **Politique, société et modernisation**, Gembloux, Duculot, 1972.
GOULDNER, A. W., **The Dialectic of Ideology and Technology**, USA, The Seabury Press, 1976.
GOULDNER, A. W., **The Future of the Intellectuals and the Rise of the New Class**, USA, The Macmillan Press, 1979.
GORZ, A., **Critique de la divisıon du travail**, Paris, Seuil, 1973.
GORZ, A., **Stratégie ouvrière et néocapitalisme**, Paris, coll. Histoi immédiate, 1964.
GURVITCH, G., éd., **Industrialisation et Technocratie**, Paris, Armand Collin, 1949.
HABERMAS, J., **La technique et la science comme idéologie**, Paris, Denoël/Gonthier, 1973.
HUNTINGTON, S., **Political Order in Changing Societies**, New Haven, Yale Uni. Press, 1968.
KARPAT, K., **Turkey's politics** (The transition to a multi-party system), New Jersey, Princeton Uni. Press, 1959.
KARPAT, K. éd., **Social Change and Politics in Turkey**, Netherlands, E. J. Brill, 1973.
LAROUIE, A., **La crise des intellectuels arabs** (Traditionalisme ou historicisme?), Paris, Maspero, 1974.
LERNER, M. éd., **The Portable Veblen**, New York, The Viking Press, 1958.
MALLET, S., **La nouvelle classe ouvrière**, Paris, Seuil, 1969.
MANDEL, E., **Late Capitalism**, Londres, NLB, 1975.
MANNHEIM, E., **Ideology and Utopia**, London, Routledge and Kegan Paul, 1936.
MARCUSE, H., **L'homme unidimensionnel**, Paris, Minuit (arguments), 1976.
MARDIN, Ş., **The Genesis of Young Ottoman Thought**, New Jersey, Princeton Uni. Press, 1962.
MARDIN, Ş., **Jön Türklerin Siyasi Fikirleri, 1895-1908** (Les idées politiques des Jeunes Turcs), Ankara, İş Bankası Kültür Yay., 1964.
MARDIN, Ş., **Ideoloji** (L'idéologie), Ankara, Sevinç Matb., 1976.
MARX, K., **Le capital**, livre I, Paris, garnier-flammarion, 1969.
MARX, K., **Un chapitre inédit du capital**, Paris, 10/18, 1971.
PERROUX, F., **Industrie et création collective** t. I: «Saint-Simonisme du XXe siècle et création collectiveé», Paris, PUF, 1964.
RAMSAUR, E. E., **Young Turks** (Prelude to the revolution of 1908), Princeton, 1957.
RIZA, A., **La crise de l'Orient, ses causes et ses remèdes**, Paris, COUP, 1907.
SABAHADDIN, P., **Türkiye Nasıl Kurtarılır?** (Comment sauver la Turquie?), İstanbul, 1911.
Oeuvres complètes de SAINT-SIMON, Paris, Anthropos, 1966 (une réédition anastaltique des œuvres de Saint-Simon et Enfantin par E. Dentu de 1868 à 1875).
SUNAR, İ., **State and Society in the Politics of Turkey's Development**, Ankara, Ankara Universitesi Basımevi, 1974.
TAYLOR, F. W., **The Principles of Scientific Management**, New York, Harper and Brother, 1909.
VEBLEN, T., **Les ingénieurs et le capitalisme**, Paris, Gamma, 1971.
TOCQUEVILLE, A. De. **L'ancien régime et la Révolution**, Paris, Gallimard (Idées), 1979.
TOURAINE, A., **Sociologie de l'action**, Paris, Le Seuil, 1965.
TOURAINE, A., **Le communisme utopique**, Paris, Le Seuil (politique), 1968.
TOURAINE, A., **La société post-industrielle**, Paris, Denoel (médiation) 1969.
TOURAINE, A., **Production de la société**, Paris, Le Seuil, 1973.
TOURAINE, A., **Les sociétés dépendantes**, Gembloux, Duculot, 1976.
TOURAINE, A., **La voix et le regard**, Paris, Le Seuil, 1978.

TRIMBERGER, E. K., **Revolution from Above**, (Military bureaucrats and development in Japan, Turkey, Egypt and Peru), New Jersey, Transaction Books, 1978.

ÜLKEN, H. Z., **Türkiye'de çağdaş düşünce tarihi** (L'histoire de la pensée contemporaine en Turquie), İstanbul, Ülken yay., 1979.

VIDAL, D., **Essai sur l'idéologie** (le cas particulier des idéologies syndicales), Paris, Anthropos, 1971.

WARD, R. E. et RUSTOW, D. A. éd., **Political Modernisation in Japan and Turkey**, New Jersey, Princeton Uni. Press, 1964.

MAKALELER

ABENSOUR, M., «L'utopie socialiste: une nouvelle alliance de la politique et de la religion», in **Le Temps de la réflexion**, Gallimard, 1981, ss. 61-112.

DUBET, F., «Défendre son identité», in **Esprit**, Mars 1981, no. 3. ss. 80-88.

DUPUY, J. P., «Totalitarismes et négation du temps», **Sur l'aménagement du temps, Essais de chronogénie**, Denoël, 1981.

FRİEDMAN, G., «Les technocrates et la civilisation technicienne», **Industrialisation et technocratie**, Gurvitch, G. éd, Paris, Armand collin, 1949.

GOULDNER, A., «Prologue to a theory of revolutionary intellectuels» **Telos**, no. 28, 1975-76.

KARPAT, K., «Structural Change, historical stages of modernisation and the role of social groups in turkish politics» **Social Change and Politics in Turkey**, (sous la direction de l'auteur, Leiden, Brill, 1973, ss. 11-92.

KEYDER, Ç., «Turkey: Dictatorship and Democracy» **New Left Review**, no. 115, mai-juin 1979, ss. 1-44.

LEFORT, C., «Permanence du théologico-politique» **Le temps de la réflexion**, Gallimard, 1981, ss. 13-60.

LEWIS, B., «Le retour de l'Islam», **le Débat**, no. 14, juillet-août, 1981, ss. 18-38.

MAIER, C. S., «Taylorisme et technocratie dans l'Europe des années 1920», **Recherches** (le soldat du travail), no. 32/33, septembre 1978, ss. 95-134.

MARDİN, Ş., «Center-Periphery Relations: A Key to Turkish Politics», **Dœdalus** (Post traditional societies), winter 1973, ss. 7-34.

RIZA, A., Bulletin de France, **Revue Occidentale**, 1891.

RIZA, A., «L'inaction des Jeunes Turcs» **Revue Occidentale**, 1903.

RICŒUR, P., «l'histoire comme récit et comme pratique», (l'entretien avec P. Ricœur), **Esprit**, no. 6, juin 1981, ss. 155-165.

RUSTOW, D., «The modernisation of Turkey in historical and comparative perspective», **Social Change and Politics in Turkey**, sous la direction de K. Karpat, Leiden, Brill, 1973, ss. 93-120.

PIZZORNO, A., «Lecture Actuelle de Durkheim», **Archives Européennes de Sociologie**, Tome IV, no. 1, 1963.

SAMİM, A., «The ordeal of the Turkish left», **New Left Review**, no. 126, 1981, ss. 60-85.

SUNAR, İ., «L'anthropologie politique et économique: l'Empire Ottoman et sa transformation», **Annales**, 3-4, 1980, ss. 551-579.

SUNAR, İ., «Consolidation of Democracy as a Problem and Prospect in Turkey: an agenda for research», **Berliner Institut Für Vergleichende Sozialforschung**, 1981.

TOURAINE, A., «Mobilité sociale, rapports de classes et nationalisme en Amérique Latine», **Sociologie du travail**, 1965.

TOURAINE, A. et Pécault, D., «Conscience ouvrière et développement économique en Amérique Latine», **Sociologie du travail,** no. 3, 1967.
TOURAINE, A., «La méthode de la sociologie de l'action: l'intervention sociologique», **Revue Suisse de Sociologie,** 6, 1980, ss. 321-334.
VIDAL, D., «Saint-Simon, œuvre ouverte», **Sociologie du travail,** vol. 9, 1967, ss. 448-461.

TEZLER

BİRTEK, F., **The state and the transition to capitalism in England and Turkey: a social structural model,** Berkeley, Uni. of California, 1978.
KHOSROSHAVAR, F., **Modernisation et appareil d'Etat.** Du rapport entre la modernisation et l'appareil d'Etat en Iran entre 1960-1977, Paris, thèse de 3ème cycle, EHESS, 1977. .....
SEZGİN, Ö., **La recherche d'une doctrine nouvelle du développement économique. Le** mouvement de Kadro en Turquie, Paris, Thèse d'Etat, Paris I, 1974.
YERASIMOS, S., **Processus d'un sous-développement,** Tome II, Paris, thèse de 3ème cycle, 1975, (en turc).

DÖKÜMANLAR

Le Journal Mechveret, Organe de la Jeune Turquie, 1895.
«Bulletin», «Union», Organes de la Confédération des ingénieurs.
«Rapports d'activités».
Enquête sur les ingénieurs, Ankara, éd. de la Confédération, 1977.

Nilüfer Göle 1953 yılında Ankara'da doğdu. Eğitimini ODTÜ ve Fransa'da Paris 1 Üniversitesi'nde sürdürdü. Doktora çalışmalarını Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales'de Prof. Alain Touraine'in yönetiminde yürüterek sosyoloji doktoru oldu (1982). Aynı dönemde Prof. A. Touraine'nin yanında çok sayıda araştırma projesine katıldı. 1983-85 yılları arasında Maison des Sciences de l'Homme'da yardımcı doçentlik ve Ecole Superieur de Commerce de Paris'de öğretim görevlisi olarak çalıştı. 1986 yılında Türkiye'ye dönen Nilüfer Göle'nin gelişme sorunsalı, Batı toplumlarında ve Akdeniz'de kadın sorunu ve sosyal hareketler konularında yoğunlaşmış çok sayıda makale ve çalışması yurt dışında yayımlanmıştır. Yazarın elinizdeki çalışmasının genel amacı, Türkiye'de devlet ve toplum arasında değişen ilişkiyi, oluşmakta olan yeni sosyal ve kültürel çelişki ve gerginlikleri ortaya çıkarmak diye tanımlanabilir. Doğallıkla, devlet ve toplum arasında ilişki deyince akla ilk gelen demokrasi sorunu, yani bu ilişkinin politik düzeye yansıma biçimi. İnceleme demokrasi sorununa devlet düzeyinde bakmıyor. Daha açık bir dille söylersek, zaman zaman çöken demokrasi rejiminin kökünü devlet müdahalelerinde, devletin Osmanlı'dan bu yana otoriter diye tanımlanan niteliğinde aramıyor. Tam tersine, demokrasinin oluşmasında ortaya çıkan sorunları, toplum düzeyinde, toplumsal aktörlerin bilinci, ideolojileri, sosyal hareketleri içinde arıyor. Tarihsel bir boyutu olmakla beraber, çalışma esas olarak sosyolojik bir yaklaşımdan hareketle bugünkü sivil toplum ve sol ideoloji sorunsalında odaklaşıyor.